

T.C.
ANKARA YILDIRIM BEYAZIT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI

ESKİ TÜRKÇE KAYNAKLARDA GEÇEN İKTİSADİ KELİME VE KAVRAMLAR

YÜKSEK LİSANS TEZİ

GÖKHAN KIRDI

ARALIK-2018

ESKİ TÜRKÇE KAYNAKLARDA GEÇEN İKTİSADİ KELİME VE KAVRAMLAR

GÖKHAN KIRDI

TARAFINDAN

ANKARA YILDIRIM BEYAZIT ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜNE

SUNULAN TEZ

TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ARALIK-2018

Sosyal Bilimler Enstitüsü Onayı

_____

Doç. Dr. Seyfullah YILDIRIM

Enstitü Müdür V.

Bu tezin Yüksek Lisans derecesi için gereken tüm şartları sağladığını tasdik ederim.

_____

Prof. Dr. M. Mete TAŞLIOVA

Türk Dili ve Edebiyatı Bölüm Başkanı V.

Okuduğumuz ve savunmasını dinlediğimiz bu tezin bir Yüksek Lisans derecesi için gereken tüm kapsam ve kalite şartlarını sağladığını beyan ederiz.

_____

Prof. Dr. Funda TOPRAK

Tez Danışmanı

Jüri Üyeleri

Prof. Dr. Funda TOPRAK (AYBÜ, TDE Eski Türk Dili)
Doç. Dr. Akartürk KARAHAN (AYBÜ, TDE Eski Türk Dili)
Dr.Öğr. Üyesi Aziz GÖKÇE (BEÜ, Eğitim Fak. Türkçe Eğitim Böl.)

Bu tez içerisindeki bütün bilgilerin akademik kurallar ve etik davranış çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu beyan ederim. Ayrıca bu kurallar ve davranışların gerektirdiği gibi bu çalışmada orijinal olmayan her tür kaynak ve sonuçlara tam olarak atıf ve referans yaptığımı da beyan ederim; aksi takdirde tüm yasal sorumluluğu kabul ediyorum.

Gökhan KIRDI

ÖZET

ESKİ TÜRKÇE KAYNAKLARDA GEÇEN İKTİSADİ KELİME VE KAVRAMLAR

Kırdı, Gökhan

Yüksek Lisans, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

Tez Yöneticisi: Prof. Dr. Funda Toprak

ARALIK 2018, 174 sayfa

Eski Türklerin ticari hayatı ve bu ticari hayatta kullandıkları iktisadi kelime ve kavramlar yapılan araştırmalarla ortaya çıkmaya başlamıştır. 21.yüzyılın küreselleşen dünyasında, Türklerin sadece ordu-millet anlayışında olan asker bir millet değil, aynı zamanda gelişmiş ticari kültüre sahip bir millet olduğu eski Türkçe eserlerin analizinden anlaşılmaktadır. Bu çalışma; başta Kök Türk, Karahanlı ve Uygur dönemleri olmak üzere Eski Türkçenin iktisadi yönünü ortaya çıkarabilmek için söz varlığı temelinde hazırlanmıştır.

Çalışmada Eski Türkçe Döneminin belli başlı eserleri taranmış ve tespit edilen söz varlığı metinlerle desteklenerek etimolojik sözlüklerden tanıklanmıştır. Tespit edilen sözcükler sayesinde Türkçe'de tekstilden ticarete, madencilikten vergi sahasına kadar çok çeşitli iktisadi kelime ve kavramların mevcut olduğu görülmüştür. Çeşitli ekonomik sektörlerde, eski Türklerin kullandığı iktisadi kelime ve kavramların tespiti gelişmiş bir toplum yapısı hakkında bilgi verirken, Türkçenin eskiden beri sadece askeri bir dil değil, aynı zamanda ticarette de kullanılan bir olduğunu kanıtlamıştır. Çalışmanın nihai amacı eski Türkçenin ticari dil vasfını ön plana çıkarmak ve taranan eserler üzerinden toplanan örneklerle iktisadi Türkçenin kelime varlığına dikkat çekmektir.

Anahtar Kelimeler: Eski Türkçe, İktisadi Terimler, Vergi, Ticaret, İpek

ABSTRACT

ECONOMIC WORDS AND CONCEPTS IN OLD TURKISH RESOURCES

Kırdı, Gökhan

M.A., Department of Turkish Language and Literature

Supervisor: Prof. Dr. Funda Toprak

DECEMBER, 2018, 174 pages

The commercial life of the ancient Turks and the economic words and concepts they used in this commercial life have begun to emerge with research. In the globalizing world of the 21st century, it became possible to understand from the analysis of the old Turkish works that the Turks are not only a military nation that is in the army-nation sense but also they had a developed commercial culture. This work's aim; in order to reveal the economic aspects of Old Turkish, especially in Kok Türk, Karahanlı and Uygur periods, it was prepared on the basis of vocabulary.

In the study, the main books and dictionaries of the Old Turkish Period were scanned and the identified vocabulary was supported with texts and Etymological Dictionaries were used. From detected words from textile to commerce or from mining to taxes, it is seen that as many different economic words and concepts exist in the Turkish language. In various economic sectors, the identification of the economic words and concepts used by the ancient Turks informs us about an advanced society structure, which will prove that Turkish society not only have a military language, beside they have a commercial language. The ultimate aim of the study is to emphasize of the commercial language of the old Turkish and attract attention to the vocabulary of the economic Turkish with examples gathered from the scanned works.

Keywords: Old Turkish, Economic Terms, Tax, Trade, Silk

TEŞEKKÜR

Bu tez çalışmasında bana sabırla yol göstermeye çalışan ve benimle bir öğrenciden öte iletişim kuran saygı değer hocam ve danışmanım Prof. Dr. Funda TOPRAK'a; ayrıca üzerimde emeği olan Doç. Dr. Akartürk KARAHAN hocama, yüksek lisans dersleri boyunca benden güzel dostluklarını esirgemeyen arkadaşlarım Âdem KOTAN, Emel ŞENGÖNÜL, Süeda AKINCI'ya ve fedakârlığı ile bana destek olan eşim Elif KIRDI'ya şükranlarımı sunmayı bir borç bilirim.

Gökhan KIRDI

İÇİNDEKİLER

ÖZET v

ABSTRACT vi

TEŞEKKÜR vii

İÇİNDEKİLER viii

KISALTMALAR x

HARİTA/TABLO/ GRAFİKLER LİSTESİ xi

GİRİŞ 1

I. Söz Varlığı ve Kavram Alanı 5

II. Ticaret ile İlgili Söz Varlığı 7

- **a.** Kervancılık 14
- **b.** Borç ve Alacak 16
- **c.** Alışveriş 18
- **d.** Karşılık ve Bedel 20
- **e.** Ticaret Belgeleri 21
- **f.** Ticaret İle İlgili Diğer Söz Varlığı 25

III. Ticari Ürünler ile İlgili Söz Varlığı 28

- **a.** Günlük Hayatta Kullanılan Ticari Ürünler 29
- **b.** Kürk ve Dericilik 33
- **c.** Savaş Araç ve Gereçleri 35

IV. Ödeme Araçları ile İlgili Söz Varlığı 38

- **a.** Para 39
- **b.** Altın 48
- **c.** Gümüş 51
- **d.** Bakır 53
- **e.** Para Dışında Kullanılan Takas Usulü Ödeme Araçları 55

V. Ücret, Faiz ve Gelir ile İlgili Söz Varlığı 58
a. Ucuzluk ve Değer Düşüklüğü 62
VI. Vergi ile İlgili Söz Varlığı 64
VII. Hazine ve Servet Anlamı İçeren Söz Varlığı 71
VIII. Miras ile İlgili Söz Varlığı 77
IX. İpek ve İpekli Kumaşlar İle İlgili Söz Varlığı 79
a. Diğer Kumaş Çeşitleri 86
X. Elbise ve Giyecek ile İlgili Söz Varlığı 89
XI. Maden, Mineral ve Değerli Taşlar ile İlgili Söz Varlığı 93
a. Değerli Taşlar 99
XII. Ulaşım ve Haberleşme ile İlgili Söz Varlığı 102
XIII. Meslekler ile İlgili Söz Varlığı 105
XIV. Av, Avcılık ve Av Hayvanları ile İlgili Söz Varlığı 117
XV. Tarım ile İlgili Söz Varlığı 123
XVI. Hayvancılık ile İlgili Söz Varlığı 137
a. At ve atçılık 142
XVII. İş Hayatı ile İlgili Genel Söz Varlığı 146
a. İş ve İşçilik 146
b. İş Yeri 148

SONUÇ 151

DİZİN 159

KAYNAKÇA 168

KISALTMALAR

AT : Atabetü'l Hâkayık

BK : Bilge Kağan Yazıtı

DLT : Divanü Lügati't Türk

EUS : Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü

KB : Kutadgu Bilig

KT : Kültigin Yazıtı

O : Ongin Yazıtı

T : Tonyukuk Yazıtı

HARİTA, TABLO VE GRAFİKLER LİSTESİ

Harita 1: Tarihi İpek Yolu Güzergâhı 8

Harita 2: Eski Türk Coğrafyası Ulaşım Ağı..... 102

Tablo 1: Tespit Edilen Eski Türkçe Kelime Sayısı..... 157

Grafik 1: Tespit Edilen Kelimelerin Oransal Dağılımı 158

GİRİŞ

Tarihsel süreç boyunca toplumlar toplayıcılık-avcılık, tarım ve sanayi olmak üzere üç dönem hâlinde iktisadi bir gelişme süreci yaşamışlardır. Bu üç iktisadi dönemin de kendine özgü bir toplum biçimi vardır. Buna uygun olarak her toplumun dayandığı bir geçim şekli, kendine özgü bir yaşam tarzı ve bu yaşam tarzıyla uyumlu bir düşünce biçimi gelişmiştir. (Şenel 1982:3-4)

Bilindiği üzere Hunlar ve Kök Türkler döneminde göçebe bir yaşam şekli ticarete hâkim olduğunundan dolayı ticarette takas usulüyle birlikte agı yani ipek ön plana çıkmıştır. Uygurlar dönemiyle birlikte Türkler yerleşik hayata geçerek tarihsel olarak tarım dönemi içine girmişler ve ticarette kâğıt ve madeni paralar kullanmaya başlamışlardır. Ticari yaşam formundaki toplumsal değişimin dile etkisi elbette kaçınılmaz olacaktır.

Türklerin iktisadi olarak atlı-göçebe ekonomisi iki temel unsura dayanıyordu. Bunlardan birincisi at, ikincisi ise koyundu. İki hayvan türü de sürüler hâlinde yetiştirilirdi. Bilhassa at ile sürülerin takibi, otlak bulunması gibi işler görülürdü. 627 yılında Kök Türk kağanı İli ve Çin İmparatoru arasında yapılan anlaşmaya göre Kök Türkler Çinlilere at ve sığır satacak, karşılığında ipek, gümüş ve altın gibi mallar alacaklardı (Taşağıl 2014:96). Taşağılın verdiği bu bilgi at'ın savaş aracı olmasının yanında Türklerin ticari hayatında da mühim yer tuttuğuna işaret etmektedir.

At ve koyunun yanında demirin de büyük önemi vardı. Demir silah sanayisinin başlıca madeniydi. Kök Türk devletini kuran Aşina boyu Altay dağlarında demir işleyen bir Türk topluluğuydu. (Koca 2002:15-16)

En eski dönemlerden itibaren Türklerin ekonomik hayatında ticaret açısından at, koyun ve demir değerli ürünler olarak ön plana çıkmıştır. Hayvancılık ve demire dayalı sanayinin eski Türk toplumunda ekonominin temeli olduğu anlaşılmaktadır. Taşağıl Kök Türklerin Altay dağlarının güney eteklerinde demir işleriyle uğraştıklarını bu sırada başlarında A-hsien Şad bulunduğunu belirterek Türklerin demircilikle ilgilerinin çok eski olduğunu vurgular (Taşağıl 2014:14).

Gömeç'e göre demir madenini insanlık medeniyetine kazandıran Türkler olmuştur. Türklerin bulunduğu coğrafyada demir madeni bolca ve yüksek kaliteli olarak bulunmaktaydı (Gömeç 2012:131).

Savaş ve akınlardan elde edilen ganimetler de ekonominin bir diğer önemli girdisiydi. (Koca 2003:17) Komşu ülkelerden, özellikle Çin'den sağlanan ganimet ve hediyeler önemli olmakla birlikte, hiçbir zaman hayvancılık ve demirciliğin yerini tutmadığı ve bir yan gelir olarak kaldığı söylenebilir. Ancak zaman ilerledikçe Türkler göçebe yaşam tarzından yerleşik hayata ve şehir kültürüne intibak etmişler, böylece iktisadi çehreleri de değişmiştir. Bu değişimin gözlenen ilk sonucu hayvancılığının ekonomideki ağırlığı devam etmekle birlikte tarım sektöründeki üretimin ihraç yapabilecek kadar gelişmesi ve Türklerin çeşitli iktisadi kollarda uzmanlaşmalarıdır. Bu tespite örnek olarak; Kök Türkler döneminde göçebe-yarı göçebe bir formda olan ekonomik düzenin Uygurlar ile birlikte yerleşik bir düzene dönüşmesi, bunun sonucunda Türklerin idaresindeki şehirlerin çeşitli iktisadi kollarda uzmanlaşmaları verilebilir. Turfan'ın dokumacılık, Semerkand'ın ticaret ve endüstri, Hami şehrinin ipekçilik, Buhara'nın mücevher, Minusinks'in demircilik, Baykend şehrinin ise bakırcılıkta uzmanlaşması ekonomik gelişmişlik seviyesini göstermektedir. (Eroğlu 2014:95)

Elbette bu gelişen ekonomiyle birlikte uluslararası ticaret ve uzmanlaşmanın tek aktörleri Uygurlar ya da onlara bağlı diğer Türk boyları olmamıştır. Orta Asya'nın ticaret erbabı kavmi Soğdlar iktisadi yaşamın gelişmesinde Türklere yardımcı olmuşlardır. Türklerin iktisadi hayatındaki uluslararası etkileşime Ögel'in şu cümlesi güzel bir örnektir: "*Türgeş Kağanlarına ait paraların şekli Çin, yazıldıkları alfabe Soğd ve dili ise Türkçeydi."* (Ögel 2003:326)

Ticari gelişim sürecini anlayabilmek için öncelikle takas ekonomisini, ardından da Uygurların yerleşik düzene geçmelerini incelemek gerekir. Orta Asya'daki Türk boyları arasında yerleşik hayata ilk geçenlerin Uygurlar olduğu bilinen bir tarihsel gerçektir. Ancak Uygurlar ve diğer Türk boylarının para ekonomisine geçmeden önce takas usulü bir ticari hayata sahip oldukları da tahmin edilmektedir. Örneğin; 551 yıllarında eserini yazan Jordanes ünlü Getica'sında On Ogurların kürk ticareti ile uğraştıklarını kaydetmekte, İstahri'de eserinde şu satırları yazmaktadır: *"(Bulgarların) servetlerinin en büyük kısmı kürktür. Bir kürkün değeri yarım dirhemdir. Bunların ülkesine yuvarlak gümüş dirhemler İslam ülkesinden gelmektedir."* (Sertkaya ve Alimov 2006:10)

Ancak Uygurların yerleşik hayata geçmeleri ile birlikte Türklerde takas usulü yerini altın, gümüş ve bakır paralara bırakmış, öte yandan ekonomide hayvancılık ve demirciliğin etkisi devam etmiştir. Sertkaya ile Alimov'un üzerinde çalıştığı Uygur sikkeleri takas ekonomisinden para ekonomisine geçişe güzel bir örnek teşkil etmektedir.

Osman Fikri Sertkaya ve RysbekAlimov'un *Eski Türklerde Para* adlı çalışmasında belirttiği üzere 1980'li yıllarda Koço Uygur Hanlığına ait bulunan iki sikke, Türklerin 10. yüzyılda bile ticari amaçla para basarak takas ekonomisini geride bıraktıklarını göstermektedir. Bu Uygur sikkelerinden ilkinin Doğu Türkistanın Kimsar şehrinde (tarihi adı Pei-t'ing=Biş Balık) 947 veya 949 yılında basıldığı, sikkenin ön yüzüne *Köl Bilge Bukuk Uygur T(e)ngri Kagan*, arka yüzünde ise *il tutmış y(a)rl(ı)g-ınga* yazılı olduğu, Şangay'da bulunan ikinci sikkenin ön yüzünde ise *ıduk y(a)rl(ı)g yors-un* yazılı olduğu belirlenmiştir. Çok erken sayılabilecek bir dönemde, 10. yüzyılda Uygurların runik harfli sikkelere sahip olmaları Kök Türklerinde kendi alfabeleri ile yazılmış ve basılmış milli paraları olabileceğini ihtimaline ağırlık kazandırmaktadır. Zira bilinen tarihsel bir gerçektir ki, Uygurlar toplumsal alanda Kök Türklerin mirasını devam ettiren bir Türk topluluğu olmuştur.

Yukarıda bahsi geçen bu iki Uygur sikkesinin ortasında kare şeklinde bir boşluğun olması ve dış yüzeylerinin yuvarlak olması, Çin'in Tang devri paralarından Türklerin etkilendiği ve o dönem Türklerin ticari hayatında Çin'in başat bir rol oynadığı, ticarette kullanılan paralarda Çin etkisinin olduğu söylenebilir. (Sertkaya ve Alimov 2006:2,10)

Bu değerlendirme ışığında 10.yy'da Çin ile Türkler arasında kuvvetli bir ticari etkileşim olduğu sonucuna ulaşılabilir. Zaten Orta Asya'nın süregelen tarihi boyunca ilk Türk devletleri gerek ipek yolu ticareti olsun gerekse karşılıklı ticari menfaatler olsun, Çin'den her dönem olumlu ya da olumsuz olarak etkilenmişlerdir.

Eski Türkçenin iktisadi söz varlığı incelendiğinde, eski Türk ekonomisinin tarihsel çehresi belirgin bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Eski Türklerin, Altay dağlarındaki demircilik ve hayvancılığa dayalı göçebe toplum yapısından yerleşik hayat düzenine geçerek endüstriyel üretim yaptıklarını ve uluslararası ticarette aktör olduklarını incelenen söz varlığı üzerinden anlamak mümkündür. Takas ekonomisi ile birlikte ipek, demir, buğday gibi ürünleri değişim aracı olarak kullanan Türkler, altın, gümüş ve bakır paraların tedavüle girmesi ile ekonomilerini bu yeni değişim aracına göre yenilemişlerdir.

Çalışmanın yöntemi kaynak tarama ve metin örneklemedir. Eski Türkçenin iktisadi kelimeleri çeşitli kaynak eserlerden tarama yoluyla tespit edildikten sonra birkaç farklı kaynaktan sözlük anlamları verilmiştir. Yapılan bu tespitlerden sonra elde edilen sözcükler, geçtikleri metin bağlamında kavramsal başlıklar altında incelenmiştir. Tespit edilen kelime ve kavramlar İpekle ilgili kelime varlığı, Ticaret, Meslekler, Madencilik gibi başlıklar altında gruplandırılmış ve konu ile ilgili tarihsel bilgilere grup başlıkları altında yer verilmiştir. Elde edilen söz varlığı üzerinden Türklerin ticari hayatı ortaya konulmaya çalışılmış, tarihi verileri destekler sonuçlara ulaşılmıştır. Örneğin ipeğin bir ticari meta olarak kullanıldığı söz varlığı ile belirlenirken, ipeğin çeşitlerinin de alım satımda değer karşılıklarının farklı olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu çalışmada, Eski Türkçe ile yazılmış metinlerin söz varlığından hareketle dönemin ticari hayatına ait iktisadi kavram ve kelimeleri tespit etmek amaçlanmıştır. İktisadi kelime ve kavramlar tespit edilirken Talat Tekin ve Erhan Aydın'ın Orhun Yazıtları, Reşit Rahmeti Arat'ın Kutadgu Bilig metin ve tercümeleriyle Atabetül Hakayık çevirileri, Ahmet Caferoğlu'nun hazırladığı Eski Uygur Türkçesi sözlüğü, Ahmet Bican Erculasun ve Ziyat Akkoyunlu'nun hazirladığı Divanu Lügatit Türk ve Gerard Clauson'un etimolojik sözlüğünden faydalanılmıştır. Daha sonra tespit edilen bu kelime ve kavramlar uğraşı alanlarına ve içeriklerine göre tasnife tabi tutulmuştur. İktisadi kelime ve kavramlar hakkında konu başlıkları altında bütüncül bir değerlendirme yapılmış, kelime ve kavramların incelenmesinde ise Türkçenin belli başlı etimolojik sözlüklerindeki veriler esas alınmıştır. Sonuç bölümünde ise konu başlıklarındaki tespitlerden hareketle ve her konu başlığı için ayrı olacak şekilde genel bir değerlendirmede bulunulmuştur.

I. SÖZ VARLIĞI VE KAVRAM ALANI

Söz varlığı denildiğinde sözcükler, deyimler, terimler, atasözleri, kalıplaşmış sözler, mecazlar ve yan anlamlar gibi zengin bir anlam dünyası akla gelir. Aksan, söz varlığı kavramı içinde şu ögelerin bulunduğunu ifade eder: *"Bir dilin söz varlığı denince, yalnızca, o dilin sözcüklerini değil, deyimlerin, kalıp sözlerin, kalıplaşmış sözlerin, atasözlerinin, terimlerin ve çeşitli anlatım kalıplarının oluşturduğu bütünü anlıyoruz."* (Aksan 1996; 7).

Bir dilde sözcük (dilbilimde gösterge) adı verilen ögelerle birlikte deyimleri, atasözlerini, terimleri, insanlar arasındaki iletişimde kullanılan "*güle güle, geçmiş olsun, kolay gelsin"* gibi kalıp sözleri, "*gölge etme başka ihsan istemem"* gibi kalıplaşmış sözler de söz varlığı içinde yer almaktadır. Bir dilin söz varlığı incelenirken bunlardan bir bölümü temel söz varlığı olarak adlandırılır. Organ ve vücut bölümleri, yiyecek ve içecekler, başlıca tarım araçları, hayvan adları, sayılar ve akrabalık ilişkilerini gösteren sözcükler bir dilin temel söz varlığını oluşturur. (Aksan 2015:115-116)

Sözcüklerin çok anlamlılığı bağlam adı verilen sözcükler arası ilişkiden doğar. "Göstergeler hemen her zaman, içinde geçtikleri tamlamalar, tümceler ve sözcüklerde, öteki sözcüklerle oluşturdukları bütünle anlam kazanır ve belli bir kavramı eksiksiz yansıtır." (Aksan 2006, 75)

Dil biliminde kavram alanı, her türlü varlık, nesne ve durumun dil dünyasındaki gösterge karşılığıdır. Kavram alanı ile ilgili ilk çalışmayı Alman dil bilimci Jost Trier yapmıştır. Trier, kavram alanının (Alm. Begriffeld) tıpkı mozaik parçaları gibi birbirlerini çevreleyen parçacıklarından oluştuğunu ileri sürmüştür. (Aksan 1971:253)

İnsanın kavramları algılaması ve bunları adlandırmada takip ettiği zihinsel süreç, dilde yeni kelime yapma mantığının tekil olarak işlemediğini göstermiştir. İnsan beyni yeni söz oluşturmak için aynı kavram alanındaki göstergelerden yararlanmaktadır. Böylece sözcüğün hem ses ve çağrışımı hem de anlam bütünlüğü bu dil mantığı çerçevesinde oluşturulmaktadır.

Kavram alanını "birbiriyle ilişkili ve birbirine yakın kavramların, eşanlamlıların içinde düşünüldükleri alan" olarak tanımlıyoruz. Türkçedeki bıkmak-bezmek-usanmak-bıkkınlık getirmek, usanç, bezginlik, bıkkınlık ögelerinin bir kavram alanı içinde düşünülebilecekleri muhakkaktır. (Aksan 1971: 255)

Kavramların duygu değeri dilin geleceği açısından oldukça önem taşır. Dil ve kültürdeki ortak duyuş ve düşünüş, kavramların sahip olduğu duygu değerleri ve çağrışımlarla yakından ilgilidir. Duygu değerini kimi araştırmacılar emotional meaning (Lyons, 1972) adı altında ele alırlar. Hofmann, bu terimi "etkileyici içerik" diye adlandırır. (Aksan 1998: 56)

Söz varlığı üzerine yapılan çalışmalara bakılacak olursa ülkemizde yapılmış ilk araştırma Ömer Asım Aksoy tarafından 1936 yılında hazırlanan, *Bir Dil Öğrenmek İçin En Lüzumlu Kelimeler ve Bu Kelimelerin Belirtme Usulü* adlı çalışmadır. Bir diğer çalışma Mustafa Nihat Özön'e ait *Kelime Hazinesi* makalesi, Ömer Harıt tarafından yapılan *Kelime Hazinesi Araştırması,* Türkçe için yapılan ilk derlem çalışması olmasından dolayı önemli olan Say ve Oflazer başkanlığında yürütülen *"ODTÜ Türkçe Derlem" (METU Turkish Corpus)* projesi, Hatice User'in *Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi*, Ufuk Aşık tarafından yapılan *Yabancılar İçin Temel Türkçe Söz Varlığının Oluşturulması* çalışması, Joe Pierce tarafından yapılan *Türkçe Kelime Sayımı* (A Frequency Count of Turkish Words) söz varlığı alanında yapılan çalışmalardan sadece bir kısmıdır. (Baş ve Karadağ 2012:83,102)

II. TİCARET İLE İLGİLİ SÖZ VARLIĞI

Türklerde ticaret üzerine yapılan çalışmalar incelendiğinde Tuncer Baykaranın *Eski Türk İktisadi Hayatı ve Şehir*, *Eski Türk Ziraat Hayatı Üzerine Bazı Bilgiler*, Cengiz Alyılmaz'ın *İpek Yolu ve Orhun Yazıtları*, Engin Eroğlu'nun *Bozkır Kavimlerinde İktisadi ve Mesleki Yapı* adlı tezi, Saadettin Gömeç'in *Türk Kültürünün Ana Hatları*, Abdulkadir İlgen'in *Bozkır Göçebelerinde Sosyo-Ekonomik Yapı*, Melek Özyetginin *Eski Türklerde Vergi Terimleri ve Eski Türklerde Ödeme araçları: Kağıt Para Çavın kullanımı* başlıklı çalışmaları, Osman Fikri Sertkaya ve Ryzbek Alimov'un *Eski Türklerde Para,* Serkan Şen'in *Orhon, Uygur ve Karahanlı metinlerindeki meslekler bağlamında eski Türk kültürü*, Zeki Velidi Togan'ın *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Mehmet Mandaloğlu'nun *Eski Türklerde Sanayi*, *Ticaret ve Maliyenin Ekonomik Açıdan Değerlendirilm*esi makalesi, Bahaettin Ögel'in *Türk Kültür Tarihine Giriş*, Ahmet Taşağılın *Göktürkler*, Jean Paul Roux'un *Genel Türk Tarihi* adlı eserleri eski Türklerin ticari hayatı üzerine yapılmış belli başlı bazı çalışmaları içermektedir.

Ticaretin önemi Türklerin ilk yazılı Türkçe belgeleri olan Orhun yazıtlarında açıkça vurgulanmıştır. Kül Tigin abidesi güney cephesinde *"kervan gönderirsen sıkıntın yoktur"* cümlesi ile ticaretin Türk toplumunun hayatını kolaylaştırdığı ve sıkıntılarını giderdiği vurgulanmıştır. O dönemde yapılan ticaretin içeriği incelendiğinde hayvancılık ağırlıklı bir ekonomi karşımıza çıkmaktadır.

Türklerin ticaretini yaptıkları ürünlerin başında hayvanlar ve hayvansal ürünler gelmektedir. Hayvanların etinden ve sütünden yapılan yiyecek maddeleri, Çin başta olmak üzere diğer ülkelere satılmıştır. Türkler, Çin ipeği karşılığında ellerindeki altın, gümüş, at, deri, kımız, kürk gibi malları Çinlilere vermişlerdir. Eski Türklerin deri ticareti yaptıklarına dair de birçok belge vardır. 551 yıllarında eserini yazan Jordanes meşhur *Getica*'sında On Ogurların kürk ticaretiyle uğraştıklarını kaydetmektedir. (Orkun 1935:39)

Eski Türklerin ticari ilişkileri özellikle Çin ve Bizans ülkeleri ile gelişmiştir. Türkler kendilerinde olan ihtiyaç fazlası ürünleri satmışlar, kendilerinde olmayan ya da yetişmeyen diğer ürünleri ise satın almışlardır. (Mandaloğlu 2013:134)

Hunlar ve Kök Türkler döneminde göçebe toplumun doğası gereği üretilemeyen ya da üretilmeyen ürünler için komşu ülkelerden satın alma yoluna gidilmiştir. Bununla birlikte Orta

Asya coğrafyasının sert karasal iklimi, ticareti ve üretimi kısıtlayan önemli bir etken olmuştur. Asker bir millet olmasıyla tanınan Türklerde ticaret de askerlik kadar önemli olmuş, hatta yapılan askeri seferlerin büyük çoğunluğu, sahip olan tarafa mutlak bir ticari üstünlük sağlayan İpek yoluna hâkim olmak amacıyla yapılmıştır.

Orta Asya'da ticaretle ilgili en önemli yolun Çin'den başlayıp Avrupa'ya kadar uzanan İpek yolu olduğu tarihçilerin üzerinde mutabık kaldıkları bir bilgidir. İlk çağdan Orta Çağ'ın sonuna kadar doğu-batı arasındaki en işlek uluslararası ticari yol İpek Yolu olmuştur. Yaşadıkları coğrafya itibarıyle eski Türkler de ürünlerini satarken ve kervanlar gönderirken bu ipek yolunu kullanmışlardır. (Koca 2002:371)

Eroğlunun, Aksoy'un *Si-An'dan Tiran'a İpek Yolu* adlı eserinden alıntıladığı üzere;

"Bütün bu uğraşlar sonucu, devletler için büyük gelir kaynağı hâline gelen ipek Yolu, Xi-An ve Anxi'ye kadar tek yönden gelerek burada iki kola ayrılmaktadır. Kuzeye yönelen kol, Buhara'dan sonra Amu-Derya Nehrini takip ederek Aral Gölü'nün güney istikametinden, Karakalpakistan topraklarını geçerek Hazar Denizinin kuzeyine ulaşmaktadır. Hazar kuzeyini bir yay gibi kuşatan tarihi yol, buradan Tiflis'e, oradan da Anadolu'ya doğru yönelmektedir. Anxi'den güneye doğru uzanan yol ise, Taklamakan ve Karakum Çölleri arasında ve zengin tarım havzasının güneyinde yer alan ünlü ticaret merkezleri Tun-Huang ve Hotan ile Yarkent, Kargalık, Kaşgar'a; buradan Peşaver, Kabil, Herat, Meşhed, Tahran ve Bağdat'a; daha sonra ise Suriye ve Anadolu'ya kadar uzanmaktadır" (Eroğlu 2014:16) şeklinde açıklanarak tarihi İpek Yolunun Asya güzergâhı ortaya konulmuştur. İpek yolunun güzergâhı ile ilgili verilen bu bilgilerden o dönemdeki medeni dünyanın hemen hemen hepsinin İpek Yolu ile birbirine bağlandığı anlaşılmaktadır.

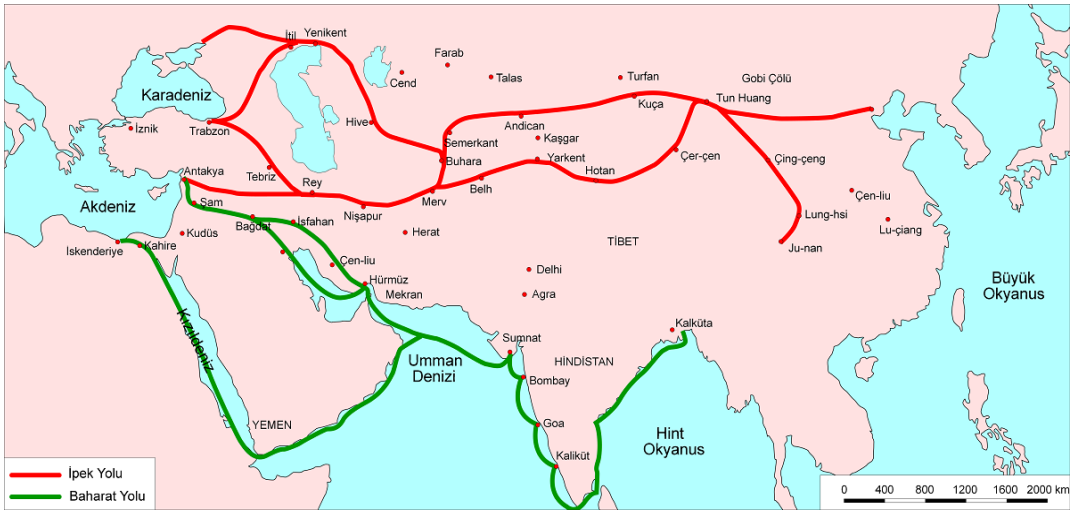

Harita 1: Tarihi İpek Yolu'nun Asya Güzergâhı

İpek Yolu üzerinde ticareti yapılan diğer bütün ürünlerin yanında kuşkusuz en değerli ticari ürün Çin'de üretilen ipekti. Çin'in başkentinde ipek, ketenden iki kat daha pahalıydı. Batı

sınırında bu oran 4-6 kat daha fazla ediyordu. Roma'da IV. yüzyıl başında 1 kg boyanmamış ipek için 4000 altın dinar ödeniyordu, yani ağırlığına göre altından birkaç kat daha fazla kıymet biçiliyordu. VIII. yüzyılda Bizans'ta bile ipek hâlâ altınla ölçülüyordu. (Stavisky 2002:222)

İpek yolunda Çin ipeği ile birlikte altın, fil dişi, yeşim taşı, mercan, cam ticareti yapılmakta, (Roux 2004:31) ayrıca ya da taşı, at, şarap, yün, madeni ve süs eşyaları, değerli madenler de ticarete konu olmaktaydı. (Kahya 2002:436-437) Çin seramik kapları içerisinde baharat, zencefil suyu ve eczacılıkla ilgili maddeler batıya gitmekteydi (Koca 2002:371).

Bu bilgiler salt bilinen ticari ürünlerin yanında iklimden dolayı belli coğrafyalarda yetişmeyen ürünlerin ve ihtiyaç duyulan ilaçların da ipek yolu vasıtasıyla ülkeler arasında ticari dolaşıma girdiğini göstermektedir.

Eski Türklerin ticaret yaptıkları diğer önemli yol "Kürk Yolu" olarak adlandırılan Hazar ve Bulgar ülkelerinden başlayarak Ural-Güney Sibirya-Altaylar-Sayan Dağları üzerinden Çin'e ve Amur Nehri'ne ulaşan güzergâhtı. Kürk Yolu'nda ticareti yapılan mallar arasında sincap, sansar, tilki, samur, kakam, kunduz, vaşak vb. hayvan kürkleri ve bunlardan imal edilen ceket, pantolon, ayakkabı, çizme gibi eşyalar yer almaktadır (Kafesoğlu 1987:313).

Roux'a göre madencilik ve ticaretin önemli bir yer tuttuğu bozkır ekonomisinde diğer ülkelere kürk, at ve deri satılıp karşılığında başta ipek olmak üzere çeşitli eşyalar alınırdı. Ayrıca ipek yolu ticaretinden de haraç ve vergi alınırdı. (Roux 2001:48).

İpek ve Kürk yollarını ticari maksatla kullanan eski Türklerde ticaret, "satma" ve "satın alma" gibi iki temel faaliyete dayanmaktadır. Bu sebeple Türkler komşularıyla dönemin ihtiyacına göre pek çok ticari anlaşma yapmışlardır. Asya Hunları, Kök Türkler, Uygurlar Çin ile Avrupa Hunları da Bizans ile ticaret antlaşmaları yapmışlardır. Avrupa Hun hükümdarı Attila, serbest ticaret pazarlarına önem verdiğinden Bizans ile yaptığı ilk antlaşma metnine *"iki ülke arasındaki ticaret önceden belirlenmiş olan sınır kasabalarında yapılacak"* şeklinde bir hüküm koydurarak ticaretin geliştirilmesine katkıda bulunmuştur. (Koca 2002:26-28).

Eski Türk topluluklarında ticaret alım satıma yani takas ekonomisine dayanıyordu. Takas için en çok kullanılan ürün ise at idi (Koca 2002:367). Hayvan yetiştiren ve göçebe bir hayat süren Türkler, o dönemde ziraat toplumları olan Çin ve İran ile değiş tokuş yaparak ticaretlerini sürdürürlerdi (Baykara 1975:90). İlerleyen süreçte ipek ve paranın toplumlar

arasındaki ticarette yaygınlaşması ile yavaş yavaş takas ekonomisi yerini bu yeni ödeme araçlarına bırakmıştır.

Hunlar ile Çinliler arasında yapılan ticarette *"Kuang Shıh"* denilen sınır pazarları Hunların talebiyle kurulmuştur.(Onat 1987:620) Kök Türkler döneminde Bilge Kağan Çinlilerden pazar talebinde bulunmuş, Çin, askerlerinin ihtiyacı için bu pazardan at temin ederken Kök Türkler de sattıkları atlarının karşılığında gümüş ve ipek almışlardır. (Koca 2003:146). Burada dikkat edilmesi gereken nokta Kök Türklerin sattıkları atlara karşılık sadece para değil, aynı zamanda ipek de kabul etmeleridir. Bu durum takas ekonomisinin bariz bir örneğidir.

Türkler ticarette malın mal ile değiştirilmesi, yani takas usulünü ilk başlarda kullanmışlardır. Maden ve madenciliğin gelişmesi, ticaretin yaygınlaşması ve gelişmesi, komşu devletlerdeki paranın varlığı Türklerin para basmalarını sağlamıştır (Mandaloğlu 2013:147). Bu bilgi eski Türklerin para ekonomisine geçişinde komşularının da etkileri olduğunu göstermektedir.

Öte yandan Kök Türkler yıkıldıktan sonra Çin ile temas kuran Uygurlar ise Çin'de ticaret kolonileri kurarak ticarette ilerlemişlerdir (Ögel 1988:181). Uygurlar ticaret hayatında önemli faaliyetlerde bulunmuşlar, Çin başkentinde ticaret yapmışlardır. Hıtay devletinin başkentinde Uygur tüccarlarına özgü bir mahalle vardı. 1055-1065 yıllarında Uygurlara bakır ve demir cevherlerinin satılamayacağı hakkında bir emirname bile çıkarılmıştı (Ögel 2003:366). Bu emirname Uygurların Hıtay devletinde neredeyse bakır ve demir ticaretinde monopol bir güce sahip olduklarını göstermektedir. Uygurların bu ticari gücünü sınırlamak isteyen Hıtay Devleti ise bakır ve demir cevherlerini Uygurlara satmayı yasaklamıştır.

Baykara'ya göre Türk kavimlerinden olan Çomuklar ticarete yatkındı ve ordu savaşa gittiğinde ordu kamplarının yanına kurdukları ordu pazarlarında ticaret yaparlardı. Hatta öyle ki, güney Rusya dillerinde çumak şeklinde dükkânını arabaya yerleştirip ticaret yapanlar anlamında bu kelime kullanılmıştır. (Baykara 1975:93). Gökalp, eski Türklerin bir kısmının evlerini arabaları üzerine kurduğunu, bu arabalardan bazılarının imalathane mahiyetinde olduğunu, bir yere konulduğunda sokaklar ve caddeler teşkil ederek çarşılar ve pazarlar meydana getirildiğini ifade etmektedir (Gökalp 1976:383). Bu durumda göçebe yaşam tarzının etkisi büyüktür.

Eski Türklerin ticari hayatında ortaklık müessesesi ve ortak ticari şirketler de mevcuttu. Ortaklık teşkilatı Moğollara Uygurlardan geçmiş ve Karahanlılar zamanında da devam etmiştir. İbni Fadlan Doğu Tiyanşah'taki Uygur şehirlerinden bu ortaklık eseri kervanların İslam tüccarlarının da katılmasıyla Yenisey Kırgızlarının ülkelerine beş ayda gittiğinden bahseder. Bu uzak mesafelerde tüccarların paralarını emniyete almak için *sun altun* denilen bir çeşit poliçe kullandıkları Divanu Lügâtit-Türk (DLT)'te geçmektedir (Togan 1981:125).

Göçebe bir bozkır kavmi olan Türklerin ticari gelirlerinden birisi de yapılan seferler sonucunda kazanılan ganimet ve hediyeler ile vassal ülkelerle boylardan gelen vergilerdi. Roux bu hususta değerli bilgiler verir. *"Türkler Şan-yu'ya yaptıkları bir seferden sapsarı altınlar, gümüşler, kadınlar, hörgüçlü develer (Baktriyanı'ın çift hörgüçlü develeri) ve ipek kumaş ile dönmüşlerdir"* (Roux 2015:105).

Türklere dört bir yandan, altın ve gümüş, nakışlı ve ipekli kumaş topları (Roux, bunların kervancıların para birimi olduğunu belirtir) çok sayıda köle, Bizans'tan hediye olarak ipekli kumaşlar, altın fıçı, heykel, kavanoz, ibrikler, gümüş sofra takımı, yaldızlı ahşap sütunlar, tavuskuşu biçiminde yaldızlı divanlar ve sandalyeler gelirdi (Roux 2015:141-142). Bu durum o dönemdeki ticari yapıda dost ve müttefik ülkelerden de kayda değer miktarda hediye ve para gelmesinin önemli olduğunu göstermektedir.

Orta Asya'da ticari vasıfları ile ön plana çıkan Soğd tacirler ise Uygurları ticaret alanında çok etkilemiştir. Eroğlu'nun *Whitfield'in İpek Yolunda Yaşam* adlı çalışmasından aktardığı üzere; Soğd mimarları, metal işleyicileri, çömlekçi, kamacı ve taş ustası ve dokumacıları Uygur başkentini ticari açıdan geliştirmişlerdir. Uygurlar ise yerleşik hayat ile birlikte göçebeliği bırakmış, bir kısmı yazları tarımla uğraşmış, kışları ise besicilik yapmışlardır. Kök Türkler döneminde ise onların himayesinde olan Soğd tüccarlar Perslere pamuk, Bizans'a ipek satabilmek için elçiler göndermişlerdir. (Eroğlu 2014:98,143). Bu bilgilerden Soğdluların Türklerin ticari hayatında her zaman mühim bir mevkide yer aldıkları ve özellikle Türklerin uluslararası ticarette temsilcileri oldukları sonucu çıkmaktadır.

Ticarette baskın olan dil ise ilk dönemlerde Türklerin uluslararası tüccarları olarak adlandırılabilecek Soğdların etkisi ile Soğdça idi. Soğdca tüm Orta Asya'nın dili, lingua franca'si (ortak dil) olmuş, Bugut yazıtından anlaşıldığı üzere Moğolistan'a kadar yayılmış ve İlk Türük imparatorluğunun (Kök Türkler) resmi dili olmuştur. (Roux 2015:144) Ancak

Uygurlar ile birlikte ticaretteki Soğdca etkisi eskisi kadar güçlü olmayacak zaman içinde de yerini Türkçeye bırakacaktır.

Bezeklikte bulunan ve Çince, Tibetçe, Türkçe olarak yazılan pek çok Uygur belgesi bilimden, toplumsal yaşamdan, açık artırmalardan, borçlardan söz etmektedir. Bu belgeler M. S 1000 yılının sonuna doğru Kansu'daki gündelik yaşam hakkında bilgi sunmaktadır (Roux 2015:177).

Elde edilen bu Uygur belgeleri günümüz dünyasına benzer bir şekilde karmaşık ve kurallara dayalı bir ekonominin eski Türk toplumlarında varlığını sürdürdüğünü göstermektedir. Pek çok yazılı Uygur ticari belgesinin varlığı Türklerin kayıtlı bir ekonomiye sahip olduğu ve ticaret hukukunun geliştiği fikrini vermektedir. Öte yandan o dönemde vergi toplamak devletler için önemli olduğundan belki de bütün ticari aktiviteler yazıya bağlanarak kayıt dışı ekonomiyi azaltmak ve vergi kaçakçılığını önlemek istemiş olabilirler. Öteden beri bilinmektedir ki, kayıtlı bir ekonomi vergiye tâbi bir ekonomi demektir.

Asya ve Anadolu'ya yayılan Türklerin siyasi ve iktisadi hayatına bir dönem Moğol İmparatorluğu hâkim olacaktır. Bu dönem, büyük yıkımlarla birlikte ticari açıdan olumlu manada bazı ilginç gelişmelere de sahne olacaktır. Çin, İran ve Ceneviz tüccarlarının kurduğu kapalı iktisadi sistem büyük bozkır devletleri olan Hun, Kök Türk ve ardından Moğol devletleri ile yıkılmıştır. Ortaya çıkan ortak ticaret şirketlerinin gücüyle uluslararası ticaret daha geniş bir alanda organize edilmiş ve bu durum bütün Asya ve Doğu Avrupa'da serbest ölçü ve serbest fiyatın ortaya çıkmasını sağlamıştır. Altın ve gümüş *yastuklar* Cenevizliler aracılığıyla Doğu Avrupa'da hâkim bir mevkiye yerleşmiştir (Togan 1981:128).

Sınırları aşan bu serbest ticarete Hun ve Kök Türklerin katkısı olmakla birlikte Moğolların Avrupa'ya kadar uzanan gücü ile ticaretin önündeki engeller kalkmış günümüzün serbest piyasa ekonomisine benzer bir yapı o dönemin ticari dünyasında kurulmuştur. Ortak ticari şirketlerin kurulması ve bu şirketlere ait kervanların bütün bozkırı boydan boya güven içinde geçerek ticaretlerini icra etmeleri ticari getirinin geniş bir alana yayılmasını sağlamış ve toplumlar arası iktisadi etkileşimi hızlandırmıştır. Türkler, bilhassa Uygurlar bu gelişmelerden etkilenen başlıca millet olmuştur.

Öte yandan Moğol istilaları Türk dünyasında büyük ekonomik zararlara da sebep olmuştur. Ögel'in verdiği şu sayılar Türklerin bölgesinde ticaretin gerilemesini göstermesi bakımından önemlidir: "Oğuzlar devrinde Otrar bölgesinde 10 ve 13. yüzyıllar arasında 13

kervansaray var iken, 13. asırda bunlardan ancak ikisi ayakta kalmıştı. Sütkent ve Çardarı bölgesinde ise 10 ve 12. asırlar arasında 4 kervansaray varken, 13.asırda bu sayı 2'ye düşmüştür" (Ögel 2003:334). Bilindiği üzere 13. asır Türk dünyasının Moğol istilalarını yaşadığı bir asır olmuştur.

Uygurlardan sonra Türklerin iktisadi hayatında köklü değişimlere sahne olan bir diğer dönem ise temelini Oğuz Türklerinin oluşturduğu Selçuklu Devletidir. Selçuklular döneminde özellikle Anadolu'da kervansaraylar yapılmış, Pisalılar, Provencelılar, Cenevizliler ve kendilerine imtiyaz tanınan Venedikliler aracılığıyla Avrupa ile ticaret yapılmıştır. Selçuklular zamanında işlenmiş ve ham ürünlerin ihracatı, ithalattan yüksekti. Bu yükselen ticaret hacmi ile birlikte Selçuklular Danişmendlileri izleyerek önce bakır sikke ardından II. Kılıç Arslan zamanında gümüş sikke ve nihayet 13. yüzyılda altın sikke basmışlardır (Roux 2015: 255).

Bakır, gümüş ve altın sikkenin silsile yolu ile birbirini izlemesi ve nihayetinde altın para basılması ulaşılan parlak iktisadi seviyeyi göstermesi açısından önemlidir. Kuşkusuz bu başarının arkasında kervansaray ağı ve Selçuklu Türklerinin uluslararası ticarete verdikleri önem yatmaktadır.

Yine Selçuklu dönemi ile birlikte Türk ekonomisinin temeli göçebe hayvancılık olmaktan çıkmış, tarımın ağırlığı artmış ve bir toprak işletme sistemi olan ikta kurulmuştur. Öte yandan tarım sektöründe reçine, susam, pamuk, darı, zeytin ve meyve üretilmiştir. Sanayi ise Selçuklu Türk iktisadında tarımdan sonra ikinci sırada gelmektedir. Şap, demir, gümüş, tuz, lacivert taşı çıkarılan ve işlenen başlıca ürünlerdi (Roux 2015:256).

Sistemli bir toprak işletim sistemi kurulması ve toplumsal yaşamda tarım sektörünün hayvancılık sektörü kadar önemli hâle gelmesi bir dönüm noktasıdır. Hun, Kök Türk ve Uygur dönemi iktisadi hayatını içeren bilgilerle karşılaştırıldığında Selçuklulara kadar tarım, hiçbir dönemde bu kadar belirleyici bir ekonomik konuma yerleşmemiştir. İkta sisteminin kurulması ise asker besleme ve ordunun ihtiyaçlarını karşılama ile doğrudan bağlantılıdır.

Hunlar ve Kök Türkler döneminden başlayarak Türklerin ticari yazgısı hep bir şekilde İpek, Baharat ve Kürk yollarına bağlanmıştır. Onlar bu ticari yollardan istifade edebildiği sürece ekonomileri iyi durumda olmuştur. Kaybettiklerinde ve kervan gönderemediklerinde ise Orhun yazıtlarında bahsi geçen sıkıntıyı yaşamışlardır. Bütün bu ticari hikâye ise coğrafi keşifler ile birlikte kökten değişmiş, dünya yeni bir iktisadi çağa girmiştir.

1492'de Amerika'nın keşfedilmesi, 1495'de İspanyol Sömürge İmparatorluğunun kurulması, 1498'de Vasco de Gama'nın Ümit Burnunu aşması ile ticarette yeni bir çağ başlamıştır.1505'de baharat fiyatları Lizbon'da Venedik'tekilerin beşte biri oranına düşmüş ve Orta Doğu ekonomisi alt üst olmuştur. (Roux 2015:357) Böylece Türklerin Sibirya taygalarından ve bozkıra indikleri dönemden başlayarak Akdeniz kıyılarına varana dek sahip oldukları İpek ve Baharat yolları üzerindeki doğu-batı arası aracı rolü tehlikeye girmiştir. Bu, eski Türklerin iktisadi hayat ve düzeninde mutlak bir değişim demektir. Bu değişimle birlikte İpek, Baharat ve Kürk yolları önemini yitirecektir.

a. Kervancılık

Kervan anlamına gelen dört sözcük tespit edilmiştir. Bilindiği gibi kervan uzak mesafeler arası ticaretin karayolu ile yapıldığı zamanların başlıca ticaret yöntemidir. İlk yazılı belgelerde kervan anlamına gelen dört farklı sözcüğün bulunması Türklerde kervan sisteminin yerleşikliğini dolayısıyla ticaret hayatının da eskiliğini göstermektedir.

Ötüken bölgesi özellikle de Türk kağanlık merkezinin bulunduğu Ordu Balık (Karabalgasun/Harbalgas) kenti Türkler'in güçlü oldukları dönemlerde Çin'den, Soğdiyana'dan, İran'dan, Roma İmparatorluğundan sık sık elçilerin ve kervanların gidip geldiği İpek Yolu'nun en işlek merkezlerinden biri hâline gelmiştir (Alyılmaz, 2005:185).

Bu durum Türklerin kervan ticaretini yönlendirdikleri, kontrol altına aldıkları ve düzenledikleri anlamlarına gelmektedir. En eski Türkçe yazıtlar olan Kök Türk yazıtlarında kervancılık kültürü ile ilgili sözcüklere rastlanması konunun ticari açıdan önemini göstermektedir.

Kervancılık ile ilgili tespit edilen söz varlığı şu şekildedir:

1. arkış/argış: 1.Kervan (Tekin 2003: 238), (KT G 8 Aydın 2014:53), (BK D 25, Aydın 2014:97), (U.II.21,18, Caferoğlu 1968:20), (Arat 1979:24), (Arat 1992: 89) **.**

2.Bir grup insanın ticari amaçlarla ya da resmi bir elçilik ziyareti için seyahat etmesi. Bu seyahat kervanında tüccarlar, resmi görevle bir ülkeye giden elçiler yer alırdı. (EDPT 1972:218/b)

ötüken yer olorup arkış terkiş ısar neñ buñug yok

"Ötüken topraklarında oturup kervanlar gönderirsen hiç sıkıntın olmaz."(Aydın 2014:53)

yegirmi yaşıma basmıl ıdok <k>ut uguşum bodun<um>

erti arkış ıdmaz teyin süledim

"Yirmi yaşımda, Basmıl Idok Kut'u, ki o, halkım boyumdu,

"kervan göndermiyor" diyerek sefer ettim."(BK D 25, Aydın 2014:97)

apa oğlanı körse arkış sanı

örüg turgu bolmaz örüg ler kanı (Arat 1947:156)

"İnsanoğlu bakarsan bir kervana benzer, konak yerinde devamlı kalınmaz, menziller nerede? (Arat 1959:109)

öng arkış uzadı kopup yol tutup (Arat 1992:54)

"Kervanın başı kalkmış ve yolu tutarak uzaklaşmıştır." (Arat 1992:89)

2. kasuy: İç Moğolistanın kervan tüccarları. (Ram.52, Caferoğlu 1968:170)

3. tawarçı: Yük taşıyan, yük taşıyabilen (hayvan vb.) (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:408)

Taz at tawarçı bolmas

"Alacalı at yük taşıyamaz; çünkü kötü toynaklıdır." (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:408)

4. terkiş/tirkiş: 1.Kervan "(KT G 8, Aydın 2014:53) (BK D 25, Aydın 2014:97) 2.Tirkiş sözcüğü Caferoğlu'nun çalışmasından anlaşıldığı üzere Uygur Türkçesinde kervan anlamı yanında haberci anlamında da kullanılmıştır. (U.III.29,11;35,7,Caferoğlu 1968:240)

ötüken yer olorup arkış terkiş ısar neñ buñug yok

"Ötüken topraklarında oturup kervanlar gönderirsen hiç sıkıntın olmaz."(KT G 8, Aydın 2014:53)

yegirmi yaşıma basmıl ıdok <k>ut uguşum bodun<um> erti arkış ıdmaz teyin süledim

"Yirmi yaşımda, Basmıl Idok Kut'u, ki o, halkım boyumdu, "kervan göndermiyor" diyerek sefer ettim."(BK D 25, Aydın 2014:97)

Orhun yazıtlarından ve Uygur metinlerinden anlaşıldığı üzere Eski Türkçe'de kervan sözcüğünü karşılayan temel kelime **arkış** ve **terkiş**-tir. Aynı zamanda terkiş kelimesinin Uygur

metinlerinde haberci anlamı ile birlikte kullanılması sözcüğün kervan anlamının ötesine geçip anlam genişlemesine uğradığına delil olabilir. Öte yandan kervanların Türklerin ticari hayatında oynadığı mühim rolü Orhun yazıtlarından çıkarmak mümkündür. Kervan gönderildiği müddetçe sıkıntı yaşanmayacağı, *Basmıl Idok Kut* örneğinde görüldüğü gibi kervan gönderilmediği zaman bu durumun bir savaş sebebi olarak görüleceği Orhun yazıtlarında kervancılık ile ilgili bilgilerden çıkarılmaktadır.

b. Borç ve Alacak

Borç bilinen en geniş tanımı ile ödünç alınmış herhangi bir şey karşılığında yerine getirilmesi gereken yükümlülüğü anlatan ilişkiye denilmektedir. Türk Borçlar Kanunu'na göre borç kavramı hukukî bir ilişkiyi ifade etmektedir. Bunun sonucu olarak bir borcun var olabilmesi için, en azından iki tarafın, hak sahibi olan alacaklının ve yükümlü olan borçlunun bulunması gereklidir (Atamulu ve Köroğlu, 2018:155).

Borç ve Alacak ile ilgili söz varlığında ***birgü, birim, birimçi, alım ve alımçı*** gibi kelimeler dikkat çekmektedir. Örneğin; DLT'de geçen "*anın mana bir at birgüsü bar"* "Onun bana bir at borcu var" cümlesi hem o dönemde borcun paradan ibaret bir ticari anlaşma şekli olmadığını hem de günümüz şekline yakın bir alacaklı- borçlu tarafların olduğu borç ilişkisi kurulduğunu göstermektedir. Borçlu ve alacaklı ilişkisi ile ilgili şu atasözü dahi toplumdaki ticari alışveriş kültürünü göstermesi bakınından ilginçtir: "*alımçı arslan birimçi sıçgan", "*Alacaklı aslan gibi borçlu ise fare gibidir" (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:35).

5. alım: Borç, borç alınan her şey, alacak. Geniş anlamda satın almayı içerir. Bir borç ya da devletçe alınan vergi anlamlarında da kullanılabilir. (İst.26, Caferoğlu 1968:11) (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:35) (Arat 1979:17) (EDPT 1972:145/b).

Şu atasözünde geçer:

> *alımçı arslan birimçi sıçgan*
>
> " Alacaklı aslan gibi kabararak dolaşır, borçlu olan ise korkusundan fare gibidir." (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:35)
>
> *bu tegme biri asgı yası telim*
>
> *kayusı birim teg kayusı alım* (Arat 1947:46,)

"Bunlardan her birinin fayda ve zararı çoktur; bazısı borç bazısı ise alacak gibidir." (Arat 1959:33)

6. alımçı: Borç veren, alacaklı, borçları toplayan kişi. *Alımlıg* kelimesi ile zıt anlama sahiptir. (Suv.8,12;10,16, Caferoğlu 1968:11)(Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:176) (EDPT 1972:146/b)

alımçı arslan birimçi sıçgan

"Alacaklı borçluya karşı gücü bakımından aslan gibidir. Borçlu ise alacaklıya karşı korkusu yüzünden sıçan gibidir." (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:176)

7. alış: Alış, alış-veriş, ticaret; bir vergi türü. (USp.262; İst.36,Caferoğlu 1968:11)

8. birgü: Borç (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:185)

anın mana bir at birgüsü bar

"Onun bana bir at borcu var." (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:185)

9. birim: Verme, verecek, borç (Arat 1979:92), (Arat 1992:92), (TT.II.17,26, Caferoğlu 1968:43), (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:176).

bu tegme biri asıg yası telim

kayusı birim teg kayusı alım (Arat 1947:46)

"Bunlardan her birinin faydası ve zararı çoktur; bazısı borç bazısı alacak gibidir." (Arat 1959:33)

birimdin bahıl elgi ked berklig ol (Arat 1992:60)

"Hasisisin eli vermekten yana çok sıkıdır." (Arat 1992:92)

10. birgin: Ödeme. (USp.25, Caferoğlu 1968:43)

11. Birimçi/Birimlig: 1. Borçlu. Alımçı (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:176) (Ercilasun ve Akkoyunlu,2015:111) 2. debtor, alımçı (EDPT 1972:366 /b).

alımlıg birimligdin üzlüşdi

"Alacaklı borçludan ayrıldı." (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:111)

12. ötnü/ötünç: Ödünç, borç. (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:66)

Men yarmak ötnü birdim

"Ben parayı ödünç verdim." (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:66)

c. Alışveriş

TDK Güncel Türkçe Sözlük'te alışveriş; "satın alma ve satma işi, alım satım, iş, muamele, ilişki, münasebet" anlamlarına gelmektedir. (www.tdk.gov.tr,erişim tarihi:10.09.2018)

Alışveriş ile ilgili çeşitli kaynaklardan on sekiz kelime tespit edilmiştir. Bu sözcüklerin çoğunluğu sat- fiilinden türeyen ***satgan, satıg, satgucı*** gibi sözcüklerdir. Özellikle satış, satma, ticaret, alışveriş, anlaşma gibi birden fazla anlamı karşılayan ***satıg*** sözcüğü dikkat çekicidir. Bir kelime ile birden fazla anlamın karşılanması eski Türklerin alışveriş konusundaki kavram zenginliğini göstermektedir.

13. bukur-: Bir malın satış değerini indirmek, düşürmek. "*o, at tegirinden bukurdı*: O, atın değerinden indirdi." (DLT-II:82, Günşen 2008:249)

14. biste: Tüccarı evinde ağırlayıp malını satan, buna karşılık yirmi koyundan birini alan kişi (Toxı, Yağma, Çigil adeti.) (EDPT 1972:372/a) (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:380)

Ortuk bolup bilişdi

Meniŋ tawar satışdı

Biste bile yaraştı

Kizlep tutar tayımı

"O benimle ortak olup tanıştı. Malımı satmada yardımcı oldu. Ev sahibiyle anlaştı ve benim tayımı gizledi." Biste tüccarı ağırlayanın adıdır. Tüccar onun evine iner, o da *(biste)* malını satar ve koyunlarını toplar; kaldığı sürece onu ağırlar. Misafirin gitme zamanında her yirmi koyundan bir koyun alır. Bu Toxsı, Yağma, Çiğil adetidir. Onları bu şekilde gördüm. (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:380)

15. ortuk: Ortak. Türkçenin daha erken dönemlerinde ortak olarak da geçer. (Arat,1979:346 (EDPT 1972:205/a)

mungar mengzer emdi tapugçı kişi

begi birle ortuk sakışlık işi (Arat 1947:309)

"İşte bunun gibi hizmetkarın işi de beyi ile ortak hesaba bağlıdır." (Arat 1979:221)

16. ogur: Karşılık, takas. "*atka ogur aldım: Ata karşılık aldım."* cümlesinde "takas yapma" anlamı da çok açıktır. (DLT-I:53 Günşen 2008:250)

17. sat-: Satmak. *"ol tawar sattı: O, mal sattı."* (DLT-II:295), *"tawar sat: Mal sat."* (DLT-II:296), *"ol tawarın satığlı ol: O, malını satmak azmindedir."* (DLT- II:297), *"... tutgun alıp kul satar: Tutsak alıp köle olarak satar."* (DLT-II:219 Günşen 2008:249)

18. saştur: Takas etmek, birini kendisine diğerini karşısısındakine bırakmak. (EDPT 795/b)

Ol alım birim birle saşturdı

"O alacağı ile vereceğini takas etti." (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:286)

19. satgan: Devamlı satan. (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:325)

20. satıg: 1.Satış, satma, ticaret, alışveriş (Arat 1979:383) (Caferoğlu 1968:198) 2. Anlaşma, bir şeyi onun yerini tutan başka şeylerle trampa etmek.(EDPT 1972:800/a)

satıg *yul(ug) ogrınta ant antıḳtımız. bir edig tavarıg alış bėriş ogrınta öŋi öŋi meŋzin tegşürüp* (derlem.cu.edu. tr, erişim tarihi: 11.09.2018)

21. satgucı: Satan. (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:325)

22. satıglıg: Satılacak olan her şey. (U.III.47,26, Caferoğlu 1968:198)

ağır ***satıglıg*** *erdini-ler üz-esinte yütürük-lüg*

23. satguluk: Satmaya hakkı olan.

Ol satguluk turur

"Onun satmaya hakkı vardır." (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:325)

24. satıglık: Satılmak için hazırlanan. (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:221)

25. satıgsak: Satmaya niyetli olan. (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:325)

25. satışgan alışgan/ satışgan tawışgan: Aralarında devamlı alıp satan.

Olar ikki tawar satışgan alışganlar ol

"O ikisi devamlı olarak malları aralarında alıp satanlardır."(Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:226)

26. sattaçı:Türkmenler ve onlardan sonrakilerin lehçesinde, satan. (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:325)

27. sėş: Teminat.

men aŋar sėş birdim

"Ben ona teminatını verdim" (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:399)

28. tavıg: Alış-veriş, (Arat 1979:429)

Bilig bolsa kıymet ol arsıgmasa

Satıgda tavıgda neng alsıkmasa (Arat 1947:292)

d. Karşılık ve Bedel

Konu ile ilgili tespit edilen yedi kelime tazminat, karşılık, bedel, miras, kefalet, değersiz, kıymetsiz gibi anlamlara gelmektedir. Türklerin karşılık ve bedel için kullandığı sözcüklerin temel ticari anlamlarının ötesinde tazminat, miras, kefil gibi anlamlar içinde kullanılması toplumda gelişmiş bir ticari kültür olduğunu göstermektedir. Örneğin; "*Men onı ŏka aldım",* "Ben ona kefil oldum" (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:18) cümlesi eski Türkçe döneminde dahi ticarette teminat sistemine bir kanıt olabilir.

29. eliğ tut-: Kefil olmak, boyun olmak, el tutmak. (DLT-II:292 Günşen 2008:251)

ol manga eliğ tuttı

"O, bana el tuttu, boyun oldu, kefil oldu." (DLT-II:292 Günşen 2008:251)

30. edligsiz: Değersiz, Kıymetsiz. (Man.III.22,9, Caferoğlu 1968:69))< ed "servet, mal" +lig +sız

*edi tavarı egsükler olar barça tapınça .. **edlig** tavar bolsunlar tėp .. monça tėdükde ök kiŋ yağdı* (derle.cu.edu.tr, erişim tarihi:10.09.2018)

31. oka: kefalet.

Men onı ŏka aldım

"Ben ona kefil oldum." (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:18)

32. ugur/ogur: Oğuzcada karşılık, bedel. (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:25)

33. ugurluk: Karşılık, bedel.

Koşnı konum ogışka kılgıl aŋar agırlık

Artut alıp anungıl edgü tawar ugurluk

"Yakınlarına iyilik et ve onları ağırla. Hediye kabul ettiğin zaman güzel bir şeyle karşılığını hazırla." (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:56)

34. yankı/yantut/yanut: 1.Tazminat, karşılık, bedel. (U.II.77,24, Caferoğlu 1968:284) Karşılık ve fiyat.(Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:359) 2.Clauson'e göre dul kadına kocasından kalan miras, bir şeyin karşılığı bedeli ve cevap anlamlarına da gelmektedir. (EDPT 1972:946/b)

*ın/anç beg-leri tutunķu bilegi ... altınç ülüş ... /ta/**yanku** utluķı teg t/ėtir/* (derlem.cu.edu.tr, erişim tarihi: 11.09.2018)

35. yulun: Fidye ödenip azat edilmek, bedel ödenip boşanmak.

Uragut yulundı

"Kadın ücretini vererek boşandı." (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:384)

e. Ticaret Belgeleri

Ticari işlemler sonucunda oluşan belgeler ticaret belgeleridir. Ticaret belgelerinin önemi ticari işlemleri kanıtlanabilir kılmasından ileri gelmektedir. Diğer bir deyişle, kişiler ya da kurumlar arasında yapılan ticari iş ve işlemler kayda girmektedir. Herhangi bir anlaşmazlık durumunda bu belgeler önem kazanabildiği gibi vadeli iş ve işlemlerin takibinde de bu

belgelerden yararlanılmaktadır. Türk Ticaret Kanununda geçen poliçe, bono, çek, senet, konşimonto vb. gibi belgeler ticari belgelerdir.

Ticaret belgeleri ile ilgili sekiz sözcük tespit edilmiştir. Bu sözcükler genel olarak senet, sözleşme, tapu senedi, miras gibi kavramlarla ilgilidir. Bu yönüyle ticaret belgeleri ile ilgili söz varlığı ticaret hukukunu da yakından ilgilendirmektedir.

36. bıçıg: Anlaşma, sözleşme

Ol menin birle bıçıg kıldı

"O benimle sözleşme yaptı." (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:160)

37. çın bitig: Gerçek senet ve sözleşme. (THV.14, Caferoğlu 1968:61)< çın "doğru, gerçek"+ bitig "mektup, ferman, yazılı belge". Tekin, -g ekinin eylem sonucunu bildiren isimler ürettiğini bildirir. *Bitig* sözcüğü de bu tespite bir örnektir. (Tekin 2003:89)

38. erbiş bitig: Sözleşmeyi andıran belge. (USp.33,12, Caferoğlu 1968:73)

39. idiş bitig: Sözleşme türü, nevi. (THV.14, Caferoğlu 1968:89)

40. öǹg bitig: İlk senet. (Sertkaya ve Alimov 2006:89)

41. ulam: Daimi, kesiksiz. (Caferoğlu 1968:264)

42. ulam yarlıg: Tapu senedi. (USp.301, Caferoğlu 1968:264)

43. vuçung: Bitig'le kaybolan belge yerine yeniden verilen alındı, senet. (İst.32;USp.271; THV.15, Caferoğlu 1968:278)

Uygur Ticaret senetleri:

USp 47 [Klementz]

1. Yunt(Takıgu?) yıl bişinç ay sekiz yangıka manga
2. Bolmış-ka kümüş ke[rgek] bolup Küsün-çi-te
3. tört satır kümüş altım. Bir ay-ta birer
4. bakır kümüş asıg birle köni birür mn.

5. Birginçe-iştin taştın bolsar mn inim
6. Tanık-ta-çı köni birsün. Tanuk: Bolur
7. Borlukçı. Tanuk: Kişeçük. Bu tamga mn
8. Bolmış-nıŋg ol.Mn Yam Çor Tu ayıtıp
9. Bitidim.

Tercüme

1. At yıl(ının) beşinci ay(ının) sekiz(inci) gününde bana
2. Bolmış'a gümüş lazım olup, Küsünçi'den
3. dört stir gümüş aldım.Bir ay (içerisin)de birer
4. bakır gümüş faiz(i) ile doğru (olarak) vereceğim.
5. Verinceye kadar işimden ayrılsam(?), küçük kardeşim
6. Tanıktaçı doğru (olarak) versin.Şahit:Bolur
7. Borlukçı.Şahit:Kişeçük.Bu damga ben
8. Bolmış'ındır.Ben Yam Çor Tu söyleyip
9. Yazdım. (Sertkaya ve Alimov 2006:78)

Tercümesinden de anlaşılacağı üzere bu Uygur Türk ticaret senedi, satırlarında ticari bir anlaşmayı barındırmaktadır. Senedin sahibi Bolmış, Küsünçi'den borç para, *dört stir gümüş* almakta, alınan borcun aylık faizi *bakır* verilmekte, işinden ayrılırsa kefilinin borcu ödeyeceği belirtilmektedir. Bu ticari metin ticaretin kervanlarla yürütüldüğü bir çağda faiz, *asıg*, senet, kefil kavramların Türklerin hayatına girdiğine, dillerine ve yazılı metinlerine yansıyacak kadar yaygınlaştığına kanıttır. Bununla birlikte imza mahiyetinde kullanılan damga *(tamga)*, ticari hayatta insanların kimliklerini belirtmek üzere günümüzün kaşelerine benzer araçlar kullandıklarını göstermektedir. Öte yandan zaman sözcüklerinden anlaşıldığı üzere eski Türklerin ticari hayatında on iki hayvanlı Türk takvimi kullanılmıştır.

USp.48 [Klementz]

1.İt yıl ikinti ay tokuz yaǹgıka mn

2.Kanturmış Toǵrıl Kedir-e-ke birmiş asıg-lıg

3.biş stir kümüş-üg tükel altım.Öǹg

4.bitigi yok bolmış-ka buçung bitig

5.birdim.Kin öǹgtün öǹg bitigi

6.önser yorım[a]sun.Buçung bolsun.

7.Tanuk:Y(a)nga Bars.Tanuk:Buyançuk.

8.Bu tamga mn Kanturmış Toǵrıl-nıǹg ol.

Tercüme

1.Köpek yıl(ının) ikinci ay(ının) dokuzuncu gününde ben

2.Kanturmış Toǵrıl Kedire'ye vermiş (olduğum) faizli

3.beş stir gümüşü tamamen aldım.İlk

4.seneti kaybolduğu için "Vuçung" seneti

5.verdim. Sonra(ki bir) zamanda (?) onun seneti

6.(meydana) çıksa, geçerli olmasın."Vuçung" olsun.

7.Şahit: Yanga Bars.Şahit: Buyançuk.

8.Bu damga ben Kanturmış Toǵrıl'ındır. (Sertkaya ve Alimov 2006:87)

Uygur Türk ticari hayatını aksettiren bu ikinci bitig'de görüldüğü üzere, faizle verilen bir borcun geri alınması sırasında orijinal senet kaybolduğu için onun yerine kullanılan ve adına *vuçung* denilen senede vurgu yapılmakta, hatta orijinal senet ortaya çıksa bile artık eski senedin geçersiz olduğu belirtilmektedir.

Uygurların satış senetlerinde görüldüğü üzere borcun ödenmemesi ya da geç ödenmesi durumunda bir tür yaptırım ya da tazminat doğmaktadır. Borcun ödenmemesi durumunda *Ulug*

süü'ye 'ulu majesteleri (Büyük Kağan) *bir altun yastuk* verilmesi şartına ek olarak *içgerü agılık*'a 'saray hazinesine' *bir kümüş yastuk* ibaresi de belgelerde geçmektedir (Özyetgin 2004:95). Öte yandan Uygurlar döneminde bazı bez ve pamuk satışı belgelerinde görüldüğü üzere uzunluk ve ağırlık ölçü birimleri kullanılmıştır (Kahya 2002:438,439).

Uygur Türklerinin ticari ilişkilerini yazılı senetlerle bir sözleşmeye bağlamaları, bu yazılı sözleşmelerin şahit, damgacı, tazminat, faiz gibi unsurları ihtiva etmesi, bu yazılı belgeler üzerinde devletin garantisinin bulunması ve borcun ödenmemesi durumunda yaptırıma gidilerek ceza kesilecek olması Uygur Türkleriyle birlikte ticaret hukukunun Türklerde yerleştiğini göstermektedir. Öte yandan *ulam yarlıg* yani tapu senedi ibaresinden mülkiyet kavramının toplumda oluştuğu ve yazılı belgelere bağlandığı sonucu çıkmaktadır. Eski Türklerin yaptıkları ticari iş ve işlemleri belgelendirilebilir kılmaları herhangi bir anlaşmazlık durumunda bu belgeleri kanıtlayıcı olarak kullandıklarını göstermektedir. Öte yandan yapılan sözleşmeyi senede dayandırmaları vaad edilen iş yapılmazsa hukukun yaptırım gücünün devreye gireceği sonucunu doğurmaktadır.

f. Ticaret ile İlgili diğer söz varlığı

Ticarette bir malın varlığının değeri ya da değersizliği ticari bir kavram olarak ön plana çıkabilir. Bu sebeple bu çalışmada bazı soyut olan kavramlar da tespit edilmiş ve ticaret ile ilgili söz varlığına eklenmiştir. Örneğin tespit edilen kelimelerden *üzlemek* "kalkınmak" anlamında kullanılmaktadır. Burada kastedilenin ekonomik refah ve gelişme olduğu açıktır. Zarar anlamına gelen *kor* ve *yas-yaslık* kelimeleri ise ticari alışverişin temel sonucu olan kâr ve zarar kavramları ile ilgilidir.

44. ağır: ağır, değerli, kıymetli,(Arat,1979:9)

> *kayu neng talu bolsa ödrüm ağır*
>
> *anıng kılmakı barça özke agır* (Arat 1947:107)
>
> "Hangi şey mümtaz, nadir ve değerli ise, onu gerçekleştirmek de hiç kolay değildir." (Arat,1959:76)

45. çıkış: Menfaat, çıkar (Arat 1979:130).

> *Kayu işke kirse çıkışıngnı kör*
>
> *Çıkış körmese iş bolur erke kor* (Arat 1947:149

"Hangi işe girersen önce sonunu düşün, sonu düşünülmeyen işler insana zarar verir." (Arat 1959:104)

46. ıgar: Kıymetli, gözde. (BK D 24, Aydın 2014:96)

Igar elligde [ıgar ka]ganlıgda yeg kıltım

"Kıymetli ülkesi olandan, kıymetli kağanı olandan daha iyi hale getirdim."(BK D 24, Aydın 2014:96)

47. isinmek: Değerlendirmek, kıymet biçmek. (Caferoğlu 1968:99)

48. kapuş: Yağma (Arat 1979:222).

Kapuş karma boldı müsülman nengi

Kanı adra tutgan haramıg öngi (Arat,1947:639)

"Müslümanların malı çalındı, yağma edildi; haramı helalden ayıran ve yağma eden nerede." (Arat,1959:464)

49. kor: Zarar, ziyan. (Caferoğlu 1968:182)

Kor ġuçılar yıġlayu barsar tegin yeme ıġlayu ḳalır ėrti (derlem.cu.edu.tr, erişim tarihi: 11.09.2018)

50. korkusuz: Zararsız, ziyansız. (USp.280, Caferoğlu 1968:182)

51. kunuk: Dolandırıcı. (Arat 1979:291)

Kayu ogrı tevlig karakçu kunuk

Kuyusı basımçı ölütçi kıruk (Arat 1947:191)

"Kimi hırsız, sahtekar, yan kesici, dolandırıcı; kimi zalim olur, kimi öldürücü ve yıkıcı olur." (Arat 1959:133)

52. kunmak: Çalmak, hırsızlamak, uğrulamak. (USp.196,31;TT.X.48; Caferoğlu 1968:187)

53. küŋg: Cariye (Arat 1979:302)

t(a)bġ(a)ç : bod(u)nḳa : b(e)gl(i)k : urı oġ(ı)lin : ḳul boltı : (e)şėl(i)k : ḳız oġ(ı)lin : ***küŋ*** *boltı* (derlem.cu.edu.tr, erişim tarihi:10.09.2018)

O dönemde cariye alım satımı da ticarete konu olmaktaydı. Bu durum bilhassa Uygur sivil belgelerinde göze çarpmaktadır. Özyetgin'in Rachmann'dan alıntıladığı bir metinde 'böz''ün köle satışında kullanıldığı açıkça görülmektedir:

> *....kız karabaşımnı äniçük-kä toguru tomlıtu sat(d)ım. satıg bözin inçä tiştimiz kidin yorır altı sıngar şulug tamgalıg säkiz on bözkä käziştimiz*
>
> "Kız kölemi Eniçük'e doğrudan sattım. Satış bözü için şöyle sözleştik. Pazarda geçerli altı kenarlı (?) damgalı, mühürlü 80 (top) böz için anlaştık..." (Özyetgin 2004:94)

54. satagsız: Ücretsiz, değersiz, parasız. (Caferoğlu 1968:198)

55. sahib: Sahip. (Arat 1979:377), (Tekin 2003:244).

56. semiz: Semiz. (Wind.249,19, Caferoğlu 1968:200).

57. üzlemek: Kalkınmak, kalkmak. (Caferoğlu 1968:275).

58. yas/yaslık: Zarar (Arat 1979:528,529)

> *kergek kim ol kişig ölürü usar . . azu adın ḳor **yas** ḳılu usar* (derlem.cu.edu.tr, erişim tarihi: 11.09.2018)

59. yuluş: Fidye. (Arat 1979:557)

Çeşitli alt başlıklar altında incelenen Eski Türkçedeki ticaretle ilgili söz varlığı içerisinde milletler arasında ticari etkileşimi sağlayan kervanlar, alışveriş, ticaret belgeleri gibi unsurlara ait sözcüklerin var olduğu görülmüştür. Bu durum Kök Türk, Uygur ve Karahanlı döneminde eski Türklerin gelişmiş bir ticarete sahip olduğu göstermektedir. Uygur sivil belgelerinden ve senetlerinden tespit edilen söz varlığı ise ticaretle birlikte ticaret hukukunun da eski Türklerin hayatında mevcut olduğuna dair kanıtlar olarak ele alınabilir. Özellikle *satgucı, satguluk, satışgan tawışgan, alım, alımcı, birgü, arkış terki*ş gibi Türkçe sözcükler ile ticaret kavramlarının karşılanması, daha o dönemde bile dilin terim ürettiği fikrini vermektedir.

III. TİCARİ ÜRÜNLER İLE İLGİLİ SÖZ VARLIĞI

Ürün, 'Product' kavramı, 1575'den itibaren ortaya çıkmış olup, 1695 yılından itibaren kullanımı yaygınlaşmış ve tüketimi yapılan her şeye ürün adı verilmeye başlanmıştır. Ekonomik bir kavram olarak "ürün" ilk defa ekonomist Adam Smith tarafından kullanılmıştır. (Değer 2010: 3).

TDK Tarama sözlüğüne göre Anadolu ağızlarında ürün kelimesi "mahsul, kır otu, süt ve sütten çıkan maddeler" anlamlarına gelmektedir. "*Yol üstünde biter mi toprak* ***ürün****, yâr sen yüreğime vurdun bir döğün"* örneği ürün kelimesinin ilk kullanımlarından birine aittir. (tdk.gov.tr, erişim tarihi: 10.09.2018)

Ürün pazarlama açısından en önemli kavramlardan biridir. Ürün tüm pazarlama sürecinin esasını ve maliyetini oluşturmaktadır. Söz konusu ürün fiziksel bir varlık olan mal olabileceği gibi bir hizmet veya düşüncenin de ürün olması mümkündür (Ellialtı 2009: 18).

Ürün kavramı "fiziksel, objeler, hizmetler, kişiler, yerler, örgütler ve düşünceler" gibi satılabilecek ticari her şeyi içermektedir. Ürünün elle tutulur, gözle görülür somut özelliğinin olması yanında tüketicilerin o üründen beklediği faydalara görede içinde soyut unsurları barındıran bir varlık olması mümkündür (Ünüsan 2006: 40).

Ticari hayatta en önemli hususun üretilen, satılan ya da takas edilen ticari ürün olduğu bilinen genel geçer bir durumdur. Özellikle öyle ürünler vardır ki, bulundukları coğrafyaya veya yola adlarını dahi vermişlerdir. Örneğin, İpek, Baharat ve Kürk yolları adlarını üzerlerinde ticareti yapılan ürünlerden almışlardır. İpek ve Baharat yolları coğrafyasında yaşayan Türkler de ticari ürünlerle ilgili oldukça çeşitli ve geniş bir ürün yelpazesine sahipti. Çin'den gelen ipekler, Altay dağlarında işlenen demir madeni ve Uygur Turfan bölgesi üzümlerinden üretilen şarap ile bozkırda yetiştirilip yüksek fiyatlarla satılan binek atları bu çeşitlilikten ilk akla gelenleridir. Ticaret yoluyla elde edilen ya da üretilen bu ürünlerin bir kısmı gündelik hayat için kullanılırken bir kısmı da savaş, savunma, takas, dini amaçlarla kurgan mezarlarına bırakma şeklinde kullanılmaktaydı.

a. Günlük hayatta kullanılan ticari ürünler

Eski Türkler komşuları ile olan ticaretlerinde at başta olmak üzere canlı hayvanlar, konserve, et, deri, kösele, kürk ve hayvani gıdalar satıp karşılığında hububat ve giyim eşyası almışlardır (Şirin User 2004:133).

Buz altında kalan kurganlarda, kral mezarlarında hayvan motifli bronzlar, keçeler, kürk, kartal başlı aslan ve dövüşen yak motifleriyle bezeli yün kumaşlardan malzemeler, lake Çin eşyaları, ipekler ve ayrıca bu eşyaşların I. yüzyıldan kaldığını gösteren Çince yazıt bulunmuştur. Roux'ya göre bulunan bu parçalarda Helenizm etkisi açıktır. Bu malzemelerin çoğunun Karadeniz bölgesinden getirildiğine şüphe yoktur. (Roux 2015:64)

Karluklar döneminde Taraz veya Talas şehrinde kullanılan inşaat malzemesi tuğlaydı. Binalar çoğunlukla bu malzeme ile yapılırdı. Karluklar döneminde Çu havzasındaki kaplarda hayvan heykellerine ve resimlerine rastlanırken İslamiyetin etkisi ile bu testi kulpları ortadan kaybolmaya ve düz bir hâl almaya başlamıştır. (Ögel 2003:304)

Tespit edilen söz varlığı şu şekildedir:

60. agı: 1.İpek, ipekli kumaş. (KT G 7, Aydın 2014:53) 2.Önceleri işlemeli ipek anlamına gelirken daha sonra kelime hazine anlamını da kazanmıştır. Kelime kökünden agıcı, ağılık gibi kelimeler türemiştir (EDPT 1972:78/a).

61. ayak: 1.Çanak, kâse, kadeh. (Arat 1979:45) 2.Kişisel kullanım için yapılan, daha çok bir şeyler içme amacıyla kullanılan kap, kase, kupa vb. (EDPT 1972:270/a)

Bir batır ayak bor bir batır ayak suv

"Bir bardak şarap ve bir bardak su" (EDPT 1972:270/a)

Bulgar şehri yakınlarında çanak ve çömlek ocaklarına rastlanmıştır. Keramikler elle veya kalıplara dökülerek yapılmıştır (Ögel 2003:244). Çanak, kase, kadeh gibi gündelik hayatta kullanılan eşyalar da ticari mal olarak satılmakta ya da takas usulü ile değiş tokuşu sağlanmaktaydı.

62. başmak: 1.Ayakkabı, terlik. (EDPT 1972:382/b) 2. Pabuç. Oğuzlarla Kıpçaklar bir 'm' getirerek başmak derler.' (DLT 1-378), başmak (CTD 111-67),1 başmak 'shoe, slipper'< baş-< ba- (EDPT382), başmaq, başmak 'ayakkabı, çizme'(KTS 25), başmak 'çizme' (KK 71b/7),

başmak 'ayakkabı' (Kİ31), başmak 'pabuç,çizme' (TZ 18a6), (NŞ-), başmak 'pabuç', başmak 'çizme'(TA 71b/7), (MHN15), (İM-), başmak 'schuh' (CC-86,11), başmak 'ayakkabı, pabuç' (GL180/2) (Toprak 2003: 82).

63. bıçak: Bıçak, bk.biçek. (Arat 1979:76)

> *bıçak tartma anda kötürme sünük ayı bolma ḳowdaş ne silkim sepük* (derlem.cu.edu.tr, erişim tarihi: 11.09.2018)

64. devat: Divit, içine mürekkep konulan hokka. (Arat 1979:134)

65. etik/etük: Ayakkabı, çizme. (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:247)

> *Ol etik yisin sıgzadı*
>
> "O, ayakkabının sırımını çekiştirdi." (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:468)

Eski Türklerin deri ve keçiden imal edilen çizmeleri vardı. Kadınların ayakkabılarının ökçesine ise demir ökçeler çakılırdı (Ögel 2003:143-252). Deri ve keçiden imal edilen ayakkabılar o dönemde toplumda ayakkabı ustaları olduğu ve kadınla erkeğe göre çeşitli ayakkabı, çizme gibi ürünler üretildiğini göstermektedir.

66. idiş: kadeh, taş, bardak, içki. (Arat 1979:188)

> *Kügler ḳamuġ tüzüldi Iwrıḳ **idiş** tizildi Sensiz özüm özeldi Kelgil amul oynalım* (derlem.cu.edu.tr, erişim tarihi: 11.09.2018)

Kırgız taş heykelleri kadehlerini çift elle tutmuşlardır (Ögel 2003:169). Kök Türkler dönemine ait heykel ve balballarda ise genellikle sol ellerinde tuttukları bir kadeh görmekteyiz. Bu kadeh tipleri Kök Türk mezarlarından da çıkmıştır (Ögel 2003:170).

67. küzüngü/küzgü/köznü: Ayna .(Arat 1979:305) (EDPT 1972:761/b).

Kök Türklere en fazla nüfuz eden Çin ürünü ipekten sonra aynalardı (Ögel 2003:157). Aynalar İskitler döneminde evlerde yaygın olarak kullanılmış, aynaların kötü ruhları uzaklaştıracağına inanılmıştır (Memiş 2005:99-100).

Bulgarlar döneminde aynalar bakır ve kalay karışımından yapılmış ve bu aynaların bazılarında ejderha motifi kullanılmıştır. Bu tip motifli aynaların Çinden gelmiş olma ihtimalleri yüksekti (Ögel 2003: 252) .

68. sa'at: Saat (Arat 1992:100).

Ugan rahmet itsün bu sa'at anga (Arat 1992:79)

"Tanrı bu saatte ona rahmet etsin." (Arat 1992:100)

69. sanduk: Sandık. (Arat 1992:92).

Kalur munda kidin seped sandukung (Arat 1992:63)

"Sepet ve sandığın burada geride kalır." (Arat 1992:92)

70. saxt:Oğuzlarda tokalar, kemer başları ve eyerlerdeki altın ve gümüş kakmalar. (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:52).

71. seçim: Saçma tanesi. (Arat 1979:385).

ewin teg yarır bu yiti ḳat köküg aḍırttı ***seçim*** *teg yir erse ḳaşı* (derlem.cu.edu.tr, erişim tarihi: 11.09.2018)

72. tawar: Canlı, cansız mal, eşya. Oğuzlar ve onlara uyanlara uyanlarca *"tavar"* (DLT-I: 362-363 Günşen 2008:244)

73. tuş: 1. Altından veya gümüşten yapılan ve kemerin ucuna takılan toka. (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:399) 2. Başa veya kemere takılan altın veya gümüş toka. (Arat 1979:470)

ig aġrıġka ***tuş*** *bolup .. et'öz ölüp kamılsar* (derlem.cu.edu.tr, erişim tarihi: 11.09.2018)

74. yüzük: Yüzük (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:355)

Bulgarlara ait yüzük ve bilezikler ele geçirilmiştir. Yüzüklerin büyük çoğunluğu şovalye yüzük denilen tipte idi. Prof. Tallegren'in yayımladığı bilezikler ise örme bilezikler ve bütün bilezikler şeklinde yapılmıştı. Altından yapılmış bir bileziğin uçlarında at başı figürleri görülmektedir. (Ögel 2003:251).

75. mal: Mal. (Arat 1992:89)

Bu mal kelse erte barur baz kiçe (Arat 1992:55)

"Bu mal sabah gelirse akşam yine gider." (Arat 1992:89)

76. tütsüg: Tütsü. (Arat 1979:483)

tütsüg *tütüni uzatı üzülmesün* ..(derlem.cu.edu.tr, erişim tarihi: 11.09.2018)

77. taşug: Taşınabilen mal ve buna benzer şeyler, menkul mal (DLT-I: 411 Günşen 2008:244)

78. ülgü: Ölçü, terazi, tartı. (Arat 1979:505) (EDPT 1972:144/a)

ne kergek berk yarp adḳanıp ödüt eşidmiş sav (Abh.Sho. 2532.) bolur odġuraḳ ***ülgü*** *tėp.* (derlem.cu.edu.tr, erişim tarihi: 11.09.2018)

79. üzengü: Üzengi. (Arat 1979:508)

ḳara tapsa begler beḍüyür ḳopar ***üzengü*** *bar erse çigen berk ḳapar* (derlem.cu.edu.tr, erişim tarihi: 11.09.2018)

Atlının mutlak üstünlüğü, üzengi denen aletin icadı ve bilhassa bunun yayılması ile başlamıştır. Arkeolojik buluntulara göre üzengi milattan önceki son yüzyıllarda, İç Asya bozkırlarında Türkler tarafından icat edilmiştir. Daha sonraki süreçte Sasaniler üzerinden Arap ve Roma coğrafyasına yayılmıştır. Üzenginin daha önce bu coğrafyalarda olmamasına en güzel örnek, o devirlerde yapılan atla ilgili resim ve fresklerde üzengiye rastlanmamasıdır (Tekin 2001:71-72).

Kök Türkler döneminde üzengiler demirin yuvarlak bir şekilde bükülmesi ile halka delikli olarak, kayış bağlanacak yerleri küçük bir tabla hâlinde olarak ve kayış bağlanacak yerleri büyük tabla hâlinde yapılırdı. Bu tip üzengilere Tanrı dağları ve Çu vadisinde rastlanmıştır. (Ögel 2003:162) Bulgar üzengileri de diğer Orta Asya üzengilerinin tipine benziyordu. (Ögel 2003:248)

Üzengi kelimesinin Uygur metinlerinden hareketle ayak tabanı manasına geldiğini belirten Tekin,: <iz + e - n - gü + lük: "*kendisi için (-n-) iz bırakan şey", "* ayağın alt kısmı" yani "ayak tabanı" şeklinde bir analizde bulunmaktadır. (Tekin 2001:78) Sonuç olarak üzengi kelimesinin temeli "iz", daha doğrusu "ayak izi'dir.

80. yıpar: 1. Misk (Arat 1979:540) 2. Güzel koku, rayiha, parfüm (EDPT 1972:880/a).

kök kalıkdın teŋridem yıd ***yıpar*** *hua çeçek-ler tüşdi yağdı* (derlem.cu.edu.tr, erişim tarihi: 11.09.2018)

O dönemde doğu ile batı arasında koku ve parfümeri ticareti yapılmaktaydı. Güzel kokulu ürünlerden olan *yıpar* da bu sebeple ticari bir üründü. Öyle ki, bu ticareti tekeline almak isteyen devletler kendilerine müttefik bile aramıştı. Bizans, Etiyopyalı müttefikleriyle, Sasaniler ise Yemen ile iş birliği yaparak Hindistan ile Doğu Asya arasındaki ipek, baharat ve parfümeri ticaretini kendi tekellerine alma rekabeti içerisindeydiler (Tezcan 2014:109-110).

81. yula: 1.Kandil. (Arat 1979:557) 2.Meşale, lamba vb. (EDPT 1972:919/a)

Ukuş ol yula teg

"Bir kandil gibi aydınlatıcı ol" (EDPT 1972:919/a)

82. zaferan: Safran (Arat 1979:564).

Baharat yoluna ismini veren baharat ürünleri doğu ve batı arasında değerli bir ticaret ürünüydü. Roma İmparatorluğunun Doğu ile yaptığı ticaret sadece ipek ve ipekli eşyalardan oluşmuyordu. Afganistan ve Türkistanın kıymetli taşları, Hindistan'ın baharatları, denizden çıkarılan çeşitli mallar, bunların dışında Asya'ya özgü egzotik ürünler de Roma'nın satın aldığı ürünler arasında yer alıyordu. Roma hükûmeti, aristokrat ailelerin ve lükse düşkün zengin kadınların ihtiyaçlarını karşılayabilmek için tarihçi Yaşlı Plinius'a göre, Doğu'nun özellikle Hindistan'ın baharatları ve lüks mallarına ulaşabilmek için Hint kıtasına altın akıtıyordu (Tezcan 2014:99-101). Zaferan da bu baharat ve koku ticaretinin önemli bir parçası olarak ticarette yer alıyordu.

Türklerin dilinde de, Divânü Lugâti't-Türk'de geçen ve zâferân olabileceği tahmin edilen *kayaçuk* kelimesinin sonraki asırlarda kullanılmamış ve Farsça'da olduğu gibi za'ferânın adı kullanılmaya başlanmıştır. Metinlerde Kutadgu Bilig'den itibaren rastlanan bu bitki edebî eserlerde ve eski tarım yazmalarında da za'ferân şeklinde geçer. Sözcük zaman içinde safrana dönüşmüştür (Ceylan 2005:2).

b. Kürk ve Dericilik

Orta Asya coğrafyasında koşum takımları, deri tulumlar, su mataraları ve yemek tabaklarının mahfazaları deriden yapılmıştır. Bu açıdan deri, ticari ürünlerde kullanılan bir

hammaddedir (Eroğlu 2014:169). Ögel'in ifade ettiği gibi; ata daha kolay binebilmek için çizme ve pantolon giyen, yiyecek ve silahlarını asmak için deri kemer kullanan ve soğuktan korunmak için kürklere (yünlü deri/post) ihtiyaç duyan bozkır insanı için deri önemli bir giyim malzemesi olmuştur (Ögel 1991:1-2). Manda derisinden kalın deri, koyun ve keçiden ise ince deri elde edilirdi. Eyer, başlık, at takımları ve araba koşumları deri, kösele ve meşinden üretilmiş, (Ögel 1991:166) deri pantolonlar ise, son derece yumuşak deriden elde edilmiştir (Diyarbekirli 1972: 78-79).

Orkun, Bulgar Türklerinin deriyi para olarak da kullandıklarını, en eski Türk paralarının Çin'de basıldığını ve bu paraların üzerinde runik harfli ibareler olduğunu söyler (Orkun 1936:39). Volga Bulgarlarında deriden üretilen *alatak* denilen paralar kağıt para yerine kullanılmıştır (Togan 1981:127).

Derinin kullanımı Türk Destanlarında da geçmektedir. Örneğin; Ergenekon destanında *"...Hep birlikte ormandan odun, kömür getirip dağın üstüne ve çevresine yığdılar. Yetmiş öküz ile atı keserek bunların derilerinden demirci körükleri yaptılar. Yetmiş körüğü yetmiş yerde kurdular. Geçidin dibine yığdıkları odun ile kömürü bu körüklerle üflediler."* denilerek deriden körük yapıldığı anlatılmıştır (Sakaoğlu ve Akbayar 2002:56).

Sakaoğlu ve Akbayar eski Türklerde derinin kullanımını şu şekilde anlatmaktadır: "*deri önce yüzülür, yünü ve kılı yolunur, sonra kurutulur ve yağlanır, daha sonra kullanılacak işe göre kırmızıya boyanarak kızıl deri, ağartılarak ise ak deri yapılırdı. Kürk ya da post olarak kullanılacak deriler için ise bunun dışında başka işlemler de yapılırdı."* (Sakaoğlu ve Akbayar 2002:57-58).

Eroğlunun DLT'den alıntıladığı şu örnekler, eski Türklerin günlük ve ekonomik yaşamında derinin ne kadar önemli bir yer tuttuğunu göstermektedir: *"su tulumuna benzeyen at derisinden yapılmış, içine süt ya da kımız konan qasuq deriden yapılmış süt sağma kabı olan* ***çönggek****;atın ayak derisi çıkarılarak yapılan, kımız ya da benzeri şeyleri saklamaya yarayan* ***butıq*** *adı verilen tulum deri heybe, dağarcık olan* ***kesürgü****;deri heybe olan* ***könek****; çarık yapılmak üzere ayrılmış deri parçası* ***çaruqluq****;deri kayış olan* ***qaḍış****;içine süt sağılan deri bir kap olan* ***sarnıç****..."*(Eroğlu 2014:171).

Tespit edilen söz varlığı şu şekildedir:

83. içmek: Kuzu derisinden kürk. (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:50)

84. kırmaçı: Deri. (Arat 1979:251)

> *temürçi etükçi yana **kırmaçı** ya sırçı beḍizçi ya oḳçı yaçı* (derlem.cu.edu.tr, erişim tarihi:10.09.2018)

Deri ve kürk ile ilgili tespit edilen sözcüklerden ve bu sözcüklerin metin içinde karşıladığı anlamlardan deri ve kürkün ticari bir ürün olduğu sonucu çıkmaktadır. Öte yandan deri ve kürk eski Türklerin gündelik hayatında kullandığı temel giyim maddelerinden biridir. Deri ve kürkten imal edilen ticari ürünlerin olduğu söz varlığından anlaşılmaktadır.

85. kürk: Kürk. (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:152)

86. teri: Deri, insan ya da hayvan derisi .(Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:134) (EDPT 1972:531/a)

> *teri erükledi*
>
> "Deriyi tabakladı." (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:134)

c. Savaş araç ve gereçleri

Kök Türkler Altay dağlarının güney eteklerinde demir işleriyle uğraştılar ve Avarlara vassal olarak savaş aletleri ürettiler. Bu sırada başlarında A-hsien Şad bulunuyordu (Taşağıl 2014:14).

DLT'de savaşta kullanılan aletleri ifade etmek için birçok kelime yer almaktadır. Bu da Türklerin savaş için gerekli olan araç ve gereçlere özel bir önem verdiklerini göstermektedir. Savaş aletlerinden bazılarını şöyle sıralamak mümkündür: *Tulum*; Genel anlamda tüm silahları ifade etmek için bu kelime kullanılır. *Başak*; Okun ve mızrağın uç kısmındaki demir: *Başak burı* (Temrenin girişindeki ot sırtı.) *Batrak*; Ucunda ipek parçası bulunan sırık. Savaş gününde savaşçı kendisini onunla tanıtır. *Bügde*; Hançer. Bu kelime aynı zamanda bügdelemek şeklinde fiil olarak da kullanılır (Tutar ve Erdoğan 2007:28).

Bu bilgiler Türklerin o dönemin koşullarında savaş araç ve gereçlerinin yapıldığı demir madenini işlemeyi bildiklerini göstermektedir. Öte yandan Kaşgarlı Mahmut'un Divan'ında geçen ve yukarıya aldığımız birkaç örnek bile eski Türklerin savaş araç ve gereçleri konusunda ayrıntılı bir bilgiye sahip olduklarını göstermektedir. Eski Türklerin ticari ve siyasi hayatında savaş bağımsızlık ve egemenlik kadar ganimet anlamına da geliyordu. Komşu boylarla veya

Çin ile yapılan savaşlardan bolca ganimet elde ediliyor ve ekonomik refah için kullanılıyordu. Roux, hayvancılık, avcılık, savaş ve akınlar gibi temel faaliyetler ile Orta Asya Türklerinin ekonomik ihtiyaçlarını fazlasıyla karşıladığını iddia eder (Roux, 2015:125).

Tespit edilen söz varlığına göre Türkler ok, mızrak, süngü, yay, kalkan, kılıç gibi savaş aletlerini üretmiş, kullanmış ve satmışlardır. Ok, süngü ve yay sözcüklerinin yazım ve söylenişi günümüz Türkçesinde de hemen hemen aynıdır.

87. ok: Ok. (Arat 1979:335,1992:90)

Bahılka katıg ya okun kezlegil (Arat 1992:58)

"Hasise kuvvetli yay ve ok ile nişan al." (Arat 1992:90)

Eski Türklerde okla ilgili kelimelerin çokluğu, *ulun* 'temrensiz ok', *başak* 'ok temreni', *çırguy* 'temrenin şişkin kısmı', *büri* 'temrenin oka girdiği kısım', *kâz* 'okun kiriş geçecek gediği' gibi örneklerden anlaşılacağı gibi ok imalatı oldukça gelişmiştir. (Clauson1992: 692) Bu durum "ok"un dönemin temel savaş aletlerinden birisi olması ve Türklerin ok kullanmada usta savaşçı olmaları ile de ilgilidir.

88. okçı: Okçu. (Arat 1979:335)

89. sıta: Mızrak. (Arat 1979:398)

*ḳara çumġuḳ ötti **sıta** tumşuḳın üni oğlağu ḳız üni teg yaḳın* (derlem.cu.edu.tr, erişim tarihi: 11.09.2018)

90. süŋgü: 1.Süngü (Arat 1979:411) 2.Clauson'a göre mızrak, kargı, süvarinin silahı anlamlarına da gelir.

Sünüg batımı karığ

"Mızrak batımı kâr" (EDPT 1972:834/b)

Kök Türk yazıtlarında mızrak anlamına gelen süngüg kelimesine çok rastlanmaktadır (Ögel 2003:161). Süngüg kelimesi günümüz Türkçesindeki süngü kelimesidir.

91. tura: Kalkan. (Arat 1979:469) (EDPT 1972:531/a)

kara baylıkın kıldı özke tura

"Onun zenginliği insanları korumasıdır." (EDPT 1972:531/a)

Pazırık kurganlarında bulunan silahlar İskit silahlarının bir devamı niteliğindeydi. Üçüncü kurganda bulunan bir kalkan eski Yunan kültürünün Orta Asya'da yayılmış olduğunun bir delili idi (Ögel 2003:66).

92. yaçı: Yaycı. (Arat 1979:511) (EDPT 1972:882/a)

93. ya: Yay. (Arat 1992:90) (Arat 1979:511)

Bahılka katıg ya okun kezlegil (Arat 1992:58)

"Hasise kuvvetli yay ve ok ile nişan al." (Arat 1992:90)

Türk yayları kemik, ağaç ve sinir olmak üzere üç kısımdan yapılırdı. Kök Türklere ait ok uçları ise üç perli veya üç yapraklı olacak şekilde imal edilirdi (Ögel 2003:160).

Eski Türklerin ticari ürünlerle ilgili söz varlığı, gündelik hayatta kullanılan ayna, saat, ayakkabı, deriden imal edilen kürk, kemer, çizme, savaş araç ve gereçlerinden olan mızrak, ok, yay gibi ürünlerle ilgili sözcüklerden oluşmaktadır. Elde edilen söz varlığı Türklerin ticari hayatında giyim kuşamdan savaş araç ve gereçlerine kadar geniş bir yelpazede yer alan ürünlere sahip olduklarını göstermektedir. Bu söz varlığı içinde ipek yolunda ticareti yapılan *agı, zaferan, yıpar* gibi ürünlerde vardır. *kürk, teri, agı* gibi bazı ürünler sadece ticari ürünler olarak değerlendirilmemiş aynı zamanda takas yöntemi ile ödeme aracı olarakta kullanılmıştır. Aynı zamanda deri gibi bazı ürünler ise ticari ürünleri oluşturan ya da tamamlayan bir hammadde olarak görülmüştür.

IV. ÖDEME ARAÇLARI İLE İLGİLİ SÖZ VARLIĞI

T.C Merkez Bankasına göre; ödeme sistemi üç veya daha fazla katılımcı arasındaki transfer emirlerinden kaynaklanan fon veya menkul kıymet aktarımlarının gerçekleştirilmesini sağlamak amacıyla yapılan takas ya da mutabakat işlemleri için gerekli alt yapıyı sunan ve ortak kuralları olan yapı olarak tanımlanmıştır (TCMB 2014:2) Ödeme sistemi, ekonomik birimler arasında mal ve hizmetlerin değişimini kolaylaştıran araçları, yasal düzenleme ve standartları, kurumsal ve örgütsel çatıyı, işletim süreçlerini ve haberleşme ağını kapsamaktadır. (tcmb.gov.tr, erişim tarihi: 10.09.2018)

Günümüzde en yaygın ödeme aracı paradır. Paranın en ünlü tanımı Galbraith tarafından yapılmıştır. Buna göre para, "*insanların para olarak kullanmak üzere kabul edeceği her şey"* olarak tanımlanmıştır. Para olarak kullanılacak olan aracın önce toplum tarafından genel kabul görmesi gerekmektedir (Galbraith 1990: 30). Günümüzde nakit para ile birlikte kullanılan diğer ödeme araçları çek, senet, banka ve kredi kartı, elektronik para gibi değişim araçlarıdır.

Tarihsel süreçte ödeme araçları olarak kullanılan madeni ve kağıt paradan önce takas usulü kullanılmaktaydı. Takas, ilk ödeme sistemidir. Takasın tarihi oldukça eskilere gitmekte hatta insanlığın yazılı tarihinden bile çok daha eskilere dayandığı tahmin edilmektedir. Değiş tokuşun karşılıklı faydaya dayalı bir alışveriş yöntemi olduğu da göz önüne alındığında, takasın en eski ödeme biçimi olması doğal bir sonuçtur (Davies 2002:9).

Dünyanın farklı bölgelerinde kullanılan takas usulü ödeme araçlarına bakılacak olursa; balina dişi (Fiji), sandal ağacı (Hawai), kaplumbağa kabuğu (Mariana Adaları), pirinç (Filipinler), tuz, (Sumatra), şeker (Barbados), çay balyaları (Asya), balık kancaları (Gilbert Adaları), köle (Afrika Ekvator, Nijerya ve İrlanda), ren Geyiği (Rusya), bakır (Mısır), ipek (Çin), tereyağ (Norveç), deri (Fransa ve İtalya) ve rom (Avustralya) takasa konu olan ödeme araçlarıdır (Smith 1991:19-20).

Takasta kullanılan malların değerlerini belirlemede sabit bir değerleme sistemine ihtiyaç duyulmuş, bunun sonucunda para ortaya çıkmış, bu ise ekonominin çarklarını hızlandırıcı bir etkiye sebep olmuştur. Bu durum piyasa işlem maliyetlerini düşürerek ticaretin gelişmesini ve derinleşmesini sağlamıştır (Goodhart 1998:407).

a. Para

Dilimize Farsçadan geçen para kelimesine ilk defa Latincede tesadüf edilmektedir. Latince para, *moneta* anlamına gelmektedir. Romalılar Juno Moneta tapınağında para bastıkları için zamanla "moneta" kelimesi paranın basıldığı yer ile özdeşleşmiş ve İngilizceye "money" olarak geçmiştir. İlk parayı kullanan uygarlığın M.Ö. 2500 lü yıllarda Lidyalılar olduğu düşünülmektedir. Daha sonra Roma İmparatorluğu M.Ö. 338 yılında üzerinde koyun ve inek tasviri olan bakır sikkeleri tedavüle sokmuştur (Uyan 2013:12).

Dünya dillerinin çoğunda para kavramı devletçe bastırılan, üzerinde değeri yazılı kâğıt veya metal ödeme aracı anlamına ulaşmadan önce, takas metoduna göre elde edilen malların alımında kullanılan hayvanlar, yiyecekler ve diğer nesnelerin anlamını taşımıştır. Argoda kullanılan arpalık, tuzu kuru gibi sözcüklerde geçmişteki bu takas anlayışının günümüz Türkçesine yansımalarıdır (Şirin User 2004:129,131).

Tarihte Lidyalıların parayı keşfi ile birlikte ticarette takas usulünün yerini alan ve alışverişi kolaylaştıran yeni bir dönem başlamıştır. Eski Türklerde parayı en eski dönemlerden beri bir ödeme aracı olarak kullanmışlar, paranın yanında bir ipekli kumaş olan bez (böz) ve ipek gibi ekonomik değeri yüksek ürünlerle de takas sistemini devam ettirmişlerdir.

Altaylarda Tuyahta kurganlarından çıkarılan küçük istiridye kabukları Türk tarihinde para olarak kullanılan ilk nesneler arasındadır (Ögel 1991:37) .Türkçedeki para anlamlı ve para biriminin karşılığı kullanılan sözler ticarette kullanılan malzemelerin (ipek, deri, kürk, demir, bakır, at, konserve,et vb.) adlarından kaynaklanarak günümüze kadar ulaşmıştır. Örneğin; Kazakçadaki *akı* 'bir malın değeri', *agı* 'ipek' *kün* 'deri' sözcükleri gibi. Şirin User'in Baykaradan alıntıladığı üzere M.Ö 52 yılında Çinliler Hun şanyüsüne at karşılığı olarak 10 kg altın ve iki yüz bin dizin para vermişlerdir (Şirin User 2004:130).

Türklerde kullanılan başlıca para sözcükleri *akça, tiyin, tenge, som, mangır* ve *para*dır. Akçadan genel olarak gümüş para kastedilir. Akça sözü ilk defa Yenisey bölgesinde bulunan bir sikke üzerinde tespit edilmiştir (Şirin User 2004:131).

Genel bir para birimi olduğundan özellikle akçe sözcüğü dikkat çekmektedir. Kuzey Türkçesinde ilk defa Codex Cumanicus'ta akça ve ahça şekillerinde geçmiş, ayrıca Altay Türkçesi, Kazan Tatarcasında para ve para birimi olarak geçmiştir. (Şirin User 2004:132)

Farsça bir kelime olan ve parça, kısım, kırık, yırtık, tane, adet gibi anlamlara gelen "pare" sözcüğü zaman içinde Türklerde "para" sözcüğüne dönüşmüştür. Uygurlar döneminde para karşılığı olarak *yarmak, yartmak, kiçig* ve *yastuk* kelimeleri kullanılmıştır. Yarmak, sikke para; yastuk, sikke para; kiçig, ufak bir sikke anlamlarına gelmektedir. *Yarmak,* para kesen anlamını karşılamakta küçük anlamındaki *kiçig* ise *kiçig yartmak* ve *kiçig yastuk* sözcükleri ile bozuk parayı karşılamaktadır (Şirin User 2003: 145).

Clauson sözlüğünde ***yastuk*** hakkında *yastık* şeklinde gümüş sikke açıklaması yapılmıştır (EDPT:974). Şirin User bu açıklamaya katılmaz ve yatılan yaslanılan yer anlamına gelen yastık ile yatuk, yassı şekilli yastug sözcüklerinin farklı olduğunu ve bu para biriminin yassı şekilli anlamı ile ilişkilendirmek gerektiğini belirtir (Şirin User 2003:145).

Uygur harfleriyle yazılan 32 adet para belgesinde geçen para birimleri *yastuk, yarmak, çav, bakır, vun, kümüş*'dür. *Hukuki Uygur Belgelerindeki* para birimleri adlı çalışmada bahsi geçtiği üzere; *yastuk* takriben 2000 gram ağırlığındaki külçedir. Altun yastuk, kümiş/kümüş yastuk, ak yastuk, çav yastuk, yastuk çav gibi çeşitleri vardır. Çav yastuk 200 veya 100 gram ağırlığındadır. Kümüş yastuk'un 1/10 veya 1/20'sine tekabül eder. Yarmak/Yarımak (=Çin. Liang=Soğd. Satır-Sıtır) takriben 40 gram ağırlığındaki külçedir. Yastuk'un 1/50'sidir.(1 yastuk=50 yarmak) Bakır takriben 4 gram ağırlığındadır. Yastukun 1/500'ü, Yarmak'ın 1/10'dur.Bakır yarmak, bakır çav, bakır kümüş gibi kullanımları vardır. Vun (=Çin. Wen) yaklaşık olarak 0.4 gram ağırlığındaki birimdir. Yastuk'un 1/5000'i, yarmak'ın 1/100'ü, bakır'ın 1/10'una denk gelir. Çav ise kâğıt para anlamına gelmektedir. Moğol hâkimiyetindeki Çin'de 1236'dan itibaren basılmaya başlamıştır (Sertkaya ve Alimov 2006:117-118).

Kâğıt paranın Avrupa'ya 17-18. yüzyılda girdiği düşünülürse Uygur Türklerinin 13 ve 14.yüzyıllarda kağıt paranın tedavülde olduğu bir iktisadi seviyeye erişmeleri ticarette kat ettikleri merhaleyi göstermesi açısından çarpıcıdır.

Bu parasal değerler arasındaki ilişkiyi yine bahsi geçen kitaptan hareketle gösterecek olursak,

1 yastuk= 2000 gram altın veya gümüş

1 yastuk= 50 yarmak/sıtır= 40 gram altın veya gümüş

1 yastuk =500 bakır= 4 gram altın veya gümüş

1 yastuk =5000 vun= 0,4 gram altın veya gümüş şeklindedir.(Sertkaya ve Alimov 2006:119)

Bu değerlere göre 1 yastuk 10.000 Türk Lirası olsa, 1 yarmak/sıtır (yastuk'un 1/50'si) 200 lira, 1 bakır (yastuk'un 1/500'ü) 20 lira, 1 vun (yastuk'un 1/5000'i) 2 lira olur. İlgili para birimleri için yazılı Uygur metinlerinde örnekler mevcuttur.:

yastuk çav-ka birke koşup yiiti yastuk çav…(Sertkaya ve Alimov 2006:121)

üçegü birisi törder s(ı)tır tüz tutup yorızun-lar (Sertkaya ve Alimov 2006:122)

yarım bakır-ka bor altım (Sertkaya ve Alimov 2006:124)

Şirin User'e göre Türklerde para ve para birimi ile ilgili sözler şu aşamalardan geçerek günümüze ulaşmıştır: 1. Değiş tokuşta kullanılan malların adı (*agı, tiyin, bakır*) 2. Bu mallara tekabül eden denklik, ağırlık ve uzunluk ölçüleri ya da malın saf, katışıksız olması (*agı-ça, tenge, som*) 3. Bu malların kesilmesi, ayrılması, tartılması ile elde edilen birimler (*yarmak, yastuk, akça, mangır, para*) (Şirin User 2003:146).

94. benek: Ufak para, kuruş (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:166) (EDPT 1972:350/b).

95. bütün: Doğru, dürüst, sahih; bütün para, sağ para (DLT-I: 398 Günşen 2008: 264).

96. bişi: Akçe, pul (Arat 1992:86)

bu cahil biligsiz bahasız bişi (Arat 1992:47)

"Cahil ve bilgisiz adam değersiz bir akçedir. (Arat 1992:86)

"Bilgili insan kıymetli dinardır." (Arat 1992:86)

97. çao: 1.Bir sikke türüdür. (MSOS. XII,108,6, Caferoğlu 1968:59). 2.Moğollar devrine kullanılan ulusal para birimidir. Çince kağıt para birimi olan Çao Moğolların batı bölgelerinde basılmıştır (EDPT 1972:393/b).

altı yüz yastuk çaw/çao (EDPT 1972:393/b)

98. Çav: Para (THV.44, Caferoğlu 1968:60)

99. çav-sız: Para-sız. (THV.44, Caferoğlu 1968:60) < çav "ün,şan, şöhret"+sız

Çince kökenli bir kelime olan, Moğollar devrinde 2274 gr *yastuk* ile birimlendirilen ve kağıt para şeklinde ödeme aracı olarak kullanılan *çav*, Uygur belgelerinde *yastuk çav ~ çav yastuk* şeklinde geçmektedir (Özyetgin 2004:97).

Parasız kelimesinin kökünün ün, şan, şöhret olması, toplum nezdinde ünlü, itibarlı kimselerin aynı zamanda paralı olarak algılandığı, çavsız yani parasız insanların ise ünsüz olarak düşünüldüğü fikrini akla getirmektedir.

Kâğıt para *çav* Uygurlar döneminde arazi satış ve kiralama belgeleri ile köle alım satım belgelerinde ödeme aracı olarak geçmektedir. Uygur belgelerine göre arazi satışları *böz* "pamuklu kumaş", *kepez* "pamuk", para *(çav)* ihtiyaçlarını karşılamak için yapılmaktadır. Bu bahsi geçen belgelerin tarihlendirmesi ise *Chung-t'ung* ibaresinden dolayı 1260-1263 yılları arasıdır (Özyetgin 2004:100).

Özyetgin'in Yamada'dan alıntıladığı aşağıdaki Uygur sivil belgesinde kâğıt para çav'ın arazi kiralaması için kullanıldığı görülmektedir:

"Mana san-lıg bu munça yir-lär-i-im-ni manga töläk temürkä yonglak-lıg ***çav yastuk*** *kärgäk bolup tolmış ayag-ka tägimlig-tin yigirmi* ***yastuk çungdung bav çav*** *alıp taşık-ka bu yirlärimni tarıp yiz-ün tip togr-ı kılıp birtim"* "...bana ait bu kadar yerlerimi, bana Tölek Temür'e kullanmak üzere para (çav yastuk) lâzım olup, saygı değer Tolmış'tan yirmi yastuk çungdung bav çav (para) alıp istifade etmek üzere, bu yerleri ekip biçsin diye kendisine verdim" (Yamada Mi28, TM238, D176, U5239, USp. 15, Clark 45, Arat 1964: 68-69, JW 2.14), (Özyetgin 2004:103).

Eski Türk tarihinde önemli bir yer işgal eden Türgişlerin de Uygurlar gibi ticari hayatta oldukça ileri oldukları bulunan arkeolojik kazılar ile gün ışığına çıkmıştır. Bernştam'ın "Tyurgeşskiye Monetı" (Türgeş Sikkeleri) adlı makalesinde bu konu üzerinde durulur. Bu makaledeki tespitlere göre Taraz şehri harabelerinde, Kazakistan ve Kırgızistan sahalarında bulunan Türgiş sikkelerinin ortası kare şeklindedir ve bu yönüyle Çin nümizmatiğinin etkisi görülür. Birinci tip adı verilen Türgiş sikkesinin üzerinde Uygur harfleri ile *türgeş kagan bay baga* yazmaktadır (Sertkaya ve Alimov 2006:144).

8. yüzyılın başında basılan bu sikkeler Türk boylarının ticari hayatında artık paranın rol oynadığını, öte yandan bu değişimde Çin medeniyetinin tesirlerinin olduğu görülmektedir. Bernştam'ın Türgeş sikkelerin üzerinde yaptığı bu çalışma ticari gelişmişlikte sadece

Uygurların ön planda olmadığı, diğer Türk boylarının da bu gelişime iştirak ettiğini göstermektedir.

Uygur ticari hayatında ödeme aracı olarak madenî paralar kullanılmıştır. Turfan Uygurlarında sivil belgelere göre alışverişte ve ticarette kullanılan değerli madenî para birimleri *altun, kümüş, bakır* olarak geçmekteydi. Söz konusu paraların değer açısından ölçümünde birim olarak yastuk [= Fa. bāliş = Çin. ting "altın veya gümüş çubuğu, külçe"], satır ~ stır [= yarmak "sikke, para" = Çin. 1 Liang] ve bakır [= Çin. 1 Ts'ien (Ch'ien) = Çin. 1/10 Liang] kullanılmıştır. Ölçülendirmede 1 yastuk = 50 stır, 1 stır = 10 bakır denkliği bulunmaktadır (Özyetgin 2004:94).

100. dinar: Dinar (Arat,1992:86). Dinar da ödünçleme yoluyla Türkçede kullanılan para birimlerindendir.

Bahalıg dinar ol biliglig kişi (Arat 1992:47)

101. kiçig: Ufak bir sikke.(USp.284, Caferoğlu 1968:109)

*uluġ **kiçig** aġrıġsız .. artuk bolup tevşilür* (derlem.cu.edu.tr, erişim tarihi: 11.09.2018)

102. satır/satir/sıtir: Bir sikke, para nevi tartı ölçüsü.(USp 291;TT.VIII.98; Caferoğlu 1968:198)

Kök Türkler de Çin ve diğer komşu ülkelerle olan alışverişlerinde para kullanmışlardır. Ödeme aracı olarak kullanılan bu paraya *satir/sıtır* adı verilmekte, gümüş madeninden yapılmakta ve şekli diske benzemekteydi (Koca 2002:28).

Görsel 1: Kök Türk sikkeleri (bilimdili.com, erişim:12.09.2018)

Baykara para kullanımının ve sikkelerin, Türklere gelişmiş bir ticari hayata sahip olan Çin'den geçtiğini iddia etmektedir (Baykara 2001:146). Ayrıca bir hükümdarlık alameti olarakta görülen para bastırma hususunda Türk devletleri kendi adlarına para bastırmışlardır. Kök Türk devrinde bastırılan bazı arslanlı sikkeler Taşkend sikkeleri olarak adlandırılmakta, (Diyarbekirli 2006:141) ayrıca Türgeşlerin de 10 yy. sonuna kadar kullanılan ve 8.yy'da bastırılmış sikkeleri bulunmaktadır (Salman 2011:13).

103. pul: Para (Arat 1992:93)

iki kol dinar ma ol üç kol kolur (Arat 1992:65)

"O (muhakkak üç vadi ister." (Arat 1992:93)

104. sun altun: Altından (altın karşılığı) kağıt para. Bu bir parmak uzunluğundan bir arşına kadar olabilir. (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:404).

Sum/Sun sözcüğünün Bulgar Türkleri arasında 200 gram ağırlığındaki gümüş parçalarını adlandırmak için kullanıldığını İbni Rusta yazar. Uygur metinlerinde ise birimi parmak olan ölçü şeklinde geçer. Clauson *sun* sözcüğünün Çinceden alıntı olduğunu ve Kâşgarlı Mahmutun verdiği anlamın şüpheli olduğunu iddia eder. Clauson El-Suftace'den hareketle bu kelimenin poliçe, çek anlamına geldiğini ve muhtemelen referans noktasının Çin kâğıt parası olduğunu belirtir. (Şirin User 2003:141-142)

Tuna, *som<sun<sùn* şeklinde kelimenin geliştiğini ve Bulgar Türklerinde kürk paralarının yüz tanesinin bir sum değerinde olduğundan bahseder (Tuna 1961:550). Som günümüzde Kırgızistan ve Özbekistan'ın para birimidir ve Türk şivelerinin çoğunda tam, katışıksız, para anlamlarında kullanılmaktadır (Şirin User 2003:142).

105. tegirme: Para, değirmen taşı, pide gibi yuvarlak olan şey. (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:215) (EPDT 1972:486/b).

Kün tenri tilgeni teg tegirmi (EDPT 1972:486/b)

106. tegşüt: Bir şeyin karşılığı, bedeli olarak verilen şey.Ayarı düşük para verip sağlamını almak gibi. (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:196).

107. tenge/teňke: Altın veya gümüş akça. Kazakistan'ın para birimi. Denk, eşit, değer, kıymet eder, terazi, sıklet ve ağırlık anlamlarına gelir (Şirin User 2003:135-136).

Altın Orda ve Timurlular zamanında *tanga* şeklinde Uzun Hasan döneminde ise *tenge* veya *tenke* şeklinde kullanılmıştır. Rasanen bu sözü *teyin* 'sincap' kelimesi ile ilişkilendirir (Şirin User 2003:135-136). Uygur metinlerinde *teň* sözcüğü bir tür değer ölçüsü olarak kullanılmıştır. "Biri pamuk ekmek için yer kiralıyor, bedeli olan *10 teng* pamuğu sonbaharda verecek; tarlanın bütün vergileri kiralayana ait olacak" (Arat 1987:539).

108. yarmak/yartmak: 1.Sikke, para. (URD.133,8, Caferoğlu 1968:288) (U.III.67(81)1, Caferoğlu 1968:288) (Arat 1979:527) 2.Nadiren ufak madeni para, sikke, daha çok sadece para anlamında kullanılır. (EDPT 1972:910)

> *kişi barça* ***yarmak*** *ḳulı boldılar kümüş kimde erse boyun birdiler* (Arat 1947:647)

DLT'de Kâşgarlı Mahmud *yartmak* biçiminin Uygur Lehçesine ait bir kullanım olduğu bilgisini vermektedir (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:526) Kâşgarlı Mahmut'un DLT'sinden anlaşıldığı üzere yarmak ve yartmak kelimeleri eş anlamlıdır. Yar-, kırmak, ikiye bölmek anlamına gelmektedir.

> *Yakınlık neçe boldı yarmak üçün*
>
> *Kanı iş kılığlı köni hak üçün* (Arat 1947:638)
>
> "İnsanlar para uğrunda birbirlerine yakınlaştılar, doğruluk ve hakikat yolunda iş gören nerede." (Arat 1959:463)
>
> *Yarmak al*
>
> "Parayı al." (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:90)

109. bıçuk yarmak: Yarım dirhem. (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:162)

Kök Türkler tarafından kullanılan paraya "yarmak" adı verilmekte, paraların bazılarında Türkçe bazılarında ise Soğdça yazılar bulunmaktaydı. Soğdcanın sebebi ise dış ülkelerle ticareti genellikle Soğdlu tüccarların yapmasıydı (Kafesoğlu 2002:328-329).

110. yastuk: Bir çeşit sikke,para. (URD.136,3; Caferoğlu 1968:289) Clauson'a göre hiç şüphe yok ki bu para birimi yarım külçe gümüş anlamında değil nakit para anlamında kullanılmaktadır (EDPT 1972:973/a).

İçgerü agiliḳ-ḳa bir altun ***yastuk*** *ḳoço begiŋe bir at baliḳ begiŋe bir ud bėrip agir ḳiyin-ga tegs-ün.* (derlem.cu.edu.tr, erişim tarihi: 11.09.2018)

Tenişev'e göre eski Uygur metinlerinde *bakır*, "bakır para", *yastuk*, "gümüş para", *satır/sıtır*, "gümüş para", *kümüş,*, "gümüş para", *altun*, "altın para", *çao,*"kağıt para, banknot", *yartmak*, "para,madeni para" olarak yer alırken, *çao*, "banknot" kelimesi bazen *bao* ile beraber kullanılır. Örneğin bir metinde geçen "*bolmışnıng üç satır üç yarım bakır bertim"*, "Bolmış'a ait iki satır ve üç buçuk bakırı geri verdim." cümlesinden bakırın, satır'dan daha düşük bir para birimi olduğu anlaşılmaktadır (Sertkaya ve Alimov 2006:70-71).

111. yap yarmak: Değirmi, gerçek dirhem.

Yap yarmak yōk

"Bende değirmi yani gerçek dirhem yok." (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:349)

Kızlasov'a göre pek çok Tang sikkesi "Kırgızların hakim olduğu bütün bölgelerde tedavül aracı olarak kullanılmaktaydı. Zira onların kendi sikkeleri yoktu. Minusink Müzesindeki Çin sikkelerinden birinin üzerinde ek bir Kırgız yazısının bulunması da bunu kanıtlamaktadır." (Sertkaya ve Alimov 2006:26).

Öte yandan bu yabancı menşeli paralar, Yenisey bölgesine, Uygur ve Kırgızların yaşadığı coğrafyaya hatta Çin'e oldukça uzak olan Sayan-Altay dağlarına nasıl geldikleri sorusuna yanıt aranmıştır. Bu durum Sertkaya'nın Eski Türklerde Para adlı kitabında yer alan İgor Leonidoviç Kızlasov'un *Üzerinde Türkçe Yazıtlar bulunan Yenisey Sikkeleri (Eski Hakas Devletinde para dolaşım sorununa dair)* başlıklı makalesinde yanıt bulmaktadır: Yabancı ülkelere ait madeni paraların Sayan-Altay dağlarındaki varlığı bir zamanlar burada yaşayan bölge halkının onları değişim aracı olarak kullandıkları ve yabancı devletlerle ticari ilişkiler sürdürdüğü ile açıklanabilir. Novosibirsk civarındaki Ob nehri boyunca bulunan IX-X. yüzyıla ait eski Hakas mezarında M1 tipinde sikke ile birlikte Horezm ve Türgeş sikkesine rastlanması, başka bir Türgeş sikkesinin Dağlık Altay'da bulunması, Batı Sayan dağlarındaki Us nehrinin sol kolunda olan Yezd şehrinde 1320 tarihli Hülagu dönemi gümüş sikkenin bulunması eski Türklerin sahalarındaki canlı para dolaşımın kayda değer örneklerini oluşturmaktadır.(Sertkaya ve Alimov 2006:31, 61).

Paranın Kırgızlar, Türgişler ve Uygurlar gibi farklı coğrafyalarda yaşayan Türk boyları arasında dolaşımda bulunması ve dolaşımda olan paraların içinde Çin paralarının da olması boylar arasındaki ticari hareketliliğe ve Çin'in ticaretteki etkisine örnektir.

Eski Türklerin para birimi *akça i*le ilgili bir diğer görüş Kızlasov'dan gelmiştir. Kızlasov, Yenisey bölgesinde bulunan sikkeleri incelediği makalesinde Akça kelimesinin genel olarak para olararak kullanıldığı, gümüş para anlamına sadece Özbek Türkçesinde rastlandığı, Türkiye Türkçesi, Kırım Tatarcası, Kumıkça, Karay Türkçesi, Karaçay-Balkarca, Kırgızca, Kazakça, Karakalpakça ve Tatarca'da ise akça kelimesinin maden fark etmeksizin "madeni para, sikke" anlamında kullanıldığını belirtmiştir. Bu örneklerin tümü, akça kelimesinin hem bakır paraları hem de para birimi olarak diğer tüm madeni paraları kapsadığını göstermektedir. Akça kelimesinin "gümüş para" şeklindeki anlamının daha sonra ortaya çıktığı, Orta Çağda gümüş paraları belirtmek için *yastuk*, "külçe", *yarmak* ve *satır* (satır kelimesi Soğdça olup parça, kopuntu anlamına gelir.) gibi özel terimlerde akçanın gümüş paralar içinde kullanıldığına tanıklık etmektedir (Sertkaya ve Alimov 2006:43-44).

İ.G Dobrodomov ise bu kelimenin XIII-XV. Yüzyıllarda Trapezund devletinde üretilen *aspra'*nın birebir tercümesi olduğunu belirtir. Dobrodomov'a göre akça kelimesinin etimolojisi incelendiğinde "beyaz, ak" kelimesinden türemiş olmasına rağmen, akça kelimesinin tam olarak beyaz, ak manasına gelmediğini, beyazımsı, beyazımtırak şeklinde tercüme etmek gerektiğini, çünkü –ça eki Türkçe'de sıfat durumundaki bir kelimeye eklendiğinde kelimenin anlamındaki niteliğe tam olarak sahip olmadığını bildirir. Bu durumda akça kelimesi sadece beyazımsı bir madeni parayı belirtmek için kullanılıyor olabilirdi (Sertkaya ve Alimov 2006:44-45).

Osman Nedim Tuna akça'nın doğrudan *agı*'dan geliştiğini iddia eder. Kıymetli ipek kumaş, hazine, para gibi anlamlara gelen *agı*'ya Farsçanın etkisiyle küçültme eki –ça eklenerek agıçaya ulaşılmış, -ı harfinin vurguda düşmesi ile birlikte de *akça* ya da *akhça* kelimesi türemiştir (Tuna 1961:547).

Tenişev, runik metinlerde genellikle *akça* para ve *bakır* para'nın görülmekte olduğunu belirtmekte, Tang hanedanı döneminde 713-748 tarihleri arasında basılan Çin parası E-78'in üzerinde net olarak yazılmış on işaret olduğu, *eb akça bing çekil,* "ev parası binlik olarak gelir." şeklinde okuduğunu belirtir. E.V Sevortyan tarafından tanımlanan akça'nın etimolojisi teriminin "metalik" bir kökeni olduğuna işaret eder: ak>ak "beyaz"+sıfatın tamamlanmamış

olma özelliğini belirten –ça eki; akça "beyaza çalan veya gümüş" ve eski Türkçe agı "hazine" +küçültme eki –ca, agıça>akça "küçük hazine>para'yı oluşturur (Sertkaya ve Alimov 2006:69).

İdil-Ural bölgesinde nümizmatik üzerine çalışma yapan A.G. Muhammediyev'in çalışmasından alıntı yapan Şirin User, Özbekçe dışında hiçbir Türk lehçesinde akçanın gümüş para manasına gelmediği, lehçelerin hepsinde zenginlik, para ve kuruş anlamlarını ihtiva ettiği, kelimenin Ak Tav "Yüksek Dağ", Ak Ordu "Yüksek Ordu" nitelendirilmelerindeki ak ile ilgili olduğu bilgisini aktarır. (Şirin User 2004:133)

Öte yandan 841 yılından itibaren Sibirya ve merkezi Asya'daki para dolaşımının esas unsuru olan bronz sikkelerin üretiminde saf bakırdan kalay karışımlıya dönülmüş, bu durumda da madeni paralar eskiye göre daha beyazımsı renk almıştır (Sertkaya ve Alimov 2006:46).

Akça kelimesi ile ilgili bu tartışmalar göz önünde bulundurulduğunda, eski Türklerin ticaret hayatında bu para biriminin ulusal ya da bölgesel ölçeklerde geçerli bir para birimi olarak kabul edildiği anlaşılmaktadır. Başta bakır olmak üzere diğer madeni paralar içinde akçanın kullanıldığı, Türkler ile ticaret yapan milletlerin de paralarının en azından bir yüzünde rastlandığı ve günümüzün Türk Lirası, ABD Doları ya da Avrupa Birliği Avro'su gibi uluslarası bir para birimine tekabül ettiği anlaşılmaktadır. Para ile ilgili tespit edilen söz varlığı içinde *yastuk/yarmak* ve *satir/sıtir*'in paranın değerini ölçmede kullanılması ekonominin finansal derinliğe ulaştığını ve paranın ticari öneminin arttığını göstermektedir.

b. Altın

Altun sözcüğü Türkçenin en eski sözcüklerinden biridir ve bu nedenle sözcük erken dönemlerde mecazlaşmaya uğramıştır. Altın kelimesi DLT'de kadınlar için kullanılan bir lakap ile *(altun özök)* karşımıza benzetme yoluyla kurulmuş bir mecaz olarak çıkar.

Koço Uygur devletinde Ticaret başlıklı yazısında Peter Zieme (1976) Uygur sivil belgelerine göre ödeme araçlarını üç gruba ayırmıştır: 1. Kumaş (böz,kuanpu), 2. Madenî para (altun, kümüş, bakır), 3. Kâğıt para (çav). (Özyetgin 2004:92).

Uygurlar altın, gümüş, demir ve mermer gibi madenlerden silah ve süs eşyaları yapmışlarlardır (Gömeç 1997:88). Bozkır toplumlarında altın işleyen ustalara yani sarraflara *altunçı* adı verilmiştir (Grönbech 1992:7). Altın sadece bir ödeme ya da servet biriktirme aracı olarak değil aynı zamanda ziynet eşyası olarak kullanılmıştır. Ünlü Altın elbiseli adamın zırhı

oldukça ince bir işçilik ürünüdür (Şen 2008:167). Kök Türk ve Uygurların altın başlı kurt bayrakları vardı. Ayrıca Uygur kağanının otağı altındandı (Ögel 1991:235). Tarihçiler Kök Türk Kağanını ziyaret eden Bizans elçisinin, Kağanlık otağında altından yapılmış eşyalar olduğundan bahsettiğini belirtmektedir (Erdemir 2002:47).

Eski Türklerde at koşumlarının yapımında ve süslenmesinde Türk demirci ve kuyumcularının birlikte çalıştıklarından bahsedilmektedir (Giraud 1999:128). Türkler denizin belli yerlerinden altın tozu çıkartmakta ve bu tozları suyla temizleyip cıva ile birleştirdikten sonra kalıplara dökerek altın külçesi hâline getirmektedir. Hükümdar ise bu altınlardan belli oranlarda vergi almaktadır (Şeşen 2001:110) .

Rus arkeolog ve tarihçi A.N. Bernştam'ın bulduğu Kenkol kurganlarından altından yapılmış süs eşyaları, demir bıçakları, arslan resimleri ile süslenmiş kemer tokaları çıkmıştır. Kırgızlara ait Kopen mezarlarından çıkan altın kaplar Kök Türk alfabesi ile yazılmıştı. (Ögel 2003:93,210) 25 nolu mezarda ise bronzdan yapılmış kaplar ile birlikte bir vazo içerisinde çay kalıntıları ve 85 adet altın plaka bulunmuştur (Ögel 2003:59).

Şen'in Zeynelov ve Novruzov'dan aktardığı üzere; sözcük *al* "al" ve *ton* "kürk, giysi" sözlerinin birleşimi olarak kabul edilmiştir. Eski Türklerde alışverişte de kullanılan ve kürk anlamında kullanılan *ton,* kürklerin alışverişte değişim aracı olarak değerlendirilmesi nedeniyle zamanla bakır anlamı kazanmış ve para yerine kullanılmaya başlamıştır (Şen 2008:168).

Talat Tekin, Orhun yazıtlarında 3. Kişi iyelik eki –(s)i, art ünlülü sözcüklerde ünlü uyumuna girme eğiliminin olduğunu, altın sözcüğünün de *"altunın"* "altınlarını" şeklinde bu kurala örnek olduğunu belirtir. (Tekin 2003: 67)

112. altun: Altın (TT.VII.11,45, Caferoğlu 1968:13), (KT G 5, Aydın 2014:52), (Arat 1979:18) (EDPT 1972:134/b), (Tekin 1998:56).

Tüzültüm altun kümüş işgiti kotay buñsuz ança berür

"(ilişkileri) düzelttim.(Çinliler) altın, gümüş (ve) ipekli kumaşları sıkıntısızca verirler."(KT G 5, Aydın 2014:52)

[bo] yerd[e olo]rup [tawgaç bodu]n birle tüzül[tüm] altun kümüş işg[iti]

"Bu yerde oturup Çin halkı ile (ilişkileri) düzelttim. (Çinliler) altın, gümüş, ipek."(BK K 3, Aydın 2014:82)

Kümüş künke ursa altun adakın kelir

"Paralar güneşe serilse altın ona yürüyerek gelir." İşi yürütmede para harcamak için söylenir. (Ercilasun ve Akkoyunlu DLT 2015:86)

Kümüş kalsa altun meningdin sanga

Anı tutmagıl sen bu sözke tenge (Arat 1947:35,)

"Benden sana gümüş ve altın kalırsa, sen onları bu söze denk tutma."
(Arat 1959:25)

113. burta: Altın kırıntısı, altın pul, altın varak. (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:180).

114. erdini: 1.Mücevherat. (Caferoğlu 1968:192) 2.Oldukça değerli mücevher. Sanksritçe *ratna* ve Soğdça *riny* ile ilgili olabilir. (EDPT 1972:212/a).

ed tavar ***erdini*** *yinçü çeç kaş kiŋ uçuz bolur.* (derlem.cu.edu.tr, erişim tarihi: 10.09.2018)

115. kimbağ: < Çin. "varak hâlinde altun." (Caferoğlu 1968:110).

116. kimşen: Başa giyilen başlık vb. şeylerde kullanılan ince, altın yapraklar. (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:190) Çince bir kelime olan kimşen Clauson'a göre altın parçacıkları anlamına gelmektedir (EDPT 1972:723/b).

Başa giyilen şapka türü başlıklarda ve elbiseler üzerinde süsleme amacıyla altın kullanılması ayrıca altın elbiseli adam örneğinde de altının ince bir ustalık eseri olarak işlenmesi dönemin ekonomik hayatında altın işçiliğinin önemli bir ilerleme kaydettiğini göstermektedir. Altın işçiliği ile ürünler üretilmesi ise zenginliğin bir göstergesidir.

117. zer : Altın, Farsça. (Arat 1992:91)

Bahıl tirdi zer sim haramdın öküş (Arat 1992:59)

"Hasis, haram ile çok altın topladı." (Arat 1992:91)

c. Gümüş

Gümüş günümüz dünyasında hâlen çok değerli bir maden olarak kullanılmaktadır. Aynı zamanda alım satım borsalarında yatırım aracı, muhtelif coğrafyalarda teminat ve ödeme aracı olarak kullanılmaktadır. Süregelen tarih boyunca tıpkı altın madeninde olduğu gibi gümüş madeni ve gümüş madeninden üretilen ürünler ticaretteki değerini korumuştur. Gümüş madeninin önemi ve ticari hayattaki değeri eski dönemlerden beri Türkler tarafından bilinmekteydi. Orhun yazıtlarında geçen *kümüş* tabiri bu anlayışın dildeki tezahürüdür. Gümüş sadece ödeme aracı olarak değil kurgan mezarlarında, ziynet eşyalarında, hediye vb. gibi çeşitli amaçlarla da Türkler tarafından kullanılmıştır.

Altın elbiseli adam kurganında bulunan eşyalar arasındaki 26 harflik Türk harflerinin işlendiği gümüş tabak ilgi çekicidir (Şen 2008:167). T.C. Başbakanlık Türk İşbirliği Kalkınma İdaresi Başkanlığı'nın yayımlamış olduğu 2001 yılı kazı raporlarında Bilge Kağan Hazinesi olarak adlandırılan eşyalar içinde altın taç, altın kemer, altın gem, altın maşrapalar, iki adet gümüş geyik heykelciği, 2586 adet gümüş çiçek ve 9 adet gümüş tabak, topçuklar ve de taca ait taşların konduğu altın kap bulunmuştur. Bilindiği üzere Bilgi Kağan hazinesi Orhun yazıtları bölgesinde bulunmuştur (Bahar 2003:1). Bu arkeolojik buluntular, gümüşün farklı şekillerde eski Türklerin hayatında kullanımına örnek teşkil etmektedir.

Gümüş para kullanımı özellikle Uygurların ticari hayatında daha yaygındır. Kümüş için *stır, yarmak, bakır* ölçü birimleri kullanılmıştır. Cezaî ödemelerin dışında *kümüş*, arazi alım satımlarında, köle satışlarında, para ödünç alıp vermelerde kullanılmıştır. Örneğin; arazi satış bedeli olarak *tokuz sıtır kümüş* belirlenmiştir (Özyetgin 2004:96).

Gümüş, bakır, dirhem gibi paralarla birlikte kullanılmıştır. *Altun kümüş, altı sıtır kümüş, bakır kümüş* gibi kullanım şekilleri vardır. Örneğin bir Uygur sivil belgesinde alınan bir krediye karşılık birer *yarım bakır kümüş* aylık faiz verileceği belirtilir (EDPT 1972:723/b).

118. kümüş/künük: 1.Gümüş, gümüş para. (BK K 3, Aydın 2014:82), (KT G 5, BK 3-4, User 2009: 240), (URD.130.6, Caferoğlu 1968:122), (Arat 1979:300), (Caferoğlu 1968:123).

> *[bo] yerd[e olo]rup [tawgaç bodu]n birle tüzül[tüm] altun kümüş işg[iti]* (Tekin 1998:56).

"Bu yerde oturup Çin halkı ile (ilişkileri) düzelttim. (Çinliler) altın, gümüş,ipek."(BK K 3, Aydın 2014:82).

Sarıg altun ürüñ kümüş kız koduz egri tewe agı buñsuz kelürti

"Sarı altın, beyaz gümüş, kızlar (ve) karılar (tek) hörgüçlü develer,ipekleri sıkıntısızca getirdiler."(T 2 G 4 (48), Aydın 2014:128)

Altun kümüş işgiti kutay buñsuz ança birür (KT G 5, User 2009: 240)

"Bu yerde oturup Çin halkı ile (ilişkileri) düzelttim. (Çinliler) altın, gümüş,ipek."(BK K 3, Aydın 2014:82)

119. kümüş: 2.Gümüş, para çünkü içinde gümüş vardır. (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:159)

Alp erenni üdürdüm

Boynın anıŋ kadırdım

Altun kümüş yüdürdüm

Süsi kalın kim öter

Savaşı tasvir ederek diyor ki: "Düşman askerini dağıttım. Kavmin koçunun (reisinin) boynunu büktüm. Onun hazinesinde bulunan altın ve gümüşü aldım. Askerin kalabalık oluşundan neredeyse geçemeyecektim." (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:159)

120. kümüşlüg: Gümüşlü. (Caferoğlu 1968:122)

taḳı yme sekiz tümen [tör]t m[ıŋ alt]unluġ ***kümüşlüg*** *waidurilġ spirlġ balı[ḳ] meŋi-ligin muŋsuz taḳsız erür* (derlem.cu.edu.tr, erişim tarihi: 11.09.2018)

121. künük suv: Gümüş suyu. (Caferoğlu 1968:122)

122. üstem: At eyerine işlenen altın gümüş işleme. (Arat 1979:507)

ayaġ birdi tamġa at ***üstem*** *keḍüt ağırladı aşru tükel boldı ḳut* (derlem.cu.edu.tr, erişim tarihi:10.09.2018)

d. Bakır

Günümüzde bakır cevheri uluslararası piyasalarda fiyatı yükselen madenlerdendir. Bakır pek çok alanda kullanılmakla birlikte en temel kullanım alanları; elektrik ve ısı üretim ve iletim endüstrisi, elektronik ve iletişim sektörleri, inşaat sektörü, ulaşım sektörü ve makina-teçhizat imalat sanayidir. Bakırın ticaret ve ekonomide önemi en eski çağlardan beri bilinmekteydi. (metalurji.org.tr, erişim tarihi: 16.09.2018) Türklerin de eskiden beri bildiği ve altın, gümüş ile birlikte işlediği birkaç madenden birisidir.

Kökeni açıkca belli olan bakır kelimesi bakır madenini belirtiyordu. Bakır ve akça terimlerinin birbiri ardına gelmesi ile önce bakır daha sonraları pirince yakın açık renkli sikkelerin darp edilmesini kıyaslamak için akça teriminin ortaya çıkmasının dil bilimi açısından cazip olasılığını görmemiz gerektiğini Kızlasov belirtmektedir. Eski Hakas devletinde iç dolaşımda olan paranın içerisinde bakır önemli bir yer tutmaktadır. IX-X. yüzyıllara ait Oçura köyü civarında bulunan ünlü Hakas mezar yazıtında geçen bir ibare bu yargı ile ilgili destekleyici bir kanıt gibi durmaktadır: *Bakırı bungsız erti kara saçın tek* "Onun parası siyah saçlar gibi sayısızdı" (Sertkaya ve Alimov 2006:55) .

O dönemde yaşayan birinin ağzından Hakas yani esasen Kırgız Türklerinin o dönemde para kullandığını, ülkelerinde para dolaşımının olduğu, üstelik toplumun üst kesiminin elinde çok miktarda para yani servet biriktiğini, bu durumun da ticari gelişmişlik yani sermaye birikiminin bir sonucu olduğunu Oçura yazıtı belgelemektedir. Öte yandan bu yazıtta para birimi olarak bakırın geçmesi, tedavüldeki paraların bakır sikkeler olduğunu göstermektedir. Ayrıca bakır para birimi kullanılarak burada kişinin zenginliğini anlatmak için benzetme sanatından yararlanılmaktadır.

Bakırın Uygur sivil belgelerinde para birimi olarak geçtiği örneklerde vardır: *"…bulmışnıng üç satır üç yarım bakır birtim. Koz yarmış üçün'gü tört bakır birtim, nägünkä bir bakır birtim, kirişkä bir bakır birtim, bir şıkka bir bakır birtim, bir oltırıkka bir bakır birtim, yana yarım bakır birtim, kalımnıng yarım bakır birtim…"*(Özyetgin 2004:96-97).

"Bulmış'un 3 satır 3 yarım bakırını verdim. Koz Yarmış üçüne 4 bakır verdim, Negün'e 1 bakır verdim, Kiriş'e 1 bakır verdim, 1 şık, bir bakır verdim, bir Oltırık'a 1 bakır verdim, yine yarım bakır verdim, Kalım'ın yarım bakırını verdim" [JW 4.10 (D), USp. 53, Clark 108, Özyetgin 2004:96-97).

Öte yandan para birimi olarak kullanılmasının yanında bakır bir maden çeşidiydi. Eski Türklerin yaşadığı bölgelerde bakır madenleri mevcuttu. DLT'de geçen *bakırlı tag* ifadesinden bakır madenlerinin kastedildiği açıktır.

Minusinsk müzesinde bulunan 621 yılı Tang hanedanlığı dönemine ait bir Çin bronz sikkesinin arka yüzünde 16 runik harfli bir para Türkoloji biliminin ilgisini çekmiştir. Müzenin envanter defterine (No: 5617) "759 yılı isyancılarının sikkesi' olarak geçen bu para Yenisey'in sağ kıyısındaki Kaptirevo köyünde bulunmuştur. Sikkenin Çince yüzünde *Şun Tyan yuan bao*, "Şun Tyan'ın ilk sikkesidir.", yazmakta, sikkenin arka yüzündeki Türkçe metinde ise *bakır biŋi eb kiçig urıka*, "bakırların (para birimi) bini küçük oğul için evdir." Yazmaktadır (Sertkaya ve Alimov 2006:22-23). Bu örnekte görüldüğü üzere eski Türklerin hayatında bakır kullanılan ve geçerliliği olan bir para birimi idi. Ancak o dönemde paranın bir diğer yüzünün Çince olması, ticari geçerliliğin Çin parası olması ile ölçüldüğü gibi bir sonucu da doğurmaktadır. Zira 7.yüzyılın Asyasında gelişmiş Çin İmparatorluğunun paralarının bozkır halkları için geçer akçe olması olağan bir durumdur.

123. bakır/bakr/pakır: 1.Bakır 2. Çinde kullanılan para. Alış verişlerini onunla yaparlar. (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:155) (Arat 1979:54) (Man.III.32,2-3. Caferoğlu 1968:32) (TT.IX.41, Caferoğlu 1968:156), (Açura 7, Tekin 2003: 239)

124. bakı:1.Bakır(TT.VII.34,11, Caferoğlu 1968:31), 2.Tartı ölçüsü (TT,VII,36,6, Caferoğlu 1968:31) , 3.Sikke, para, mangır (USp.266. [F.W.K.Müller,Uigurische Glossen,320], H.I.4,6, Caferoğlu 1968:31).

Atasözü:

Bãr bakır yõk altun

"Elden bulunan şey bakır gibidir, ona değer verilmez; bulunmayan şey ise altın gibidir." Akrabaları yanında değersiz görülen, fakat kaybedildiği zaman arkasından üzüntü duyulan kimse için kullanılır. (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:155)

Erej arzu nimet közün körmediŋg

Kümüş gevher altun bakır bulmadıŋg (Arat 1947: 345)

"Huzur, arzu ve nimeti gözünle görmedin; gümüş, mücevher, altın ve bakıra da hiç sahip olmadın." (Arat 1959:251)

Mangır bakırdan yapılmış iki buçuk para değerinde sikke anlamını içermektedir. Minusinks ve Altay bölgelerinde M.Ö 3000'lerden kalma bakırdan yapılmış eşyalar önceleri değiş tokuş için kullanılırken nakdi bir anlam kazanarak para olarak kullanılmıştır. Eski Türk kaya yazıtlarında bakır para anlamı ile birlikte kullanılmaktadır. 9-10. Yüzyıla tarihlenen Hakas mezarında *bakırı bungsuz erti kara saçın teg* "parası sayısız idi, kara saçın gibi" ibaresi de bu duruma bir delildir (Şirin User 2003:143-144).

Clauson bakır sözünün bakır anlamından başka bazen bakır sikke anlamını da taşıdığını, eski Türkçe metinlerde *sıtırın* onda birine, *yastukun* beş yüzde birine denk gelen bir para birimi olduğunu belirtir (EDPT 1973:317/b).

Eski Türklere ait sikkelerin üzerinde yer alan *akça* gibi terimlerden eski Türklerin altın, gümüş, bronz ve bakır paralarının olma ihtimalinin yüksek olduğunu şu örneklerden anlıyoruz: Altın sikkelerin varlığı için *say teg sarıg altunum* "kum gibi (kum sayısınca) sarı altunum" (E-41/5), gümüş sikkelerin varlığı için bir sikkedeki *akça* terimi, bakır sikkelerin varlığı için *bakırı bungsuz erti kara saçın teg* "(Onun/ ölen kişinin bakırı (parası, sikkesi) kara saçları gibi sayısızdı." örnekleri mevcuttur (Sertkaya ve Alimov 2006:1).

125. bakırlıg: 1.Bakırlı, bakırı olan (Ercilasun ve Akkoyunlu,2015:217) 2.Bakır içeren (EDPT 1972:319/b)

Bakırlıg tag

"Bakırlı dağ" (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:217)

e. Para Dışında Kullanılan Takas Usulü Ödeme Araçları

Altın, gümüş ve bakır gibi parasal değer olarak kullanılan ödeme araçları dışında takas usulü ile kullanılan ve para yerine geçen ödeme araçları da eski Türkler tarafından kullanılmıştır. Para dışındaki bu ödeme araçları tarım ürünleri, kürk, deri, kumaş ve bez parçaları gibi ürünlerdir.

Tarımsal ürünler eski Türk ticari hayatında, özellikle ticaretin takas ile yapıldığı dönemde bir ödeme aracı olarak değerlendiriliyordu. Örneğin *tarıg, ür, üyür, kepez* gibi temel tarımsal ürünler ödeme aracı olarak kullanılmakta ve ödeme tarihi olarak hasat dönemi olan sonbahar belirlenmekteydi (Özyetgin 2004: 151-155) .

Tarım ürünleri dışında ödeme aracı olarak kullanılan kumaş veya bez'den yapılan, alışverişte kullanılan ödeme araçları ise *egin, böz ve kamdu*'dur.

126. böz: 1.Bez (pamuktan yapılmış kumaş)(Arat,1979:105) 2.Pamuktan elbise (EDPT 1972:389/a)

> *Kamug dünya bolsa biregüke tüz*
>
> *Kalır dünya ülgi tekir iki böz* (Arat 1947:141)
>
> "Bir insan bütün dünyaya tamamen sahip olsa bile sonunda dünya kalır; onun kısmetine ancak iki bez düşer." (Arat 1959:99)

Eski Türklerde ödeme aracı: kağıt para çav'ın kullanımı başlıklı makalesinde Melek Özyetgin; dönemin önemli tüketim ve ticaret malzemelerinden olan *böz'ün* "pamuklu kumaşın" bir tür ödeme aracı olarak özellikle arazi, gayrimenkul ve köle satış belgelerinde sıkça kullanıldığını, söz konusu *böz*lerin belirli idarî bölgelerde geçerliliği olan ve idarece ödeme aracı olarak kullanılmak üzere bir anlamda kalite açısından tescillenmiş, mühürlenmiş materyaller olduğunu belirtmektedir. Belgelerde ödeme aracı olan böz'ün sayısal ve ölçü bakımından değerleri yanında *X kidini/kidinintä yorır* "X bölgesinde (tarafında) geçerli" ve *şuulug tamgalıg* "damgalı, mühürlü" ibareleriyle birlikte geçtiğini, bir Uygur sivil belgesinde arazinin satış bedelinin böz olarak alındığını belirtmiştir (Özyetgin 2004:92).

Özyetgin'in Rachmann'dan alıntıladığı bir metinde böz'ün köle satışında kullanıldığı açıkça görülmektedir: "*....kız karabaşımnı äniçük-kä toguru tomlıtu sat(d)ım. satıg bözin inçä tiştimiz kidin yorır altı sıngar şulug tamgalıg säkiz on bözkä käziştimiz* "Kız kölemi Eniçük'e doğrudan sattım. Satış bözü için şöyle sözleştik. Pazarda geçerli altı kenarlı (?) damgalı, mühürlü 80 (top) böz için anlaştık..." (Özyetgin 2004:94).

127. egin: Eni bir buçuk karış, boyu dört arşın olan ve alışverişte kullanılan bez. Suvarlar onu alışverişte kullanırlar (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:37).

hazinem üküş tip küwenme neŋin ḫasem sü telim tip kötürme ***egin*** (derlem.cu.edut.tr, erişim tarihi:10.09.2018)

128. kamdu: "Dört arşın uzunluğunda, bir karış genişliğinde kumaş parçası. Üzerine Uygur hanının mührü basılır ve alışverişler onunla yapılır. Eskiyip yıprandığı zaman yedi yılda bir yamanır, yıkanır ve üzerine mühür tekrar basılır." (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:181)

Uygurlar döneminde hem takas yöntemi hem de çeşitli kumaşlar ödeme aracı olarak kullanılmıştır. Bu ödeme araçları; *böz, kuanpo* ve *kamdu /qamdu* "dur (Özyetgin 2004:92-93-94). Çince bir kelime olan *kuanpo* da tıpkı böz gibi belirli bölgelerde ödeme aracı olarak geçerli idi.

"...bir şıg säkiz küri urug kirür yirimin basmılka toguru tomlıtu satdım satıg ***kuanpo****sın inçä sözläştimiz: koço kidini yorır iki uçı kinlig otura tamgalıg üç miŋ biş yüz* ***kuanpo****ka käpäzi birle käziştimiz...* "1 şıg 8 küri tohum ekilecek yerimi Basmıl'a doğrudan sattım Satış kuanposu için şöyle sözleştik: Koço tarafında geçerli iki uçlu ortada damgalı 3500 kuanpoya pamuğu ile birlikte anlaştık" (Yamada Sa04, TIII M205d, Özyetgin 2004:93).

Özyetgin bu kelimenin Çince kökenli *quanpo ~ kanpu ~ kanpo* kelimesi ile ilişkili olduğunu ve Uygur sahasında alışverişte para karşılığında ödeme aracı olarak kullanılan tescilli ve damgalı kumaşların 11. yüzyılda da varlığını sürdürdüğünü belirtmektedir (Özyetgin 2004:94).

Bu bilgiler ışığında; Türklerin ticari hayatta altın, gümüş, bakır gibi paralar kullandıkları ve parasal değerleri gösteren *yastuk, yarmak, satir* gibi kelimelere sahip oldukları anlaşılmaktadır. *Zer, kamdu, çao* sözcüklerinde görüldüğü üzere yabancı dillerden alınan kelimeler de para ile ilgili söz varlığı içerisinde yer almıştır. Para dışında gerek takas usulüne konu olan gerekse direkt para yerine kullanılan *böz, egin, kamdu* gibi sözcüklerde para dışındaki ödeme araçları olarak tespit edilmiştir. Tarımsal ürünlerde takas yoluyla ödeme aracı olarak kullanılmıştır. Ödeme araçları ile ilgili tespit edilen sözcüklerin varlığı eski Türklerin ticari hayatında tedavülde olan gelişmiş bir parasal sistem olduğunu ve bu parasal sistemin yanında para dışındaki araçların da ödeme için kullanıldığını göstermektedir.

V. ÜCRET, FAİZ VE GELİR İLE İLGİLİ SÖZ VARLIĞI

Ücret bir iş karşılığında işveren tarafından işçiye saat başına gündelik, haftalık, on beş günlük ya da aylık olarak ödenen para ve para ile belirlenebilen malların ve hizmetlerin oluşturduğu bir gelirdir (Talas 1983:13).

Faiz; borç verilen zaman ile borcun ödeneceği zaman arasındaki kullanım kaybının telafisidir. Bu ücret "arasında" anlamındaki Latince "interesse" kelimesiyle ifade edilmiş ve bu terim İngilizce faiz anlamına gelen "interest" kelimesinin kökenini oluşturmuştur (Diwany 2011:46-47). Bu tanım ışığında; en yalın hâliyle faiz için ödünç verilen para ya da emtianın kirası ya da kullanım bedeli tanımlaması yapılabilir.

İktisat bilimine göre üretim faktörleri olan emek, sermaye, toprak ve müteşebbisin üretime katılmaları sonucu aldıkları paylar olan ücret, faiz, rant ve kâr geliri ifade eder (Şentürk 2002: 2).

Bir ekonominin işleyişinde ürünlerin genel fiyat dengesi olan enflasyon ile ücret yani sabit gelir arasında yakın bir ilişki vardır. Eğer fiyatlar normalin üzerinde artışa geçerse bu durumda ücretli kesimler yoksullaşacak ve toplumsal sorunlar ortaya çıkacaktır. Fiyatların artması enflasyona yani hayat pahalılığına neden olacaktır. Öte yandan bütün gelişmekte olan ülkelerin temel problemlerinden olan gelir dağılımında adaletsizlikte gelirin hangi ölçütlere göre belirlenmesi ve dağıtılması gerektiği sorununu ortaya çıkarmaktadır. Bir ekonominin sağlıklı bir bünyeye sahip olabilmesi ve ticaretin gelişebilmesi için alım gücü diğer bir deyişle geliri yüksek bireylere ihtiyacı vardır. Eski Türkçe'de de ücret ve gelir ile ilgili kelimeler dikkat çekicidir.

Ücret, faiz ve gelir ile ilgili tespit edilen söz varlığı şu şekildedir:

129. asıg/ asıǵ: Kâr, fayda, yarar, faiz (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:30) (Arat 1992:92) (Arat 1979:28) (EDPT 1972:244/b)

Asıgı bar edgü-orada, o işte senin için fayda vardır. (EDPT 1972:244/b)

Tavar asǵı ne ol barur sen yalıng (Arat 1992:63)

"Malın faydası nedir ki; kendin çıplak gidersin" (Arat 1992:92)

Asıg kolsa barça özüng yassısın

*Berü kel tapug kıl köngül bir ısın (*Arat 1947:27)

"Zarar görmeden hep kendine fayda sağlamak dilersen, beri gel, hizmet et, gönül ver, ısın." (Arat 1959:19)

130. çıgany/çıgay/çıǵay: Yoksul, Argu lehçesinde fakir,yoksul. (KT G 10, Aydın 2014: 54), (Arat 1992: 55), (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:150), (Arat 1979:129), (EDPT 1972:408/b).

yok çıgañ bodunug kop kuwrattım çıgañ bodunug bay kıltım

"yoksul halkı tamamen derleyip topladım. Yoksul halkı zengin ettim."(KT G 10, Aydın 2014: 54)

Çıgaylık yarınlık azuk yoklukı (Arat 1992:55)

"Fakirlik yarının azığının yokluğudur. "(Arat 1992:89)

Kırk yılka bay çıgay tüzlinür

"Yoksul ile zengin ancak kırk yılda denk olur. Yani ya ölümle ya da devranın ters dönmesi ile."(Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:150)

Biliglig biligsiz çıgay bar ya bay

Ukuşlug ukuşsuz otun bar ked ay (Arat 1947:210)

"Bilgili, bilgisiz, fakir ve zengin var; akıllı, akılsız ve küstah var. İyi söyle." (Arat 1959:146)

131. çıǵaylık: Fakirlik, yoksulluk (Arat 1979:129)

Bu iki kılıktın ıduk kut kaçar

Ol erke çıgaylık yolını açar (Arat 1947:151)

"Bu iki hareketten mübârek sâadet kaçar, bunlar insana fakirlik yolunu açar." (Arat 1959:106)

132. çırguy; Fakir, cimri. (Arat 1979:131)

Negü tir eşitgil saranıg bilig

Ay çırguy ay munglug ay tügmiş elig (Arat 1947:184)

"Bilgi hasis hakkında ne der, dinle:- Ey zavallı, ey biçare, ey sıkı el."(Arat 1959:129)

Eski Türklerin devlet hayatında, yoksul halkın refah düzeyini yükseltmeyi devlet yöneticileri kendilerine verilen bir görev olarak görmüşlerdir. Örneğin; Kültigin kitabesinde geçen "yoksul halkı zengin ettim" cümlesi bu anlayışın bir tezahürüdür. Günümüz iktisadi hayatındaki devletçilik anlayışı benzer bir şekilde o dönemin toplumsal hayatında da mevcuttu. Yoksul anlamını karşılayan *çıgay* kelimesi ise doğrudan gelir düzeyi düşük toplumsal sınıfları belirtmek için kullanılmaktadır.

133. kız: Pahalı, nadir (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:142),(Arat 1979:254), (Arat 1992:98).

Bu at kız aldım

"Bu atı pahalı aldım." (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:142)

Kayu neng kız erse uş ol neng küsüş

Küsüş neng tilep bulmaz emger öküş (Arat 1947:71)

"Hangi şey nadir ise o şey azizdir; insan aziz olan bir şeye malik olmak için çok zahmet çeker de yine onu elde edemez." (Arat 1959:51)

*Bulunmaz kamug kızda ol kızrak ol (*Arat 1992:76)

"Bulunmaz nevadirden daha nadirdir." (Arat 1992:98)

134. kiriş: Gelir (Arat 1979:260)

Bitigçi küdezdgü kiriş hem çıkış

Bitigin küdezgü kamug türlüg iş (Arat 1947:289)

"Muhasebeci gelir ve giderleri yazı ile tesbit etmeli, her türlü muamele kayda geçirilmelidir." (Arat 1959:205)

135. mançu: Sadece hüner ve sanat sahiplerine verilen ücret. (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:181).

Ḳardını yinçü saḳınmaŋ Tozġını ***mançu*** *sizinmeŋ Bulmaduḳ neŋ-ke sewinmeŋ Bilgeler anı yirer* (derlem.cu.edu.tr, erişim tarihi: 11.09.2018)

136. maraz: 1.Ücretle çalışan kimse.Argu ve Yağma lehçesinde Xıyar Maraz denir. (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:177) 2. Clauson'a göre işçiye verilen ücrettir.(EDPT 1972,772/a).

137. müflis: İflas etmiş (Arat 1979:322).

Telim baynı kördüm boguz bulnadı

Özi boldı müflis çıgaylık yidi (Arat 1947:461)

"Birçok zenginler gördüm, boğazlarının esiri oldular ve böylece iflas ederek tekrar fakirliğe düştüler." (Arat 1979:332)

138. ter:1.Ter (Caferoğlu,1968:234) 2.Ücret, Parayla çalıştırılan kişinin ücreti (URD.143,7İst.32,Caferoğlu 1968:234)(Arat 1979:438)(Ercilasunve Akkoyunlu 2015:408) 3.Ter dökerek, çalışarak maaşını kazanma. (EDPT 1972:528/b).

139. terke: Ücret,hakedilen nesne, ter karşılığı. (TT.VIII.99, Caferoğlu 1968:235) (EDPT 1972:528/b).

İşin kılsalar terk terin tegrü ber

"Eğer onlar senin için çalışırsa, sen onların ücretini düzenli olarak ver (EDPT 1972:528/b)

140. terçi:İşçi, ücretli, ücretli kimse (USp.No.70;İst.33,Caferoğlu 1968:234) (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:180) (EDPT 1972:528/b).

141. tersiz: bedava, ücretsiz, parasız.(Caferoğlu 1968:235).

ig agrıglıg kişig sat -agsız ***tersiz*** *içgü ot öntürüp emleser otasar ayag çilteg* (derlem.cu.edu.tr, erişim tarihi:10.09.2018)

142. tüş: Faiz. (Sertkaya ve Alimov, 2006:82).

Kılmış edgünüznün tüşinte

"senin başarıların için bir ödül" (EDPT 1972:558/b).

143. ürüŋ:Kâhine verilen ücret. Ücreti ver anlamında *elig ürüŋi bir* denir. (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:68)

144. yal: Maaş, ücret, aylık. (USp.273, Caferoğlu 1968:281) .

*tümen arzu ni'met yidiŋ inçlenip boyun **yal** beḍüttüŋ buḳa teg ḳılıp* (derlem.cu.edu.tr, erişim tarihi:10.09.2018)

a. Ucuzluk ve Değer Düşüklüğü

Eski Türkçede ticari ürünlerdeki düşük fiyatı belirtmek için *uçuz* sözcüğü kullanılmıştır. Günümüz Türkçesinde de aynı sözcük ucuz şeklinde ve aynı anlama gelecek şekilde kullanılmaktadır. Aradan geçen zamana rağmen sözcüğün biçim ve içeriğini koruması iktisadi açıdan halk tarafından temel sözcüklerden biri olarak kabul edildiğini göstermektedir. Bilinen ucuz anlamı yanında uçuz ve yuwga kelimeleri değersiz, yaramaz, kötü, elde edilmesi kolay anlamlarını da içermiştir.

145. uçuz: 1.Ucuz, değersiz. (Arat 1992:99) 2.Elde etmesi kolay, ucuz ve değersiz (EDPT 1972:32/a).

Çuz atlas bolur kız uçuzı böz ök (Arat 1992: 78)

"Sırmalı atlas nadir olur, değersiz (olan şey) bezdir." (Arat 1992:99)

146. uçuzluk: Fiyatlarda ucuzluk. (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:77), (EDPT 1972:32/b).

147. yuwga: Yaramaz, kötü, değersiz, ucuz. (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:412) (EDPT 1972:874/a).

Bardı saŋa yek utru tutup bal

Barçın kedipen telü yuwga bolup kâl

> "Şeytan seni karşıladı ve sana bal verdi. Bununla dünya lezzetini kastediyor. Hatta ona kanıp ondan ipek bile giyindin.Madem ki onun entrikasını anlamıyorsun öyle kal ve delilik içinde yaşa" (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:412)

Eski Türkçede ücret sözcüğü genel olarak *ter* ile karşılanmakta ve ilgili kelimeler bu kökten doğmaktadır. Herhangi bir işte çalışan insanın terlemesi ve bu terinin karşılığında bir ücreti hak etmesi kelimenin görülen bir durumdan hareketle anlamlandırıldığını göstermektedir. Öte yandan çalıştırılan meslek sınıflarına göre verilen ücretin ismi değişmektedir. Örneğin; sanatkarlara verilen ücrete *mançu*, kahinlere verilen ücrete *ürün*, işçilere verilen ücrete ise *maraz* denilmektedir. Maaş veya aylık anlamında kullanılan *yal* kelimesi ise bugün Kastamonu ağzında inek, köpek vb. hayvanlara yedirmek için hazırlanan unla kepek karışımı sulu yiyecek olarak karşımıza çıkmaktadır.

Faiz, gelir ve ücret ile ilgili on dokuz kelime tespitinde bulunulmuştur. Ücret sözcüğü ile ilgili kavramlar genelde *ter* sözcüğünden doğmuştur. Telif ücreti için *mançu*, işçi ücreti için *maraz* kelimelerinin kullanılması toplumda ekonomik anlamda farklı sınıfların olduğunu, bu sınıfların çeşitli iş kollarında uzmanlaştığını göstermektedir. Öte yandan bu durum gelişmiş bir iş hayatı hakkında da fikir vermektedir.

VI. VERGİ İLE İLGİLİ SÖZ VARLIĞI

Vergi; devletin gerçek ve tüzel kişilerden, kamu hizmetlerini yürütebilmesi amacıyla, zorla, karşılıksız ve belirli yasalar çerçevesinde almış olduğu ekonomik kıymetlerdir. (Aksoy 2011:142). Bir başka tanıma göre ise vergi, "devletin ve devletten yetki almış kamu kurumlarının kamu harcamalarını karşılamak amacıyla kanunda belirtildiği ölçüde ve zorunlu olarak alınan para değeri" şeklinde tanımlanmıştır (Nadaroğlu 1992: 213).

Vergi hem gelişmiş toplumlar hem de eski dönemdeki toplumlar için önemli bir kavramdır. Devletler için vergi egemenlik göstergesidir. Günümüzde de verginin önemi korunmakta ve vergi kanunlarına uymayanlara yaptırımlar uygulanmaktadır.

Günümüz dünyasında verginin amacı mali açıdan mükelleflerden tahsil edilmesi gereken parasal tutar olmaktan öte başka amaçlara da hizmet eder hale gelmiştir. Verginin ekonomi üzerinde ki etkisi sadece istikrar sağlamakla kalmamakta aynı zamanda ekonomik büyüme ve gelişme üzerinde de pozitif ya da negatif etkileri bulunmaktadır. Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerde uygulan vergi politikaları ile işgücünde istihdamında önemli artışlar olabilmekte, öte yandan vergi teşvikleri sayesinde yatırım ve tasarruflarda olumlu gelişmeler meydana gelmektedir (Turhan, 1998:41).

Eski Türklerin ekonomik hayatında da vergi kesintisiz bir şekilde yer almıştır. Bu durumu dildeki söz varlığından anlamak mümkündür. Eski Türkçe'de pek çok iktisadi terim bulunmakta, bunlar içinde vergi terimleri ayrı bir yer işgal etmekte ve vergi kelimesinin kendisi bile *bergü* olarak eski Türkçe'de yer almaktadır. Türkçe kökenli vergi terimleri arasında *alım, basıg, berim, bert, borluk, salıg* ve *tütün* gibi kelimeler yer almakta ve özellikle eski Uygur metinlerinde duman anlamına gelen *tütün* vergisinden bacasından duman tüten her evden alınan vergi kastedilmektedir (Narin 2005:515-513).

Türkçe vergi terimleri içerisinde yer alan *berimçi* ise vergi mükellefi anlamına gelmektedir (Özyetgin 2004:156). Eski Türklerde halktan vergi alınırdı. Kök Türk ve Uygurlarda başta vergi olmak üzere mali işlere bakan memurlara *Tudun* denilirdi.(Kafesoğlu 2002:328) Ayrıca Kök Türk zamanında *amga* ya da *ımga*, Uygurlarda ise *ağıcı* denilen vergi memurları vardı (Divitçioğlu 2000:266).

Topraktan alınan vergiye *kalan,* mahsül vergisine *tüşük* (tüşüm), hayvanlardan alınan vergiye *kopçur* (ağnam), üzüm bağı vergisine *salığ* adı verilirdi. Mesken vergisi olarak alınan vergi için ise *tütün* terimi kullanılırdı (Ögel 1988:653). Bu bilgilerden bozkırda 3 temel vergi olduğu anlaşılmaktadır. Bunlar toprak, hayvan ve mesken vergileridir.

Hazinenin en önemli gelir kaynağını ticaret yollarından alınan vergiler ve haraçlar oluşturmaktadır. Eski Türkler, vergi toplama işini belirli bir düzen içinde yürütmüşlerdir. Bu düzen sayesinde ekonomileri gelişme imkânı bulabilmiştir. Vergi toplamak için memurlar görevlendirilmişti (Mandaloğlu 2013:148). Eski Türklerde vergi gelirleri savaşta yenilen veya vasal olan kavimlerden alınan altın, para ve ayni yıllık vergilerle, hediye, haraç ve halktan toplanan vergilerden oluşurdu (Kafesoğlu 2002:328). Ayrıca kuraklık dönemlerinde pirinç, arpa, ipek ve kumaş gibi Çinden alınan malzemelerde vergi yerine sayılıyordu (Ögel 1988:104).

Türkler İpek Yolunu kullanan tüccarların kazançlarının bir kısmını geçit ve koruma vergisi olarak aldıkları gibi diğer devletlerden de vergi ve haraç almışlardır. Avrupa Hun İmparatoru Rua 422 yılında, Doğu Roma'ya gerçekleştirdiği seferler sonucunda imzalanan antlaşmayla Doğu Roma'yı 350 libre altın vergi vermeye zorlamıştır (Mandaloğlu 2013:143).

Kök Türklerde, Hazarlarda, Uygurlarda, Avarlarda ve ihtimal Volga Bulgarlarında mali işlerle "Tudun"lar meşgul oluyor, hakan adına vergileri onlar kontrol ediyorlardı. Tudunlar eski Türklerde ekonomik ve mali işlerle sorumlu kişiler olduklarından bir nevi vergi tahsilâtı yapan memurlardı (Kafesoğlu 1997:315). Yine Kök Türk ve Hunlarda vergi toplamakla görevli memurlar vardı. Kök Türklere bağlı boylar ve ülkeler genellikle vergilerini hediye biçiminde verirlerdi. Köl Tigin Yazıtı Kuzey-Doğu Cephesi 11-13. satırlarda geçen "*Matemci ve Ağlayıcı olarak Kıtan, Tatabi kavminin reisi Udar Sengün geldi. Çin Hakanından Liken ve İşiyi, bir tümen hediye ile ölçüsüz altın, gümüş getirdi"* cümlesinde vergiye bir atıf vardır (Aydın 2014: 26).

İlhanlılar döneminde eski Türklerde fakir askerlere verilmek üzere orduya mensup kabilelerden at, koyun ve inek *kopçuru* (hayvan vergisi), keçe ve kurut (kuru yoğurt) alınırdı. Askeri iaşe için ise çerig yurt denen iktalar oluşturulmuştur. Çerig yurtlarının idari işlerini bitigçiler takip eder ve bu konuda başkentteki büyük arıd bitikçiye tabi olurlardı (Togan 1981:289-290).

Moğollar döneminde Türklerin toplumsal hayatında *uluğ-mal* denilen genel vergi, arazi ve emlak vergisi *kalan, kopçur* ve *tamga* vergileri vardı. Çiftçilerden alınan *kalan* (üretilen mahsulün onda biri) ile göçebelerden alınan *kopçur* (100 koyundan bir koyun) ve nüfus başına 7 dinar vergi mevcuttu. Daha sonra gelir durumuna göre olmakla birlikte fakirlerden 1, zenginlerden 500 dinara kadar çeşitli miktarlarda vergiler alınırdı. *Tamga* vergisi tüccarlardan alınan (240 ya da 120 dinarda 1 dinar) bir vergi türüydü. Belli dönemlerde ise Türkistan'da Semerkand, Buhara gibi şehirler *kopçur* ve *kalan* vergilerinden muaf tutulmuştur. Zira ticaretin yoğunluğundan dolayı buralarda *tamga* vergisi yüksekti. Mahalli ihtiyaçlar veya imar işleri için bölgesel bazda vergiler de alınırdı. Vergiler para ile tahsil edildiği gibi erzak, hayvan vb. ayni şekillerde de tahsil edilirdi (Togan 1981:302).

Hunlardan beri devlet tarafından halktan vergi toplamak için memurlar görevlendirilmiş olması, devletin kendi halkından vergi toplamaya ne kadar önem verdiğini göstermektedir. Halktan toplanan vergilerle birlikte eski Türklerde kendilerine bağlı milletlerden de vergi alınırdı (İzgi 1988: 580).

Vergi ile ilgili tespit edilen söz varlığı şu şekildedir:

148. alım: Alım, vergi. (Özyetgin 2004:55).

149. alımçı: Vergi Mükellefi. Berimçi ile birlikte kullanılır. (Özyetgin 2004: 155).

150. anbar hakkı: Ambar vergisi. (Özyetgin 2004:58).

151. basık: Bir vergi. (İst.36, Caferoğlu 1968:34).

152. bigü /bergü: Armağan, vergi. (Caferoğlu 1968:41).

153. berim: Alım satım vergisi. (Özyetgin 2004:60).

154. berimçi: Vergi Mükellefi (Caferoğlu 1968:42).

155. birt/bert : 1.Bir vergi türü (USp.80, Caferoğlu 1968:44) Malov'a göre bert. (Maitris. No:38,17, Caferoğlu 1968: 44) 2.Efendinin kölesinden her yıl aldığı vergi. (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:148).

> *ḳayu kişi ög ḳaŋ köŋlin* ***bert-*** *ser ol tınlıġ tamuluġ bolur* (derlem.cu.edu.tr, erişim tarihi: 10.09.2018)

156. borluk: Boş bırakılan, ekilmeyen bağlardan alınan vergi (Özyetgin 2004:70).

157. borla tamgası: Bağ alınıp satılmasından alınan vergi (Özyetgin 2004:71).

158. borçı: Üzüm vergisini toplayan memur (USp.269, Caferoğlu 1968:47)< bor "şarap, içki".

> *buşı erse işte yime öwkelig yawa erse **borçı** ya ḳıyġan elig* (derlem.cu.edu.tr, erişim tarihi:10.09.2018)

159. irtsiz: Vergisiz (Caferoğlu 1968:98).

> *-sız unçsuz **irtsiz** b**irtsiz** muŋsuz taḳsız telim taşım bay barımlıg* (derlem.cu.edu.tr, erişim tarihi:10.09.2018)

160. Imga: Malları korumak ve onları toplamakla görevli hazinedar. (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:64).

161. kakalan: Bir vergi adı (USp.277, Caferoğlu 1968:162).

162. kalan: Vergi çeşidi, arazi vergisi (USp.278 Caferoğlu 1968:162).

> *bu kün-te kin negü yime ḳalan barsiz bolsar üçegü ḳalnimiz üleşip bėrir biz* (derlem.cu.edu.tr, erişim tarihi: 10.09.2018)

Kalan sözcüğü Türkçenin en eski yazılı ürünleri arasında sayılan Maniheist Uygur metinlerinde yer almaktadır ve sözcük bu metinlerde 'temel, dip, zemin; toprak, arazi, tarla' anlamlarında kullanılmaktadır (Şen 2007:116).

163. kalançı: Kalan vergisini toplayan memur (USp.278, Caferoğlu 1968:162).

164. kalanlıg: Kalan vergisi mükellefi (USp.278, Caferoğlu 1968:162).

165. kanlık: Hanlara ait bir vergi (USp.278, Caferoğlu 1968:165).

> *k(a)nl(ı)k süsi (a)bka ünmiş. s(a)gır içre (e)lik keyik kirmiş. (e)l(i)gin tutmiş. k(a)ra k(a)m(a)g süsi ögir(e)r ter* (derlem.cu.edu.tr, erişim tarihi:10.09.2018)

166. kara sanı: At ve büyükbaş hayvan sayıları üzerinden alınan vergi (Özyetgin 2004: 83).

167. kap: Uygur ve Altınordu sahasında kullanılan şarap alım satımında ölçü birimi yoluyla vergi anlamı kazanan kelimedir. *Borlukına **kap** bert böz yer.*. (Özyetgin 2004: 144).

168. kavut/kavıt: Kalan vergisi gibi kavut ta toprak ve topraktan elde edilen ürünlerden alınan bir vergi olmalıdır (Özyetgin 2004: 146).

169. kabın:1.Bir vergi adıdır. Kurut'la beraber kullanılmıştır. (İst. 41;USp.277, Caferoğlu 1968:159) 2.Çeyiz, başlık parası (EDPT 1972: 585/a).

170. kılıg: Salıg'la birlikte vergi nevi (USp.282, Caferoğlu 1968:174).

171. konak tüşün-tüşül: Altın Ordu sahasında özellikle devlet görevlilerini konaklatma, yiyecek ve içecek ihtiyaçlarını karşılama zorunluluğu (Özyetgin 2004: 132)

172. kurut: Bir vergi çeşidi. (İst.41; USp.281, Caferoğlu 1968:188).

> *ḳımız süt ya yüŋ yaġ ya yoġrut ḳurut yaḍım ya kiḍiz hem erej ewke tut* (derlem.cu.edu.tr, erişim tarihi: 10.09.2018)

173. kobçır/kopçır: Bir vergi adı (İst.40, Caferoğlu 1968:179) (USp. 280=kobçır, Caferoğlu 1968:182).

Kişilerin sahip olduğu çeşitli hayvanlardan alınan bir vergi türü olan *kopçır*'ın ülüş sistemi ile yakından bir ilgisi vardır. Togan'a göre *kopçır* vergisi devletin çekirdeğidir. Bu sistemin düzenli bir şekilde işletilmesi çeşitli çıkar çatışmalarını önleyecek ve toplumsal düzeni sağlayacaktı (Togan 1981:295).

174. kalın: Haraç, ganimet (BK D 25, Şirin User 2009:239) .

> *Kalın ... ébirü kélürtüm* (BK D 25, Şirin User 2009:239)
>
> "…. çevirip getirdim." (BK D 25, Aydın 2014:97)

175. koluş: Bir vergi nevi (USp.279, ist.40, Caferoğlu 1968:181).

176. salıg: 1.Bir vergi nevi. (İst.41, Caferoğlu 1968:195) 2. Genel vergi terimini karşılamak için kullanılması yanında belirli zamanlarda belirli ihtiyaçların karşılanması için toplanan vergi. (Özyetgin 2004: 101).

177. tamga: Bir çeşit alım-satım vergisi ile yabancı tüccarların pazarlara giriş çıkışta ödedikleri geçit veya gümrük vergisi (Özyetgin 2004: 104).

178. tarıg: Uygurlardaki ayni ödeme karşılığı olan vergiler arasında geçmektedir (Özyetgin 2004: 153).

179. taruga: Tımar bağcılarına kalan vergisi kesmek üzere gelen vergi tahsildarı (Özyetgin 2004: 161).

180. tesik: Bir çeşit vergi (USp.No:88;İst.42, Caferoğlu 1968:235).

181. Tüşük: Vergi adı (USp.N.22;İst.43; Caferoğlu 1968:260) .

182. tütün: 1.Mesken sayımında alınan vergi (USp.No:14,21,31;İst.42-43; Caferoğlu 1968:260) 2.Duman ve sigara içme anlamı yanında vergi anlamı da vardır. (EDPT 1972: 457/b).

> *yana bir arığsız bu ḳılḳı otun kişiler ewinde bu ḳoprur tütün* (derlem.cu.edu.tr, erişim tarihi:10.09.2018)

Uygur Türklerinde konut sayımında alınan bir vergi türü olan tütün vergisi için yanlış beyanda bulunmanın cezası ölümdü. Uygurlardaki *tütün* vergisi bez ve elbise olarak ödenirdi (İzgi 1986:95-96,100). Uygur metinlerinde geçen tütün vergisinin bir tür hane vergisi olduğu, vergi anlamını duman, baca, ev, hane vergisi bağlantısı yoluyla kazandığı düşünülmektedir (Özyetgin 2004: 114).

183. yasak: 1.Bir çeşit vergi.(Pfahl. 6; USp.274, Caferoğlu 1968:289) 2.Yasa- kökünden gelir. Bir şeyi düzenleme, düzeni kurma anlamları vardır. (EDPT, 1972: 975/b) 3. Anadolu ağızlarında *yasak* kelimesinin kök şekli *yasamak* şeklinde vergilendirmek, kök salmak anlamında geçmektedir. (DS XI, 4191 Özyetgin 2004: 101).

184. yulugçı: Satın alan, vergiye tabi olan.(Caferoğlu 1968:305)

> *-da kişi ajunınta erken satıgçı* ***yulugçı*** *uz uzağut erdimiz* (derlem.cu.edu.tr,erişim tarihi: 10.09.2018)

Bozkır Türklerinde ekonomi ağırlıklı olarak hayvancılığa dayandığından içerideki vergilerin büyük çoğunluğu hayvancılık temelli vergi türleri olmuştur. Vergi para olarak alındığı gibi koyun, at gibi ayni ürünler kabul edilerek de alınmıştır. Dış vergiler ise genel olarak ipek yolu ticaretinden elde edilen gelir, komşu devletlerden alınan vergi ve hediyelerden oluşmuştur. Türklerde vergi gelirlerini kaydeden bitigcilerin olması düzenli ve gelişmiş bir

vergi sistemlerine sahip olduklarını göstermektedir. Öte yandan vergiler kişilerin gelir durumuna göre alınabiliyordu. Türkistanda ticaretin yüksek olduğu şehirler hayvancılık vergisinden muaf tutulurken, hayvancılığın geliştiği bölgeler ticaret vergisi olan *tamgadan* muaf tutuluyordu. Bu durum günümüze benzer şekilde kısmi de olsa vergi muafiyet ve teşviklerinin olduğunu gösterir. Özellikle Uygur sivil belgelerinde tespit edilen *tarıg, borluk, kalan, kavut* gibi tarımsal vergiler ilgi çekicidir. Bu durum Uygurlar döneminde tarımsal vergilerin ağırlığının arttığına bir gösterge olabilir.

VII. HAZİNE VE SERVET ANLAMI İÇEREN SÖZ VARLIĞI

Ticarette hazine ve servet kaynakları sermaye kavramını karşılamaktadır. Gerek hazinelerde biriktirilen parasal miktarlar gerek serveti oluşturan arazi, hayvan sürüleri gibi unsurlar ticari bir girişim ya da alışverişte kullanılan iktisadi değerlerdir. Özellikle servet sözcüğü sermaye ve malvarlığı ile yakın anlamlı ve ilişkili olmaları nedeniyle eş anlamlı olarak kullanılmaktadır.

TDK sözlüğünde servet; ülke, topluluk, hanehalkı veya bireylerin, belli bir ana kadar birikmiş varlıklarının o anki toplam değeri, sahibine gelir akımı sağlayabilen taşınır değer ve taşınmaz değer, şekillerinde tanımlanmıştır. Hazine için ise; Devlet gelirlerinin toplandığı ve giderlerinin yapıldığı kurum, altın, gümüş, mücevher vb. değerli eşya yığını, gömülü veya saklıyken bulunan değerli şeylerin bütünü tanımlamaları verilmiştir. (tdk.gov.tr, erişim tarihi: 13.10.2018)

Kök Türkler döneminden beri Türklerin hayatında gerek Türkçe gerekse yabancı dillerden alınan kelimeler ile servet ve hazine anlamını karşılayan sözcükler yer almıştır. *Agı, tawar, bay, hazine, kenç, tsang* bunlardan birkaçıdır.

185. Ağı/agı: Servet, varlık,hazine (Man.I.15,4;P.P. 7,6, Caferoğlu 1968:6).

> *Sewünmegil yund ügür adgır anın*
>
> *Altun kümüş bulnupan agı tawar*
>
> *"*At sürüsü, aygır, kısrak ve bunlarla beraber gümüş, altın ve ipek bulunca sevinme. Yani bunlardan kendine bir iş yarat demek istiyor." (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:277)

Agı sözcüğü yapım eklerini alarak yeni terimler türetirken de kullanılmıştır. Aşağıda bu şekilde türetilen söz varlığı verilmektedir:

186. ağılık: 1.Hazine, (Arat,1979:9) 2.Hazine, ambar, antrepo, depo.(U.III.47,17, Caferoğlu 1968:6) (EDPT 1972: 86/a).

> *agılıkka kılsa agıcı sini*

bütün çın bolup sen yorıgıl köni (Arat 1947:417,)

"Seni hazineye hazinedar yaparlarsa, itimat kazanmaya çalış; daima doğru ve dürüst hareket et." (Arat 1959:300)

Uygur Türkçesinde geçtiği üzere *agılık* kelimesi sadece hazine anlamında değil ambar ve depo gibi anlamlarda da kullanılmıştır. Agı sözcüğüne gelen yapım ekleri ile ilk başta sadece ipek anlamı yerine kullanılan sözcük bir süre sonra servet, varlık, hazine anlamlarını içermeye başlamış ve anlamı genişlemiştir. Bu sözcüğün köküne gelen eklerle hazinenin konulduğu depo, hazineden sorumlu görevli (*agıcı ulugı*) sözcükleri türetilmiştir. Bu örnekler aynı zamanda Türklerin tarihsel seyri içinde göçer hayattan yerleşik hayata geçerken dillerinin de nasıl değiştiğini ve yerleşik hayata uyum sağladığını göstermektedir.

187. agı barım: Var-yok, servet; varlık, hazine; agısı barımı, 'varı serveti'. (Man. 15,4 ;U. II.61,9, Caferoğlu 1968:6).

188. barım/baram: Varlık, servet, mal, hazine.(BK G 3, Aydın 2014:104) (Caferoğlu 1968:33 (EDPT 1972:336/a).

ölürtüm oglın yutuzın yılkısın barımın [altım]

"Çocuklarını, karılarını, hayvan sürülerini, varlıklarını ele geçirdim."(BK G 3, Aydın, 2014:104)

Yılkısın barımın

"Hayvan sürülerim" (EDPT, 1972: 366/a)

Tekin, mal, mülk anlamına gelen "barım "sözcüğünün çift dudak-geniz ünsüzü –m'ye örnek teşkil ettiğini belirtir. (Tekin 2003: 65)

189. barımlıg/barlıg: Zengin, varlıklı, malı olan, bir mala sahip olan. (Suv.607,11;TT.40,313, Caferoğlu 1968:33) (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:528 (EDPT 1972:338/b).

190. bark: Bark, mülk (Arat 1979:60).

Ulug yolka tutma sen ev bark yakın

Tokıgay yodug sen munı ked sakın. (Arat 1947:456)

"Evin barkın büyük ve işlek yollara yakın olmasın, sana zararı dokunur; bunu iyice düşün." (Arat 1959:329).

Bark adı verilen ve kâgir ya da balçıktan yapılan yapıların eskiden beri Türklerin mezarları üzerinde yaptıkları mimari yapılar olduğu belirtilmektedir.(Büktel 2000:8) Kültigin mezarının üzerine küçük bir ev yapılarak içi süslenmiştir. Yazıtlarda bu ev bark adı ile geçmektedir (Ögel 2003:195).

191. bay: 1.Zengin, varlıklı. (Suv.192,4,Caferoğlu 1968: 36), (Arat 1979:65) 2. Zengin tüccar anlamına gelir. Sanskritçe *iresthi* kelimesinden tercüme edilmiştir. (EDPT 1972:385-b). Ad ya da sıfat yapan –kıl,- kış ekleri birlikte kılmak anlamı vermektedir. (Tekin 2003: 98)

çıgañ bodunug bay kıltım

"Yoksul halkı zengin ettim. "(KT G 10, Aydın 2014:54)

çıgañ bodunug bay kıltım

"Yoksul halkı zengin ettim. "(BK K 7, Aydın 2014:84)

Biliglig biligsiz çıgay bar ya bay

Ukuşlug ukuşsuz otun bar ked ay (Arat 1947:210)

"Bilgili, bilgisiz, fakir ve zengin var; akıllı, akılsız ve küstah var.İyi söyle." (Arat 1959:146)

Bay sözcüğünden *baylık* "zenginlik", *bayagut* "zengin" gibi türemiş sözcükler ve *ulug bay* "zengin" şeklinde oluşturulmuş sıfat tamlamaları da tespit edilmiştir.

192. baylık: Zenginlik. (Arat 1991:93).

Bu baylık çıgaylık idi kısmeti (Arat 1992:64)

"Zenginlik ve fakirlik Tanrının kısmetidir." (Arat 1992:93)

Bilig baylık ol bir çıgay bolgusuz

Tegip ogrı tevlig anı algusuz (Arat 1947:46)

"Bilgi hiç bir zaman fakirliği düşmeyen bir servettir, hırsız ve dolandırıcının ona eli erişemez ve alamaz." (Arat 1959:33)

193. ulug bay: Zengin. (Suv. 607,11 Caferoğlu 1968:264).

194. bayagut: Varlıklı, zengin. Kökü baya-'dir. (EDPT 1972:385/b)(U.II,36,3; Suv.597,22, Caferoğlu 1968:36).

195. elbeg: zengin, bolluk içinde. (T, Aydın 2014:117).

Yagımız tegre uçuk teg erti biz elbeg? Ertimiz

"Düşmanlarımız etrafta tahıl kabuğu, saman gibi (mec. Yoksul, sefalet içinde) idi, biz zengin (bolluk içinde) idik." (T 1 G 1 (8), Aydın 2014:117)

196. ed: Mal, mülk, servet. (TT.I.7,10; Suv.529-30;USt.196,29; ed tavar Tısaş.51;İst.31, Caferoğlu 1968:68)

ulatı tilemek ***ed*** *tavar-ta ulatı-larıġ*(derlem.cu.edu.tr, erişim tarihi:10.09.2018)

197. edlig: Zengin, varlıklı, servet sahibi. (TT.I.10,84, Caferoğlu 1968:69)< ed "servet, mal" +lIg, Değerli faydalı şeylere sahip (EDPT 1972:55/b).

198. iyi: Mal-mülk, servet, emlak (USp.271, Caferoğlu 1968:101).

199. hazine: Hazine, kıymetli eşyanın ve paranın saklandığı yer (Arat 1979:177).

Eger hile çare yok erse adın

Kamug neng hazine ülegil barın (Arat 1947:136)

"Eğer başka bir tedbir ve çare yoksa bütün malını ve hazineni, hepsini dağıt." (Arat 1959:96)

200. kaznak: Hazine (Arat 1979:231), (EDPT 1972: 684/b).

Kalın kaznak ursa bu altun kümüş

İtilse ili artsa ol kend uluş (Arat 1947:233)

"Altın ve gümüşten zengin bir hazine toplasın; memleket düzene konsun, şehir ve eyaletler çoğalsın." (Arat 1959:163)

201. kenç: Hazine (Arat 1979:238).

Nerek kenç urur sen bu altun kümüş

Sanga teggüsi ol iki böz ülüş (Arat 1947:159)

"Niçin bu altın-gümüşten hazine topluyorsun; senin hissene düşecek şey iki parça bezden ibarettir." (Arat 1959:111)

202. korum/koram: Çok mal. (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:171) (EDPT, 1972: 660/a).

Ol korum buldı.

"O çok mal buldu." (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:171)

203. tsang: 1.Hazine, servet. (U.I,29,2, Caferoğlu 1968:251) 2.Tsangçı: Hazinedar. (USp.298, Caferoğlu 1968:251).

Agı sözcüğü ikilemeli olarak barım "servet, mal, varlık" sözcüğü ile birarada da kullanılabilmektedir. *Agı* sözcüğü başta sadece bir ticari emtia olarak ve günlük kullanımdaki ipeği belirtmek için kullanılırken, bu sözden hareketle *agıcı, agılık* kelimelerinin türetilmesi Türklerin konar-göçer hayattan yerleşik hayata geçtiklerini göstermektedir. Dildeki kelimelerden hareketle bu tarihi seyri görmek oldukça ilginçtir. Kelimedeki değişimin ekonomik yönü ise Türklerde avcı-toplayıcı ekonomiden üretim ekonomisine geçildiğini göstermektedir. Bu yeni Türk toplumu ekonomi sahasında yeni görevlilere ihtiyaç duyuyordu ve *agıcı ulugı* (baş hazinedar)'da onlardan biriydi.

204. tavar/tawar: 1.Davar, mal, ticaret eşyası. (TT.I,7,10) Caferoğlu 1968:228) 2. Çin kumaşı. (USp.293,228) 3. Orjinalinde kelime canlı hayvan anlamına gelir. Daha sonraları kelime alınıp satılan ticaret ürünleri anlamına gelmeye başlamıştır. (EDPT 1972:442-b).

Ol maŋa tavar üdrüşdi

"O, mal vb. şeyleri seçmekte bana yardım etti." (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:109) (Arat 1979:429)

Çıgayka üledi öküş neng tavar

Asıg kılgamu tip sakındı angar (Arat 1947:128)

"Ay Toldı dedi, Sözü bilenden dinlemeli ve sonra bilmeyene söylemelidir." (Arat 1959:84)

Tavar asgı ne ol barur sen yalıng (Arat 1992:63)

"Malın faydası nedir ki; kendin çıplak gidersin" (Arat 1992:92)

Eski Türkçede her türlü mal mülk için kullanılan *tavar* sözcüğü daha sonraları Anadolu ağızlarında sadece koyun-keçi ve büyükbaş hayvanları karşılamak için kullanılmıştır (Aksan 1998: 213).

DLT'de *tawar* sözcüğünden türetilmiş *tawarlıg* "servet sahibi kişi" sözcüğü de bulunmaktadır.

205. tawarlıg: Servet sahibi kişi (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:217).

206. maye: Sermaye (Arat 1979:308) .

törütürde birse bayat ög köngül tükel maye buldı biligke ogıl (Arat 1979:308)

"Tanrı yaratırken akıl ve gönül ihsan ederse, çocuk bilgi için tam bir sermaye elde etmiş olur." (Arat 1959:138)

Sermaye Farsça kökenli bir kelimedir. Ser ve maye sözcüklerinden oluşmuş bileşik kökenli bir sözcüktür. Karahanlılar döneminde Türkçeye geçmiştir. (media.turuz, erişim tarihi:12.10.2018)

Hazine ve servet başlığı altında incelenen söz varlığında yabancı sözcükler dikkat çekicidir. *Agı* ve *Tsang* Çinceden, *Hazine* Arapçadan *Kenç* ve *Sermaye* ise Farsçadan Türkçeye geçmiştir. Zenginlik, mal ve mülk anlamındaki Türkçe *bay* ve *tavar* sözcükleri ise Orhun yazıtlarında geçer. İpek anlamına gelen agı'dan *agılık, agıcı ulu* gibi sözcükler ile bay'dan *ulu bay, baylık* gibi sözcükler türemesi Türkçenin o dönemde ticarette ihtiyaç duyulan kavramları ürettiğine kanıttır. Öte yandan Eski Türklerde önce hazine ve servet anlamında *agı* sözcüğü kullanılması, İslamiyetle birlikte Karahanlılar döneminde Arapçadan geçen *hazine* sözcüğünün kullanılmaya başlanması dinin ticari kavramların değişmesinde bir rolü olduğunu göstermektedir.

VIII. MİRAS İLE İLGİLİ SÖZ VARLIĞI

Miras, irs, verâset, vâris, mûris, aynı kökten kelimeler olup irs ve verâset, vâris olmak; tevârüs, karşılıklı vâris olmak veya bir kimsenin diğerine vâris olması; vâris, mirasçı; yani miras kalan maldan hak ve hissesi olan; mûris, ölen, mirası başkalarına intikal eden kimse demektir. Miras, vâris olmak manâsına geldiği gibi tereke manasında da gelmektedir (Karaman 2001: 411).

Miras ile ticaret arasında yakın bir ilişki vardır. Mirasçıya kalan işletmenin ya da malların işletilmesi, borçların ödenmesi, alacakların tahsili gibi işlemler ticaret ile yakından ilgili durumlardır. Bu durumlar da miras hukukun ticaretteki yadsınamaz önemini göstermektedir. Türklerde öteden beri mirasa bağlı bir miras hukuku gelişmiştir. Özellikle Uygur Sivil belgelerinde miras hukuku ile ilgili kavramlar geçmekte ve bu kavramlar *ülüş* yani hisse, pay, paylaşmak sözcükleri ile ilişkilendirilmektedir.

207. kobı: Miras hissesi,miras payı (USp.279; Caferoğlu 1968:179).

> *üküş (a)tl(ı)g ögr(ü)nçüŋ yook.* ***kobı*** *(a)tl(ı)g kork(ı)nçıŋ yook. uçruglug kutun yook ter* (derlem.cu.edu.tr, erişim tarihi:10.09.2018)

Devlet hizmetindeki yüksek rütbeli askerlere mükâfat olarak *kopı* denilen emlak ve arazi dağıtımı yapılırdı. Türklerin toprak işleme sisteme olan ıkta daha çok askeri mahiyetteydi (Togan 1981:287).

208. xumaru/kumaru: Miras,birine miras bırakılan, vasiyet, öğün, armağan. (Arat 1979:291), (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:193), (EDPT 1972: 628/b).

> *Bûnı atamdan xumarı buldum*
>
> "Ben bunu babamdan miras olarak buldum." (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:193)
>
> *Kişidin kişike kumaru söz ol*
>
> *Kumaru sözüg tutsa asgı yüz ol* (Arat 1947:35)

"İnsandan insana miras olarak söz kalır; vasiyet edilen sözü tutmanın faydası çoktur." (Arat 1959:25)

209. ok: Mirastan isabete eden hisse (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:22).

210. ülüg/ülüş/ülgü: Pay,hisse, nasip, kısmet, parça (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:29), (Arat 1979:505), (Arat 1979:505), (TT.VII.102, Caferoğlu 1968:272).

biligsiz ḳaraġu turur belgülüg yorı ay biligsiz bilig al ***ülüg*** (derlem.cu.edu.tr, erişim tarihi: 10.09.2018)

211. ülgü: 1.Ölçü,miktar,adet,sayı. (USt.196,43, Caferoğlu 1968:272) 2.Bir ölçüye sahip olmak. Normalde uygun anlamına da gelir. (EDPT 1972: 144/a).

212. ülüg: Kut, saadet, pay,hisse (U.II,15,5, Caferoğlu 1968:272).

213. ülüş: Hisse, pay, parça,bölüm,kısım (URD,139,İst.34, Caferoğlu 1968:272).

Eroğlunun, Koca, Divitçioğlu ve Kafesoğlunun bu alandaki çalışmalarından aktardığı üzere DLT'de yüz doksandan fazla yardımlaşma ve yarışma ile ilgili kelime bulunduğu, eski Türklerin paylaşma *"üleşme"* ve hediyeleşme *"ıdışma"* gibi adetlerle birbirine yardım eden bir aile görüntüsünde olduğunu belirtmektedir (Eroğlu 2014:7).

Türkler işlettikleri topraklar kendi malları sayarken yeni feth edilen topraklar hükümdar ve devlete ait kabul edilirdi. Arazi sahalarını işletmek için ülüş yani hisse sistemi kurulmuştu. Arazi ve vergi işleri dalay divanı denilen bir genel divanda görüldüğü halde hükümdara ait toprakların işleri inçü divanında görüşülmüştür. İnçü divanının işlerine prens ya da prensesler karışmazdı. Sadece inçü memurları bu işlerle ilgilenirdi. İnçü arazisi bazı vergilerden muaf tutulduğundan mesela koyun salığı demek olan *kopçur* vergisinden muaf tutulduğundan köylüler inçü idaresine girmek isterlerdi (Togan 1981:285-286).

Türklerde miras anlamında kullanılan alıntı *kumaru* sözcüğü gibi Türkçe *üle-* fiilinden gelişmiş *ülüş/ülgü* vb. sözcükler eski Türklerde miras hukununun var olduğunu göstermektedir. *Kumaru* sözcüğü ölen kişiden kalan bütün varlığını belirten genel bir miras terimi iken *ülüş, ülgü, ülüg, ok* gibi sözcükler paylaşılan mirası ya da hisseli mal ortaklıklarını göstermektedir. Bu yönüyle miras kavramı eski Türkler de hukuki olduğu kadar ticari bir kavramdır.

IX. İPEK VE İPEKLİ KUMAŞLAR İLE İLGİLİ SÖZ VARLIĞI

Mezopotamya, İran, Maveraünnehir ve Tarım havzasının kuzey ve güneyinden uzanan ve Singan-fu'ya ulaşan yola, bu yoldan taşınan değerli bir ürün olan ipekten dolayı İpek Yolu adı verilmiştir. İpek Çin'de para birimi değeri taşıyan bir maldı. Bu yoldan ipekle birlikte baharatlar, misk, Sibirya Kürkleri, madenler, deri ve tekstil ürünleri, değerli taşlar, yeşim taşı, lakeler, porselenler ve daha birçok ticari ürün taşınırdı (Roux 2015:125) .

İpek Yolu sadece bir ana yol değil farklı kervan yollarını birleştiren ve başlangıç olarak Çin'deki Hian'dan başlayan ve Avrupa ticaret yollarıyla birleşen yoldu. Bu yol VII. ve VIII. Asırlarda ulaşım yoğunluğu bakımından en parlak dönemini yaşamıştır (Bedirhan 1994: 20).

Bu yoldaki ticaret sanıldığından çok daha kısa sürede oluyordu. Örneğin; Soğdiyan'dan yola çıkan bir kervan 2 ayda Moğolistan ya da Pekin'e ulaşabiliyordu. En fazla 20 insan ve 4-5 eşekten oluşan kafileler olduğu gibi 3000 deve ve 5 bin insandan oluşan kervanlarda bu yol üzerinde ticari yolculuklar yapıyordu (Roux 2015:125).

Çin denizinin sahillerinden İran sınırlarına kadar olan mesafeyi katetmek 150 gün sürüyordu. Buradan Roma sınırındaki Nizib'e kadar olan yolu geçmek için ise 80 günlük zaman lazımdı (Isayey ve Özdemir 2011:114). Bu bilgilerden hareketle Çin'den çıkan bir ticari ürünün Roma pazarlarında müşterilere sunulması ortalama 230 gündü ve o günün ulaşım koşulları ile mesafeler göz önünde bulundurulduğunda bu makul bir süreydi.

Bütün dünya ticaretinin ana damarı denilebilecek İpek yoluna ve ipek ürününe elbette Türklerde kayıtsız kalmamışlar ve bu yolu her dönem kontrolleri altında tutmak istemişlerdir. Türklerin bu yola ne kadar büyük önem verdikleri bir Özbek atasözünde şöyle ifade edilmiştir: "Kâinatta iki büyük yol vardır: Gökyüzünde Samanyolu, Yeryüzünde İpek Yolu."

İpek yolu devletlerin hazineleri için önemli bir gelir teşkil ediyordu. Buna örnek olarak Hun Devleti'nin yükselme ve çöküş dönemini gösterilebilir. M.Ö 209'da Hun tarihinin en parlak dönemi olan Mete'nin hükümdarlığı yıllarında devletin iktisadi zenginliğinin esas nedeni İpek Yolunun kontrolünün tamamıyla Hunların eline geçmesidir (Isayev ve Özdemir 2011:115) .

Güçlü oldukları dönemlerde Türkler İpek yolu üzerinde ticaret merkezleri oluşturarak uluslararası ticareti yönlendirmişlerdir. Ötüken bölgesinde yer alan kağanlık merkezinin bulunduğu Ordu Balık (Karabalgasun) şehri Türkler'in güçlü oldukları dönemlerde Çin'den, Soğdiyana'dan, İran'dan, Bizans'tan sık sık elçilerin ve kervanların gidip geldiği İpek Yolu'nun en işlek merkezlerinden biri hâline gelmiş adeta Çin ile Bizans arasında bir köprü görevi görmüştür (Alyılmaz 2004:185).

Kök Türk yazıtlarında *agı* kelimesi sıkça geçmektedir. Bu durumun temel sebebi o dönemde *agı* yani ipek'in ekonomik değeri yüksek çok önemli bir ticari emtia olması, zenginlik, takas ve ödeme aracı olarak kullanılmasıdır. Zaten tarihsel süreç içerisinde Çin'den başlayıp Avrupa'ya kadar uzanacak ticaret yoluna da bu değerli ticari ürün damga vuracak ve bu yola İpek yolu adı verilecektir. Aşağıda Orhun, Uygur ve Karahanlı Türkçesinde geçen *agı*-ipek kelimesinin çeşitli kullanım örneklerine yer verilmiştir.

Orhun Türkçesinde:

214. agı :1.İpek, ipekli kumaş. (KT G 7, Aydın 2014:53) 2.Önceleri işlemeli ipek anlamına gelirken daha sonra kelime hazine anlamını da kazanmıştır. Kelime kökünden agıcı, ağılık gibi kelimeler türemiştir. (EDPT 1972:78/a).

> *Yazı k͡oonayin tiser türü͡k bodun ölsikig an͡ta anıg kişi an͡ça boşgurur ermiş ırak erser yablak* ***agı*** *birür yagu͡k erser edgü agı birür tip ança boşgurur ermiş bilig bilmez kişi ol sabıg alıp yagru barıp üküş kişi öltüg*
>
> " Ovasına konayım der isen Türk halkı öleceksin. Orada kötü kişi öylece öğretirmiş. "(Çinliler, bir halk) uzak ise kötü **armağan (ipek)** verir, yakın ise iyi armağan verir" diyerek öylece akıl verirmiş. Cahil (bilgi bilmeyen) kişi o sözü alıp yakınlarına gidip, çok insan öldün." (KT G 7, Aydın 2014:53) .
>
> *Ermiş sücig sawına yımşak agısına arturup üküş türük bodun öltüg türük bodun ölsikin berye çugay yış tögültün yazı [ko]nayın [teser] türük bodun ölsikig anta anıg [k]işi ança boşg[urur] ermiş ırak erser yawlak* ***agı berür*** *yaguk erser edgü agı berür tep ança boşgurur ermiş bi[lig]*
>
> "İmiş. Tatlı sözüne, yumuşak ipeklerine kanıp Türk halkından birçoğunuz öldü. Türk halkı öleceksin. Güneyde Çugay(ormanlı) dağlarına, Tögültün ovası'na

yerleşeyim dersen Türk halkı öleceksin. Orada kötü (düşünceli) kişiler şöyle akıl verirlermiş: (Çinliler) uzakta isen **kötü ipekli** verir,yakında isen iyi ipekli verir, diyerek öylece akıl verirlermiş. Bilgi..." (BK K 5, Aydın 2014:83).

Eski Türklerin ticareti ipek yolu üzerinde şekillenmiştir. Orhun Yazıtlarından halkına seslenen Bilge Kağan, Kültigin yazıtı G 8'de geçtiği üzere "*ol yirgerü barsar türük bodun ölteçisen ötüken yir olurup arkış tirkiş ısar neng bungug yok ötüken yış olursar bengü il tuta olurtaçı sen: (Ey) Türk mil/eti (Kutsal) Ötüken topraklarında oturup, (buradan) kervanlar gönderirsen (ticaretleuğraşırsan) hiçbir sıkıntın olmayacak. Ötüken Ormanı'nda otursan sonsuza kadardevlet sahibi olarak hükmedeceksin."* demektedir. Bu metinde görüldüğü üzere Türkler, 8.yüzyılda yabancı memleketlere arkış tekişler yani kervanlar göndererek ticaret yapmaktadır. Yapılan ticaretin ise topluma refah ve zenginlik sağlayacağı vurgulanmaktadır (Alyılmaz 2004:181) .

Yapılan uluslararası ticaret dile de sirayet etmiş ve Soğdca, Çince gibi dillerden Türkçeye ticari kelimeler kervanlarla birlikte taşınmıştır. Bu duruma bir örnek vermek gerekirse Soğdca kökenli ve susam, küncü gibi anlamlara gelen *künčit, kürküm* gibi kelimeler ticaret yoluyla Türkçeye geçmiştir. Türkçe eserlerde künçit, küç 'susam, küncü' güncid gibi biçimleri vardır. Bu kelime günümüzde Anadolu ağızlarında güncü, güncük, küncü, künci, küncük, kündüç, künlü biçimlerinde hâla yaygın olarak kullanılmaktadır (Erdem 2014:74). Bununla birlikte Türkçe kendi öz iktisadi kelimelerini de *agıcı ulu* örneğinde olduğu gibi üretmiştir.

1884'de Sediarsk'ta bulunan ve Ermitage müzesinde sergilenen bir Türk parasının üzerinde Kök Türk harfli bir yazı göze çarpmaktadır. Radloff'un okumasıyla, Tang hanedanı zamanına ait olan ve 841 yılında çıkaralın paranın üzerindeki yazı şu şekildedir: *ben çayan bir akça*. Hüseyin Namık Orkun ise bu paranın sağdan sola değil, soldan sağa okumak gerektiğini, bu durumda şu anlamın ortaya çıktığını belirtmiştir: *Bir ellien barım. Akça* sözcüğü Türkçede para anlamına gelmektedir. *Akça*'nın kökü,ilk önceleri bir nevi ipek kumaşı iken sonradan değerli eşya, hazine anlamlarını kazanan *agı* olduğunun açık olduğu Kaşgarlı Mahmud'un DLT'de hazinedara *agıçı* dediğini, o zaman ki ticari hayatta tıpkı kürk gibi ipek kumaşında para yerine kullanıldığı ve tedavülde bütün taraflar arasından geçerli olduğu belirtmiştir. Sibiryada ve kürk hayvanlarının bol olduğu yerlerde kürk ağırlıkta iken Çin ile temas eden Türk boylarının ticari hayatında ipeğin ağırlıkta olduğu, *agı s*özüne Türkçe'de teşbih edatı olan *ça,çe*

eklenmesi ile *ağıça, akça* olduğunu ve bunun zaman içinde Türklerin ticari hayatında para birimi olarak kullanıldığı hususları Köktürk kitabelerinde bolca geçen ve ipek manasına gelen *agı* sözcüğüne farklı bir yaklaşım olarak ön plana çıkmaktadır (Sertkaya ve Alimov 2006:13-14).

215. işgiti/eşgiti :İpek, işlemeli Çin İpeği (Tekin 1998:102), (EDPD 1972:261/a) (KT G 5, Aydın 2014:52).

tüzültüm altun kümüş işgiti kotay buñsuz ança berür

"(ilişkileri) düzelttim.(Çinliler) altın, gümüş (ve) ipekli kumaşları sıkıntısızca verirler."(KT G 5, Aydın 2014:52)

[bo] yerd[e olo]rup [tawgaç bodu]n birle tüzül[tüm] altun kümüş işg[iti]

"Bu yerde oturup Çin halkı ile (ilişkileri) düzelttim. (Çinliler) altın, gümüş,ipek."(BK K 3, Aydın 2014:82)

216. kotay/kutay: İpekli kumaş. (Tekin 2003: 248) (KG G 5, Aydın 2014:52) Radloff ve Thomsen bu kelimeyi ipekli bez olarak tercüme etmişlerdir. Muhtemelen Çince kökenli bir kelimedir ve kuşak anlamına da gelir. (EDPT 1972:608/a).

tüzültüm altun kümüş işgiti kotay buñsuz ança berür

"(ilişkileri) düzelttim.(Çinliler) altın, gümüş (ve) ipekli kumaşları sıkıntısızca verirler."(KG G 5, Aydın 2014:52)

217. yurun yuka: İpekli parçası. (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:356).

<u>*Karahanlı Türkçesinde;*</u>

DLT ve Kutadgu Bilig gibi eserlerde gördüğümüz üzere agı kelimesi çeşitli şekillerde ve çeşitli anlamlarda Karahanlı Türkçesinde de mevcudiyetini sürdürmektedir.

218. ağı: Altın ve gümüşle işlenmiş ipek kumaş, hazine. (Arat 1979:8).

bu ay toldının kıldı oglı yogı

çıgayka üledi kümüş hem agı (Arat 1947:173)

"Oğlu Ay-Toldı için ölüm aşı yaptı; fakirlere gümüş ve ipekli kumaşlar dağıttı."(Arat 1959:121)

219. ay: Turuncu renkli ipek (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:18).

220. barçın: İpekli kumaş (Arat 1979:59).

Yime yakşı aymış biliglig sözi

Biliglig sözi körse barcın tözi (Arat 1947:70)

" Yine bilgili ne güzel söylemiş, bilen insanın sözü, dikkat edersen değerli bir metaya benzer." (Arat 1959:50)

221. çuz: Yaldızlı, kırmızı renkli bir Çin kumaşı (Arat 1979:133).

Kayu neng ucuz bolsa yirde yatur

Agı çuz agır boldı törde yatur (Arat 1947:107)

"Hangi şey değersiz ise ona kimse bakmaz bile, ipekli ve ağır Çin kumaşları değerli olduğu için baş-köşede yer alırlar." (Arat 1959:76)

222. çit: Üzerine nakışlar basılmış Çin ipeği (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:396).

223. ed: İpekli kumaş gibi dokuma cinsinden olan kıymetli şeyler (Arat 1979:138).

Tapugka süçindi bu ay toldı ked

İlig me açındı yarı arttı ed (Arat 1947:77)

"Ay-Toldı vazifesini büyük bir şevkle ifâ etti; hükümdar da ona ihsanda bulundu, yardımcıları ve malı çoğaldı." (Arat 1959:55)

224. eşgürti: İpek cinsinden, işlemeli bir Çin kumaşı (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:75).

225. harir: İpek. (Arat 1979:175).

Agı kedti harir özüng örtti öz

Sini yangsaguçı körüp kamdı köz (Arat 1947:575)

"Sen sırma giydin ve vücudunu ipekler ile örttün, hased edenlerin gözleri sana bakıp kamaştı." (Arat 1959:415)

226. kâfgar: Behreman ipeği (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:228).

227. salaşu: Bir Çin dokuma türü (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:193).

228. taŋuk:Çevgen vuruşunda topu kaleden (mine'l maqbaz) geçirene verilen ipekli kumaş parçası (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:495).

tuman toz arıdı açıldı ***taŋuk*** *tüzüldi süzüldi ḳamuġ bulġanuḳ* (derlem.cu.edu.tr, erişim tarihi:10.09.2018)

229. taxçek: Bir tür Çin ipeği (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:208).

230. taxtu: Eğirilmeden önceki ham ipek (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:180) Bir çeşit Çin ipeğidir ve taxcek kelimesi ile aynı anlama gelir. (EDPT 1972:467/b) .

231. züngüm: Bir tür Çin ipeği (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:211).

Uygur Türkçesinde:

232. bıçış: Büyüklerin konukluğuna, düğününe, davetine gidenlere verilen ipekli kumaş. (DLT-I:366 Günşen 2008:257).

233. çınaxsı: Nakışlı Çin ipeği (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:213).

234. torku/torko: 1.İpek. (TT.VI.91;USp.298, Caferoğlu 1968:247) 2. ipek kumaş, ipekli, (Arat 1979:460), (EDPT 1972:539/a).

Yarım terini yarım torkunu (EDPT 1972:539/a)

235. kin: Çin."ipekli kumaş" (TT.VI 80 not 391, Caferoğlu 1968:110).

tapıġ uduġ ḳılu tükedmiş-te (HT V9-23) ***kin*** *ötrü ilig beg ince tėp tėdi* (derlem.cu.edu.tr, erişim tarihi: 11.09.2018)

236. kulaç: Kulaç. Aslı "kol aç"tır. *"bir kulaç barçın: bir kulaç ipekli kumaş"* (DLT-I:359 Günşen 2008:260).

Türkler Çin'den sadece ipek böceği almamışlar ve uluslararası ticarette ipek takası ile yetinmemişlerdir. Aynı zamanda kendileri de ipek üretimi yapmışlardır. Hami şehrinde Uygurların İpek Böcekçiliği yaptığı ve toplanan kozalardan kumaş ürettikleri, kumaş dokumacılığında çok ileri bir seviyeye ulaştıkları,öyle ki Beşbalık'ta dokunan kumaşların İran ve Arap kumaşları ile rekabet hâlinde olduğu belirtilmektedir (Ögel 1988:211-212).

İpekten üretilen giyim kuşam ürünleri o zaman ki toplum yapısında yaygın olarak kullanılıyor ve talep ediliyordu. Türklere ait çeşitli kurganlardan çıkan ipekli kumaş örnekleri o zamanki toplumsal hayatta ve ekonomide ipeğin ne kadar yaygın olduğunu açıkca göstermektedir.

Noyun-Ula dağlarındaki Hun prenslerine ait 6 nolu mezarda Çin ve İran kumaşlarının güzel örnekleri bulunmuş, yirmiden fazla ipek çeşidine rastlanmış, at takımlarının yanında boyundan bağlanan insan başlıkları ve pantolonlar bulunmuştur (Ögel 2003:59).

Kenkol kurganında bulunan mezarlarda bir erkek cesedinin gömleği ipekten, pantolonu deriden yapılmıştır. Kadın cesedinin başı ise kırmızı ipekten bir kumaş ile sarılmıştır. İpek entarisinde ipek bağlar bulunmuştur. Kök Türkler döneminden kalma Tuyahtı'da açılan bir kurganda ölü erkeğin elbisesi üç kat idi. Üst kısmına giydiği elbise koyu kırmızı, ortadaki yeşilimsi ve alttaki de altın sarısında ipekten yapılmıştı. Bu ipek kumaşların Çinden getirildikleri kesindi. Bu mezardan çıkan bir diğer önemli eser gümüş maşrapaydı (Ögel 2003:93,143).

İpek sadece ekonomik değeri olan bir giyim emtiası değil aynı zamanda komşu devletlerden alınan vergi, haraç, hediye gibi adlar altından elde edilen bir kazanç çeşidiydi. 569 yılındaki bir kayıta göre Çinliler yüz bin top ipek vergi olarak Kök Türk ülkelerine gönderiyorlardı (Taşağıl 2014:214). Uygurlar Çin'e gönderdikleri her atın karşılığında 40 top ipek istiyorlardı. Atların bu şekilde yüksek fiyatlarla satılması hazine için çok kazançlı olmuştu (Turhan 1990: 39-40).

Çin'e yapılan bir akın sonrasında Çin elçisi Göktürk hükümdarı İl'i Kağana şöyle seslenmişti: *"Göktürkler Tang imparatorluğunu ele geçirseler bile buralarda yaşayamazlar. Ganimetlerin hepsi millete gitmekte kağana bir şey kalmamaktadır. En iyisinin hem Çin ile barış yapıp savaş yorgunluğundan kurtulmak hem de gelecek ipekli kumaşlar ve altınların kağanın hazinesine gireceğini…"* (Taşağıl 2014:91).

Göktürklerle müttefik olmak isteyen Çin bir seferinde Mukan Kağana yüz bin top ipekli hediye göndermişti. Yine bir başka kayıtta M.S 560 yılında Çin İmparatorunun Göktürk elçilik heyetine rütbelerine göre ipek ve bakır paralar verdiğinden bahsedilir (Taşağıl 2014:26-27) .

Bu bilgiler ışığında; ipek ile ilgili söz varlığı içerisinde en önemli sözcüğün *agı* olduğu, *agı*'nın zaman içinde ticari hayattaki değerinden dolayı para görevi atfedildiği ve en azından Uygurlar dönemine kadar ipeğin Çinden ithal edildiği anlaşılmaktadır. Akça kelimesinin agıça'dan geldiği yönündeki iddialar ilgi çekicidir. Bilindiği üzere tarihsel süreç içerisinde akça Türklerin ulusal para birimlerinden birisine dönüşecektir. Kurganlardan çıkan buluntular ise ipekli kumaşların sadece gündelik hayatta ve ticarette değil mezarlarda da çeşitli amaçlarla kullanıldığını göstermektedir.

a. Diğer Kumaş Çeşitleri

İpeğin yanında eski Türklerin gündelik ve ticaret hayatında kullanılan başka kumaş çeşitleri de vardı. Bunların başında keçeden imal edilen kumaşlar geliyordu. Keçenin giyim ve çadır yapımında kullanılması oldukça yaygın olarak kullanıldığını göstermektedir (Baykara 1975:85-86). Kekekü veya otağ denilen çadır keçesi ile işlemeli keçe örtüsü ve yün yaygılar kullanılırdı. Eski Türkler, suf adı verilen yünü eğirmek suretiyle iplik hâline getirmekteydiler. Bu iplikleri ṭoḳırçı adı verilen dokuyucu ve çekmençi adı verilen kumaş dokuyucuları bir bütün hâline getirmekteydiler. Yine bözçi adı verilen pamuk bezi yapan kişiler de vardı.Ayrıca börçi (börkçü) adı verilen şapkacılar şapka yapmaktaydılar. (Grönbeck 1992:125-230), (Caferoğlu 1993:33).

Keçenin kullanımı Türklerde o kadar eskiydi ki 564 yılında Çindeki bir akından geri dönen Göktürk ordusu Sarı Irmağın donduğunu görmüş ve atların kaymasını önlemek maksadıyla buzların üzerine keçe kilimler sermişlerdi (Taşağıl 2014:30).

237. biz/böz: 1.Bez. (Arat,1992:97). 2.Pamuktan elbise (EDPT,1972: 389/a).

Uyadıp birürler sarıngu bözüng(-) (Arat 1992:74).

"Sarınacak bezini de utandıkları için verirler." (Arat 1992:97).

Uçuzı böz ök

"Ucuz pamuk elbise" (EDPT 1972: 389/a).

238. çuz: Kırmızı ve siyah altınla işlenmiş Çin kumaşı (atlas) (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:142), (Arat 1992:99).

Çuz atlas bolur kız uçuzı böz ök (Arat 1992: 78)

"Sırmalı atlas nadir olur, değersiz (olan şey) bezdir. (Arat 1992:99)

239. eşük: Han ve beyleri yüceltmek maksadıyla mezarlarına serilsin diye gönderilen, artanı fakirlere dağıtılan kumaş. (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:34).

*uzaġular irk erkeç teke oglaḳ tült orun **eşük** töşek ton etük itig* (derlem.cu.edu.tr, erişim tarihi:10.09.2018)

240. kasab: Hint kumaşı. (Arat 1979:226).

Kasab tozı rumi ajun tangsukı

Sanga kelse tolmaz agı kaznakı (Arat 1947:534)

"Kasab, tûzi ve rûmi kumaşları gibi dünyanın nadide şeyleri sana gelir, fakat hazinen ve ambarların dolmaz." (Arat 1959:385)

241. kidiz/ eki ediz: Keçe kumaş, keçe. (Arat 1979:256) (TT.VI.87, Caferoğlu 1968:109) (Ercilasun ve Akkoyunl ,2015:157) (EDPT 1972:707/a).

Kanım türk bilge kagan ... altı sir tokuz oguz kidiz kara külüg begleri bodunı… türk tenri ...üze kagan olurtum (BK D 1-2, Şirin User 2009:239)

"Babam Türk Bilge Kağan < …> altı sirler, dokuz oğuzlar, iki edizler, kerekülüg beyleri ve halkı <…> Türk (ebedi) gögü <…> üzerine tahta oturdum. "(BK D 1-2, Aydın 2014:87)

242. kidizlik: Keçe yapmak için hazırlanan yün. (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:222) (EDPT 1972:707/b).

Kidizlik yûn

"Keçe yapmak için hazırlanan yün." (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:222)

243. kimişge: Nakışlı Kaşgar keçesi (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:214).

244. kirbas: Bez. (Arat 1992:95).

Kalı kedseng (-) atlasunıtma bözüng(-) (Arat 1992:69)

"Atlas giyersen bözünü unutma." (Arat 1992:95)

245. kenzi: Değişik renklerde; kırmızı, sarı, yeşil Çin kumaşı. (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:183) Orta Çince dönemine ait kjrcrn-tsi kelimesinden gelir. İnce ipek ya da elle yapılmış ipek anlamlarına gelir (EDPT 1972:735/a).

246. kez: Bir tür Çin kumaşının adı, ham ipek (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:142) (EDPT 1972:756/a).

*montada **kez** irinç tınl(ı)g bol[ġ][a]y mu tėp tėdi* (derlem.cu.edu.tr, erişim tarihi: 10.09.2018)

247. örüm: Örülmüş çul. (Arat 1979:364) Örülmüş ya da giyilmiş şey (EDPT 1972:231/b).

*şekerde tatıġlıġ ḳavuḳ yür maŋa çuz ol bu **örüm** ton ağılar teŋi* (derlem.cu.edu.tr, erişim tarihi:10.09.2018)

248. taġar: 1.Çul. (Arat 1979:418). 2.İçine büyük malzeme alabilecek çanta, torba (EDPT 1972: 471/b).

*mançaḳ tült töşek **tagar** arka keyiz sunçuḳ èşiç buḳaç burnaç* (derlem.cu.edu.tr, erişim tarihi: 10.09.2018)

249. xulıŋ: değişik renklerde olan ve Çin'den getirilen kumaş (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:498).

Bütün bu bilgiler ışığında denilebilir ki eski Türklerin ticari hayatında ipek ve ipekli ürünler son derece önemli bir yer tutuyordu. Devletlerarası ilişkileri etkiliyor, günlük hayatta giyim kuşam, ödeme aracı gibi çeşitli amaçlarla kullanılıyor ve altın kadar değerli addediliyordu. Tespit edilen söz varlığı sayısı ve bu söz varlığı içinde *agı, işgiti, ay, harir, züngüm* gibi farklı ipek çeşitlerini belirtilen sözcüklerin yer alması, tarihsel bilgilerle birlikte değerlendirildiğinde ipeğin eski Türklerin en önemli ticari ürünü olduğunu göstermektedir.

X. ELBİSE VE GİYECEK İLE İLGİLİ SÖZ VARLIĞI

Bozkırda genel olarak koyun, kuzu, sığır ve tilki derisi ile birlikte koyun, keçi ve deve yünü kullanıldığı, ayrıca eski Türklerin bez dokuyup yün kumaştan iç çamaşırı imal ettikleri, (Kafesoğlu 1997:319) Uygurlar döneminde ise kendir (kenevir) işlenerek de elbise dokunduğundan kaynaklarda bahsedilmektedir. (Ögel 1991:2,376) Pazırıktaki pek çok eski kurganda çıkan keçe çoraplar ile kaftan denilen uzun elbiseler eski Türklerin giyim kuşamı hakkında bilgi vermektedir (Salman 2011:10). Bozkıra özgü temel giyim tarzı Çin kaynaklarında bahsedildiği üzere pantolon ve ceket olmuştur (Kafesoğlu 1997:319). Bu durumun temel nedeni kuşkusuz askeri bir toplum olan Türklerin giyim kuşamının at binmeye uygun olması gerektiği ile ilgilidir.

Türklerde genellikle her aile, ihtiyacı olan kumaşı kendisi dokumakta, elbisesini ve ayakkabısını da kendisi dikmekteydi (Koca 2002:38). Kök Türklerde görülen giyim tarzı resimlerden görüldüğü üzere keçe çizmeler ve deriydi (Ögel 2003:205). Uygurlar pamuk ve hububat yetiştiriciliği yapmış, ipekçilik, meyvecilik ve şarap üretiminde son derece gelişmiş ve önemli miktarda kumaş imal etmişlerdir. Pamuk, keten ve ipekten yapılan elbiseler ile kürkler giymişlerdir (Togan 1981:100). Kırgızlar ise kışın samur ve kunduz derileri giyerlerdi. Kadınlar ise yün şayaktan ve Çin ipeğinden elbiseler giyerdi. Keçeleri birleştirerek reisleri için büyük bir çadır yani otağ kurarlardı. Yaşadıkları yer Sibiryanın güneyinde bir bölge olduğu için kürklü hayvanlar boldu. Bu kürkleri İslam ülkelerine de ihraç ederlerdi (Ögel 2003:208-209) .

Eski Türklere ait kurganlardan çıkan malzemeler tekstil sektörü ve özellikle giyim-kuşam konusunda aydınlatıcı bilgiler vermektedir:

Pazırık kurganında halı, kumar, renkli keçe örtüler, hayvan ve insan figürlü zengin tekstil malzemesine ulaşılmıştır (Eroğlu 2014:167). Koyun, kuzu, sığır, tilki, keçi ve deve yünü giysi yapımı için kullanılmış, elbise malzemesi olarak kendir yetiştirilmiş, yünlü kumaş ve bezden iç çamaşırı üretilmiştir (Kafesoğlu 2002:319). Turfanda dokunan çiçekli Uygur kumaşlarının ünü yayılmış ve Çinli elçiler bu kumaşların güzelliğinden bahsetmişlerdir (Ögel 1988:211).

Pazırık kurganından çıkan pazırık gömleğinin üzerinde altın süsler bulunmaktadır. Yine pazırık kurganlarında kaftan denilen uzun elbiseler, keçe çoraplar, taraklar ve aynalar gibi o devrin hayat tarzına has eşyalar bulunmuştur. Aynalar Çin'den getirilmiştir (Ögel 2003:65).

Katanda kurganında bulunan Kök Türk dönemine ait elbiseleri ipekli ve kürklü olarak ikiye ayırıp değerlendirmek gerekir. İpekli kumaşlarda Sasani motifleri çok yaygındı. Elbiselerin alt kısımları çoğunlukla pantolon şeklinde yapılırdı. Pantolonlar kürklerle süslenirdi. Kurganda ele geçirilen kürklü cübbe veya kaftan palto gibi uzundu. Orhundaki heykellerin de kaftanları uzundu. Kök Türk döneminde kemere ise *kurşak* deniyordu (Ögel 2003:155-156).Tula nehri kıyısında Kök Türk dönemi prenslerine ait mezarlardan, Çin ve İran'dan gelmiş kıymetli kumaşlar bulunmuştur (Ögel 2003:137). Muhtemelen bu kumaşlar elbise yapımında kullanılıyordu.

250. atlas: Atlas, diba. (Arat 1992:95).

kalı kedseng atlas unıtma bozüng (Arat 1992:69)

"Atlas giyersen bözünü unutma." (Arat 1992:95)

251. börk/börük: Börk, şapka (Arat 1992:93) (EDPT 1972:362/a).

Burun başka börkni keder baş kerek (Arat 1992:64)

"(unutma ki) önce börkü giyecek baş lazımdır." (Arat 1992:93)

Kök Türk devri taş heykelleri incelendiği zaman 4 tip başlıkla karşılaşılmaktadır: 1-Adi bir börk, 2- Başın tepesinde duran küçük başlıklar, 3- Üst kısmı çapraz bağlarla tutturulmuş başlık, 4- EEnseyi kaplayan ve tepesi sivri külah (Ögel 2003:169).

Uygurların, kürk ve süslü şapkalar giymeyi sevdikleri, Uygur ülkesinin samur derileri, beyaz keçeleri ve çiçeklerle süslenmiş kumaşlarının ünlü olduğu, ayrıca Uygur kadınları arasında hotozlu şapka giymenin moda olduğundan kaynaklarda bahsedilmektedir (Ögel 1988:210).

Kâşgarlının bildirdiğine göre en çok giyilen 3 çeşit börk, *"kuturma börk",*"*sukar börk"* ve "*kadıglıg börk*" idi. Özellikle "sukarla börkler" (sivri börkler) Saka Türklerinden beri bütün Türk topluluklarında yaygındı. Türklerin ayrıca tiftikten yapılmış beyaz renkte ve sarık biçiminde börkleri de vardı. *"Kıymaç börk"* adı verilen bu başlıkları en çok Çiğil Türkleri giymekteydiler. Öte yandan eski Türk kadınları börkten başka "*bürüncük"* adıyla anılan ve

başörtüsüne benzer bir başlık kullanmaktaydılar. Bu kelime "bürünmek" (örtünmek) fiilinin köküne küçültme ekinin getirilmesiyle yapılmış bir isimdir (Koca 2002:38).

252. tōn-ton: Elbise. (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:154)(Arat 1979:459)(Arat 1992:88) (EDPT 1972:520/b).

Ton kakaç boldı (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:154)

"Elbise kirlendi." (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:154)

Kedim ton talusı könilik tonı (Arat 1992:53)

"Elbiselerin en iyisi doğruluk libasıdır."(Arat 1992:8)

Elbise anlamına gelen diğer kelimeler ise Atabetü'l Hakayık'ta geçtiği üzere oprak ve libas kelimeleridir.

253. oprak: 1.elbise (Arat 1992:94) 2.Eski püskü, kırık dökük elbise (EDPT 1972:13/b).

Burun başka börkni keder baş kerek (Arat 1992:64)

"Giymeye yarar elbise bulursan çıplağa giydir." (Arat 1992:94)

254. libas: Elbise. (Arat 1992:92).

Tekebbür libasın kedip tap salın (Arat 1992:62)

"Kibir libasını giydin ise derhal çıkar." (Arat 1992:92)

255. kedhüt: Giysi, giyecek. Çokça düğünlerde kullanılan elbise; gerek gelinin ve gerek güveyinin hısımlarına armağan olarak giydirdikleri elbise *"kedhüt bedri: Ona ağırlık olarak elbise verdi."* (DLT-I:357 Günşen 2008:257).

256. kedük: Kepenek, yağmurluk, giyecek (Arat 1979:234) (EDPT 1972:703/b) **.**

yarın bolga edgü yegü kedgülük

"Yarın iyi yiyecek ve elbiseye sahip olacaksın." (EDPT 1972:703/b)

257. kedgü/kedgülük/kedüt/kedüm/kedim: Giyecek, elbise, hil'at.(Arat 1979:234-235).

258. Kedimliğ: Giyimli, kuşamlı (Tekin 1998:105)

tiriglikni mün ḳıl asıġ eḍgülük yarın bolġa eḍgü yigü ***kedgülük*** (derlem.cu.edu.tr, erişim tarihi:10.09.2018)

259. kidin: Keten. (USp.282 kedin, Caferoğlu 1968:109).

kidin /y/ıŋaḳ ygrmi kün yorıp /sin/ḫpur uluş-ḳa tegdi (derlem.cu.edu.tr, erişim tarihi: 11.09.2018)

260. könglek/könlek: 1.gömlek (Arat 1979:276) 2.Clauson semantik açıdan könül kelimesi ile doğrudan ilişkisi olduğunu iddia eder**.** Göğsün üstünü örten elbisedir. (EDPT 1972:732/a).

Vücudun üst kısmına bugünkü söylenişi ile gömlekler (gönglek) giyilmekteydi. Bu gömlekleri deri ve kumaştan yapılmış pantolonlar tamamlamaktaydı. Ayrıca, kış aylarında soğuktan korunmak için dizlere çoraba benzer şekilde bir "dizlik" (yişim) geçirilmekteydi (Koca 2002:38).

Eski Türklerde elbiseye "ton"(don) veya "kedüm/kedgü" denilirdi. Elbise "dış elbise" ve "iç elbise" şeklinde ikiye ayrılmaktaydı. Dış elbiseye "taş (dış) ton", iç elbiseye de "iç ton" denmekteydi. Elbiseler, günümüzde olduğu gibi eskiden de ütülenerek giyilmekteydi (Koca 2002:37).

Bu bilgiler göstermektedir ki; iç ve dış giyim konusunda dokumacılık gibi yollarla üretim yapılmakta, kürklerden çeşitli şekillerde giyecek olarak yararlanılmakta, genel olarak gömlek, kaftan, börk, pantolon ve ceket giyilmekte, giyim kuşam tarzını askeri ihtiyaçlar belirlemekte ve elbise süslemeciliğinde Sasani, Çin gibi komşu ülkelerin etkileri görülmektedir. Taranan metinler incelendiğinde konu başlığı ile ilgili olarak *atlas, ton, oprak, libas, kedgü, börk, könglek* gibi sözcükler tespit edilmiştir. Bu sözcüklerden bir kısmı genel olarak giysi anlamındayken bir kısmı da belirli bir vücut kısmında veya belirli bir zaman diliminde giyilen giyecek anlamlarını taşımaktadır.

XI. MADEN, MİNERAL VE DEĞERLİ TAŞLAR İLE İLGİLİ SÖZ VARLIĞI

Madencilik tarihin en eski dönemlerinden günümüze değin ekonomik değeri yüksek bir iktisadi alan olarak varlığını sürdürmüştür. Altın ve gümüş madenlerinin yanında demir, bakır, krom gibi madenlerin de pek çok sektör için çok önemli hammaddeler içerdiği bilinen bir gerçektir. Eski devirlerde demir madeninden silah yapılması, altın ve gümüş madenlerinin zenginlik kaynağı olması, bu madenleri toplumların gözünde önemli kılmıştır. Günümüzde ise bu önem çok daha fazla artmıştır. Çünkü endüstrileşen bütün toplumlar maden rezervine ihtiyaç duymaktadır.

Madencilik bir iktisadi ve ticari sektör olarak eski Türklerin hayatında yer almıştır. Türklere ait bilinen temel özelliklerden birisi de demirci olmalarıdır. Eski Türklerin madencilikle ilgili bilgilerine göz atacak olursak;

Şen'in Eski Türklerde Maden İşçiliğine Bir Bakış adlı makalesinde belirttiği üzere eski Türklerde hayvancılıktan sonraki en önemli ekonomik aktivite demircilikti. (Şen 2008:165) Demircilik, altın işlemeciliği ve dokumacılık bozkır ekonomisinde en önemli zanaat kolları arasında yer almaktadır (İlgen 2005:832).

Eski Türk coğrafyasında maden yataklarının varlığı ve işletilmesi Türklerde bir sanayinin var olduğunu göstermektedir. Özellikle demir madeni ve altın madeni işlenen temel madenler olmuştur. İskitlere bozkırın kuyumcuları yakıştırması yapılmıştır. (Mandaloğlu 2013:130-131).

Altınköl yazıtında Altay dağlarının altun yış şeklinde geçmesi, DLT'de Barhan kalesinden bahsedilirken *kalenin aşağısındaki altın madeni* ifadesi bozkırın iktisadi yaşamında altın ve altın çıkarılan madenin önemi hakkında bize ipucu vermektedir (Ögel 1991:24-25).

Eski Türklerin iktisadi hayatında demirciliğin bu kadar ön plana çıkması toplumun askeri bir düzende örgütlenmesi ve kılıç, ok gibi temel savaş araçlarının demir madeninden üretilmesi ile yakından ilgilidir. Elbette madenciliğin dile yansıması da bu düşünceden hareketle olmuştur. Öyle ki *temür, kurç temür* gibi sözcükler sadece demir madenini değil aynı zamanda sağlamlığı, güçlü ve kuvvetli olmayı da niteler hale gelmiştir.

Oğuz Kağan Destanı'nda geçen "*Kargım onu öldürdü, demir olduğu için, gergedanı ala doğan yedi, okum, onu öldürdü, bakır olduğu için"* ifadesi bize Hunlar döneminde demir ve bakır madenlerinden savaş araç ve gereçleri yapıldığını göstermektedir (Bang ve Rahmeti 2012:13).

Selenga Civarındaki arkeolojik kazılarda bir Hun kasabasında demir işleme atölyeleri olduğu, ayrıca kaş sikkelerinin kesiminde kullanılan aletlerin Türk yapımı olduğunu Çinli kaynaklar belirtmektedir (Şen 2008:165).

En önemli Türk destanlarından birisi olarak kabul edilen Ergenekon destanında bir demircinin demir madenini eriterek Türklere çıkış yolu açtığı bilinen bir aktarımdır. Bu durum Türklerin siyasi ve ekonomik hayatında demir madeninin vazgeçilmez önemde olduğunu göstermesi açısından çarpıcı bir örnektir.

Sarı Irmağın büyük kıvrımındaki Orodos'ta, güney Sibirya'da, Minusinsk'te, Moğolistan'ın güneyinde ve özellikle de Noin Ula'da Hunlara ait kemer tokaları, binek ve koşum gereçleri ve bayrak direği ucu gibi hayranlık uyandıran çeşitli nesnelerin bulunması, Türüklerin Juan Juan egemenliğinde demirci bir halk olarak tanınmaları, bağımsızlıklarını elde ettikten sonra Bizanslılara demir satmayı önermeleri madenciliğin ve bilhassa demire dayalı maden sanayisinin Türklerin hayatında önemli yer tuttuğunu göstermektedir (Roux 2015:127).

Ögel, Kök Türklerin çelik cevherlerini işleyerek silah haline getirdikleri ve sattıklarını, nitekim kılıç yapımında kullanılan bu kaliteli çeliklere Türklerin ***kurç*** adını verdiğini, Uygurların en iyi demir ve çelik işçileri olduğunu ve bu değerli ürünleri bir Uygur şehri olan Hami'den Çin'e sattıklarından bahsetmektedir (Ögel 1988:212).

Çinli seyyahlar özellikle maden işleri konusunda Uygurların çok mahir olduklarından bahseder. Uygur Türklerinin sanat ve zanaata karşı ilgileri öteden beri Orta Asya'da yayılmış köklü bir kültürün devamıydı. (Ögel 2003:362) Uygurlar, Beşbalık şehrinde altın, gümüş ve bakırdan güzel sanat eserleri yaparlardı (Togan 1981:100-101).

Uygurlar döneminde Çin ile yapılan ticarette bazı madenler takas ürünü olarak kullanılmış, örneğin; tuz çeşitleri, yeşim taşı ve elmas bu takas madenlerinden bazıları olmuştur (Şen 2008:163). Ögel'e göre; Uygurlar Çinlilerin nişadır adını verdikleri tuz madenlerine sahiptiler, ayrıca boraks madenlerini işletir, maden kömürü kullanmasını bilirlerdi. Bir Çin elçisi bu durumu "*Ağzından alev ve dumanlar çıkan dağın eteklerinde siyah taşlar ve kumlar*

bulunurdu. Uygurlar bu siyah taşları ocaklarında yakarlardı." şeklinde anlatmaktadır (Ögel 1988:214).

Eski Türkçede *ayakço* denilen kap kacak yapımcıları çeşitli madenleri kullanarak üretimde bulunmuş, (Şen 2007:1004-105) Uygurlar cam kaseler üreterek Çin'e satmışlar ve (İzgi 1978,106), Esik Kurganında tahta tabakaların yanında gümüş ve tunç kaplara, gümüş bir kadehe ulaşılmıştır (Esin 1978:24) .

Eski Türklerde *yakşıcı* denilen çilingirler, *okçı* denilen ok yapım ustaları, *yaçı* denilen yay ustaları da üretimde madenleri kullanmışlardır. (Şen 2007:118,121,123-125) Kurganlardan çıkan tunç ve demir silahlar, at koşumları ve diğer sanat objeleri Türklerin altın, demir ve bakır gibi madenleri işlediğini göstermektedir (Findley 2006:35). Eski Türklerde çıkarılan madenler *uz* adı verilen ustalar tarafından işlenmiştir (Şen 2007:71) .

Ögel'e göre Uygurlar dönemlerinin en iyi demir ve çelik işçileridir. (Ögel 2001:90) Uygurlara ait Bezeklik şehrinde çıkan fresklerden birinin altında *bo tämirçi* "bu demircidir." yazısı bulunmuştur (Baykara 1975: 88).

Kutadgu Bilig'de geçen *"bu beglar tag ol ol kani altun kümüş /kümüş kan kazıglı bayur ol üküş",* "Beyler içinde altın ve gümüş madenleri bulunan bir dağdır; gümüş madenlerine kazma vuran insan çok zengin olur." dizesi de eski Türklerde madencilik kültürünü bir zenginlik alameti olarak yansıtmaktadır (Şen 2008:165).

261. küyde: Altın ve gümüş madeninin eritilerek cevherinin çıkarıldığı ocak. (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:420).

262. ma'din: Maden (Arat 1992:84). Sözcüğün aslı Arapçadır ve Karahanlılar döneminde kullanılmaya başlanmıştır.

Bilif ma'dini hem fazilet kanı (Arat 1992:45)

"Bilgi ocağı ve fazilet kaynağıdır." (Arat 1992:84)

263. kurç: Çelik, çelik gibi sert, kuvvetli. (Arat 1979:292)

264. kurç temür: Çelik. Bu kelime ile sert ve güçlü adamlar nitelenir, onlara *kurç eren* denir. "Güçlü, dayanıklı adamlar " demektir. Sert ve sağlam olan her şeye de böyle denir (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:149).

Altay dağlarında çeşitli türlerde çeliğe rastlanmıştır**.** Özellikle Salınçak ve Onugug dağlarındaki yumuşak ve sert çeliklerden bahsedilir. Tuyahta ve Kuray kurganlarından çıkan çelik cinsleri ise yüksek kalitede cevherlerdi (Ögel 2003:163).

265. kömür: Kömür (Arat 1979:276) (EDPT 1972:723/a).

> *Ajun türtti yüzke kömür teg bodug*
>
> *Körür köz yumuldı udıdıd odug* (Arat 1947:386)
>
> "Dünya yüzüne kömür renginde bir boya sürdü, görür gözler kapandı, uyanık olanlar uyudu." (Arat 1959:278)

Uygurlar demirin yanında nışadır, boraks, bakır oksit, kömür gibi madenler çıkarmışlardır (Ögel 2001:212-215).

266. temür/temir:1.Demir. (Arat 1979:435) 2.Orhun yazıtlarında Semerkand ve Belh şehirleri arasındaki *temir kapıg* şeklinde geçmektedir. (EDPT 1972: 508/b).

> Atasözü:
>
> *Kök temür kerü turmas*
>
> "*Mavi demir iş görmeden durmaz; yani bir şeye isabet ettiği zaman onu yaralar*." Bir anlamı daha vardır.Kırgız, Yabaku, Kıpçak ve diğerleri bir insana yemin ettirdikleri veya ondan bir söz aldıkları zaman yalın kılıcı yanlamasına onun önüne koyarlar ve *bu kök kirsün kızıl çıksun* derler, "eğer sözünü tutmazsan bu demir mavi girsin kızıl çıksın, yani kanlı olarak çıksın" demektir. Bu, " o (adam) demirle öldürülecektir ve demir ondan intikam almış olacaktır" anlamına gelir; çünkü onlar demiri yüceltirler.(Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:155)

267. temürlük: Demir madeninin eritilip demirin çıkarıldığı yer.(Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:222).

Türkçenin gelişim safhalarının başından itibaren görülen demir sözcüğünün Moğolca *tämür*, Sümerce *tibira* 'metal' sözcüğü ile ilişkilendiren Türkologlar çıkmışsa da bu sözcük Türkçeden Farsçaya, Lazca, Arapça, Moğolca ve Balkan dillerine dek geçmiştir (Şen 2008:167).

Demir madenini insanlığın teknolojik birikimine kazandıran Türkler olmuştur. Türklerin bulunduğu coğrafyada demir madeni bolca ve yüksek kaliteli olarak bulunmaktaydı.

(Gömeç 2012:131) Öyle ki; yağmurun yağması dahi demir madenini kolayca ortaya çıkarmaktaydı (Şen 2008:163).

Demir, bozkır ekonomisinin en önemli madeni ve ürünüdür. Başta silah yapımı olmak üzere tarım ve hayvancılık, ticaret ve sanayide demirin kullanılması Türklerin ekonomik hayatlarını geliştirmiştir. (Mandaloğlu 2013:147) DLT'de geçen ve demirle ilgili diğer sözcükler*, körük* "körük", *körüklä* "körüklemek", *tämür arkı* "demir pisliği*", tämür egäş-*, "demir eğelemekte yardım etmek", *bazgan* "demir çekici", *tämürçi kılıç tokıdı* "demirci kılıç dövdü" kelimeleri demircilik kültürünün gelişmişliğini göstermektedir (Ercilasun ve Akkayonlu 2015: 197,593, 33,103,220,562).

Eski Türklerin madencilikte uzmanlaştığını kazılardan çıkarılan madeni eşyalardan ve madencilikle ilgili söz varlığından anlamak mümkündür.

Verhne-Udinsk buluntularındaki mezarlardan hayvan mücadeleleri sahnelerini içeren bronz tokalar, küpeler, yüzükler, taştan inciler, demir gemler, halkalar ve ok uçları bulunmuştu. Ayrıca burada Çin'deki Han hanedanlığına ait paralar da bulunmuştu. Bu paraların tedavül tarihi M.Ö 118-M.S 589 arası idi (Ögel 2003:53).

Yenisey Kırgızlarının demir cevherlerini topladıklarından Çin kaynakları bahseder. İslam kaynakları Kırgızların kendi ülkelerinde demir ürettiklerini aktarır. Kırgız demirciliğinin en iyi örnekleri Kırgız kılıçları idi. Bu kılıçlar 80-90 cm uzunluğundaydı ve 2 tarafı da keskindi (Ögel 2003:218-219).Bulgar şehrinde yapılan kazılarda 13 ve 14. Yüzyıllara ait demir eritme ocakları bulunmuş, demir bu ocaklarda eritildikten sonra kalıplara akıtılmıştır. (Ögel 2003:246).

M.Ö 1022 senesine ait bir kayıtta lüks kılıç anlamına gelen *King-luk* kelimesinin günümüzde iki yüzlü bıçak anlamına gelen *kingirlik* kelimesi ile ilişkisi, Türklerin en eski devirlerden beri demir madeni ve bu madene dayalı üretim ile ilgileri olduğunu göstermektedir. Kök Türklerin demir ve çelik endüstri kenti denilebilecek Pulad şehrinden Horasan'a demir levhalar ve *bilgatekini* denilen güzel kılıçlar ihraç etmişlerdir. Hazarlar ve Sabirler iyi derecede zırh işliyordu (Togan 1981:30-31).

İkinci Köktürkler döneminde Kapgan Kağan'ın Çin'den bin libre demir istemesi demir madeninin zaman zaman dışarıdan ithal edildiğini göstermektedir. (Gömeç 1999,51) Firdevsi

ünlü eseri Şehnamede Türk ordularının demir ve çelikten kurulmuş olduğunu belirtir (Tuluk 2008:134-135).

Baykal Gölünün doğusunda Ulan-Ude şehri yakınındaki Aşağı İvolgi'de demir döküm yerleri ve demir eritme ocakları bulunmuş ve bu buluntular VI. Asır ve sonrasına yani Kök Türk dönemine tarihlendirilmiştir (Ögel 2003:139).

Mandaloğlu'nun alıntıladığı ve demir madeninden üretilen şu örnekler Türklerde demir sanayinin geliştiğini göstermektedir: *argag"* balık avlamak için kullanılan ucu eğri demir, "*aşug"* demir başlık, tulga, "*basu"* demir tokmak, *"başak"* okun veya mızrağın ucuna geçirilen demir, temren, *"çij*" demir çivi, *"say"* vücuda giyilen zırh, demir göğüslük, *"şebeng"* demirden yapılmış baston, *"şebin"* küçük demir çomak, demir baston, *"temür kaznuk"* demir kazık, *"tugru"* kılıç, bıçak, hançer gibi şeylerin saplarının içlerine geçirilen ince demir, *"yarık"* zırh ve kalkana verilen genel ad, *"yaşuk"* demir başlık, tulga. (Mandaloğlu 2013:132).

268. tuz: Tuz (Arat 1979:476, 1992:92), (EDPT 1972: 571).

Taturmaz eseninde tuz dostınga

"Sağlığında dostuna tuz (bile) tattırmaz." (Arat 1992:92)

Tuz hayvan yetiştiriciliğinde gerekli bir maddedir. Bu sebeple hayvan yetiştiriciliğinin yoğun olduğu bölgelerde yüksek miktarda tuza ihtiyaç duyulur. Şehirlerde tuz ticaretinden dolayı bazı sokaklara tuz pazarı adı verilmiştir ve bu isim Anadolu'da hâla varlığını sürdürmektedir (Baykara 1975:80).

Ögel'in bir Çin ansiklopedisinden aktardığı üzere Uygurların Tat Tuzu da denilen bir madenleri vardır. Bu madenleri memleketlerinde bulunan volkanik iki dağdan elde ederlerdi. (Ögel 2001:213) Eski Türk toplumunda tuz işi ile uğraşan ve işleyen kimselere *tuzçı* denilmiştir (Şen 2007:176-177).

Runik yazıtlarda *altun, kümüş, bakır, tämür*, Uygur yazmalarında *altun, kümüş, bakır, tämür, tuç* (tunç), *yez* (pirinç), Karahanlı metinlerinde *altun, kümüş, bakır, tämür, tuç* (tunç), *korugin* (kurşun) madenlerinin adı geçmektedir. Bu sıralamaya göre en eski maden *kümüş* olup bu sıralamayı *altun* ve *temir* takip etmektedir (Rybattzki 1994: 243-244).

Bu bilgiler ışığında; eski Türklerin ve bozkırın en önemli madeninin demir olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Altın, gümüş, kömür ve tuz madenleri demir madeninden sonra gelmektedir. Demir madeninin önemini Türklerin en önemli mitolojik destanlarından olan Ergenekon destanındaki demircinin rolünden de anlayabiliriz. Demir madeni eski Türklerde M.Ö'ki yüzyıllardan itibaren çıkarılmış, işlenmiş ve satılmıştır. Kurganlardan çıkan buluntular da bu tespiti doğrulamaktadır. Demir madenlerini ellerinde bulundurmaları ve işleyerek savaş teknolojisinde kullanmaları, Türklere savunma sanayisinde diğer komşu ülkelere göre mutlak bir avantaj sağlamıştır. Madencilikle ilgili *temir, altun, kümüş, bakır* gibi sözcükler günümüz Türkçesinde halen yaşamaktadır. Söz varlığı ve arkeolojik buluntular madenciliğin eski Türklerin ticari hayatındaki stratejik sektörlerden birisi olduğunu göstermektedir.

a. Değerli Taşlar

Kıymetli ve yarı kıymetli taşlar (Süs taşları) tarih öncesi çağlardan beri güzellik, zenginlik ve statü simgeleri olarak kullanılmışlardır. Günümüzde süs taşlarının bir kısmı, az da olsa sanayide kullanılır. Kıymetli ve yarı kıymetli taşların tümünü kapsayan ve genel kabul görmüş net bir tanımlama yoktur.Buna rağmen bir malzemenin kıymetli-yarı kıymetli taş (süs taşı) sayılabilmesi için bazı temel kriterler vardır.Bunlar dayanıklılık, güzellik ve nadirliktir. Kıymetli taşlar herşeyden önce süs malzemesi olarak, küçük heykelciklerin yapımında, diğer sanatsal yapıtlarda ve sergilenmek amacıyla koleksiyonculukta kullanılır. Yakut, akuvamarin heliodor gibi kıymetli taşlar, mücevherciliğin yanısıra hassas terazilerin yapımında da kullanılır. (maden.org.tr, erişim tarihi: 14.09.2018)

Eski çağlardan günümüze kadar değerli taşlar güç ve zenginliğin simgesi olmuştur. Zengin kesim altın, gümüş, elmas gibi değerli taş ve madenleri kullanırken alt kesimler bakır ve bronz madenler ile değerli taşların taklitlerini kullanmışlardır. Antik dönemden itibaren takı kadınların süslenme aracı olmuştur. Değerli taşların süsleyici olarak kullanılması yanında bazı taşların sihirli olduğu ya da kendine has güçleri olduğu inancı da yaygındır. Diğer yandan değerli taşların insanları kötü ruhlardan koruduğu inancı da bazı toplumlarda vardı (Akkuş Mutlu 2017: 275).

269. erdini/ertini: 1.Benzeri olmayan nadir inci. Buradan eşsiz inciye benzer bir bedene sahip kadına *ertini özök* denir (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:73).

2.<Skr. Ratna. Cevher,kıymetli olan her madde ve şey (U.I.8,18;Suv.447,15 erdeni; Moğ. Erdani [Kal. Wb.123Schm.33], Caferoğlu 1968:73) (EDPT 1972: 212/a).

3. (<Skr. Ratna) Mücevher.(Arat 1979:156).

Kopa keldi örlep sıta kalkanı

Ajun mengzi boldı örüng erdini (Arat 1947:386)

"Mızrak ve kalkanı kalkarak yükselmeye başladı, dünya yüzü beyaz cevher gibi oldu." (Arat 1959:278)

270. gevher/güher: Cevher, mücevher, gevher (Arat 1979:169), (Arat 1992:100).

Erej arzu nimet közün körmediŋg

Kümüş gevher altun bakır bulmadıŋg (Arat 1947: 345)

"Huzur, arzu ve nimeti gözünle görmedin; gümüş, mücevher, altın ve bakıra da hiç sahip olmadın." (Arat 1959:251)

Güherdin söz aymış öğün söz bışı (Arat 1992:79)

"Akıl ile gevherden söz söylemiş, bu sözlerin başıdır." (Arat 1992:100)

271. kaş: Kaş, değerli taş, süs taşı (TT.VII.44,11;X.48, Caferoğlu 1968:170).

*ed tavar erdini yinçü çeç **kaş** kiŋ uçuz bolur*(derlem.cu.edu.tr, erişim tarihi: 10.09.2018)

272. munçuğ: Boncuk, mücevherat, kıymetsiz taş (P.P.6,8;H.I.10,130, Caferoğlu 1968:132).

X-XII. yüzyıllardaki kadın kurganlarında sikkelerin yanı sıra boncukların da birer ikişer bulunması onların birer kadın süs eşyası olarak kullanılmış olabileceği kuşkusu uyandırmaktadır. Boncukların para yerine geçen birer mal olarak kullanıldığını Ortaçağlardaki başka ülkelerde, örneğin Moğol istilasından önceki Rus devletinde görüyoruz.Doğu Avrupa ülkelerinde boncukların ölçülerinin aynı olması onların belirli sabit değeri olduğuna işaret etmektedir (Sertkaya ve Alimov 2006:56).

273. süzük: Yakut vb. saf olan taşlar (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:168).

274. yakut: Yakut (Arat 1979:516).

275. yinçü/yünçü: İnci, büyük inci. Çinceden gelmiş bir kelimedir. (Arat 1979:545) (EDPT 1972: 944/a).

Bir tizig yinçü

İnci dizisi. (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:167)

276. kepek yincü.: Küçük inci. (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:168)

277. tuwuz yincü: Büyük inci. (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:467)

Bu bilgiler değerli taşların geçmişten günümüze kadar öncelikle süs eşyası olarak kullanıldığını göstermektedir. Diğer kullanım alanı ise değerli taşların inanç alanı ilişkilendirilmesidir. Elmas, yakut, süzük gibi değerli taşlar ticarette takas ya da satış için kullanılmıştır. Eski Türklerde değerli taşları hem süs eşyası hem de ticari bir ürün olarak değerlendirmişlerdir. Tespit edilen söz varlığı eski Türklerin değerli taşlar içerisinde *yincü* yani inciye önem verdiklerini göstermektedir. Çinceden Türkçeye geçmiş bu sözcük kepek yincü, tuwuuz yinci gibi değerli taşın boyutlarına göre farklı şekillerde kullanılmıştır. Öte yandan nadide inciye de *ertini* adı verilmiştir. Süzük, yakut diğer değerli taş isimleridir. Eski Türkler bu değerli taşları süsleme, takı ve ticarette takas gibi amaçlarla kullanmışlardır.

XII. ULAŞIM VE HABERLEŞME İLE İLGİLİ SÖZ VARLIĞI

Roux'a göre eski Türk coğrafyasında ulaşım Orta Asya devesi ya da Baktriyan devesi de denilen çift hörgüçlü ve soğuğa dayanıklı develer, arabalar ya da kızaklarla sağlanırdı (Roux 2015:119) .

Ancak bu ulaşımdan kasıt ticari ulaşımdır. Yoksa bozkırın öteden beri bilinen temel ulaşım aracı at'tır. İpek yolu üzerinde uzun mesafeler kateden kervanların ise dayanıklı develeri yük taşımada kullanmaları olağandır.

Öte yandan Türklerin başta aile ve eşyalarını taşımak için kullandığı arabaların bir pazırıkta rastlandığı üzere yüksekliği 3 metre, genişliği 3,35 metre, tekerleklerin çapı 2,15 metreydi.(Roux,2015:119).

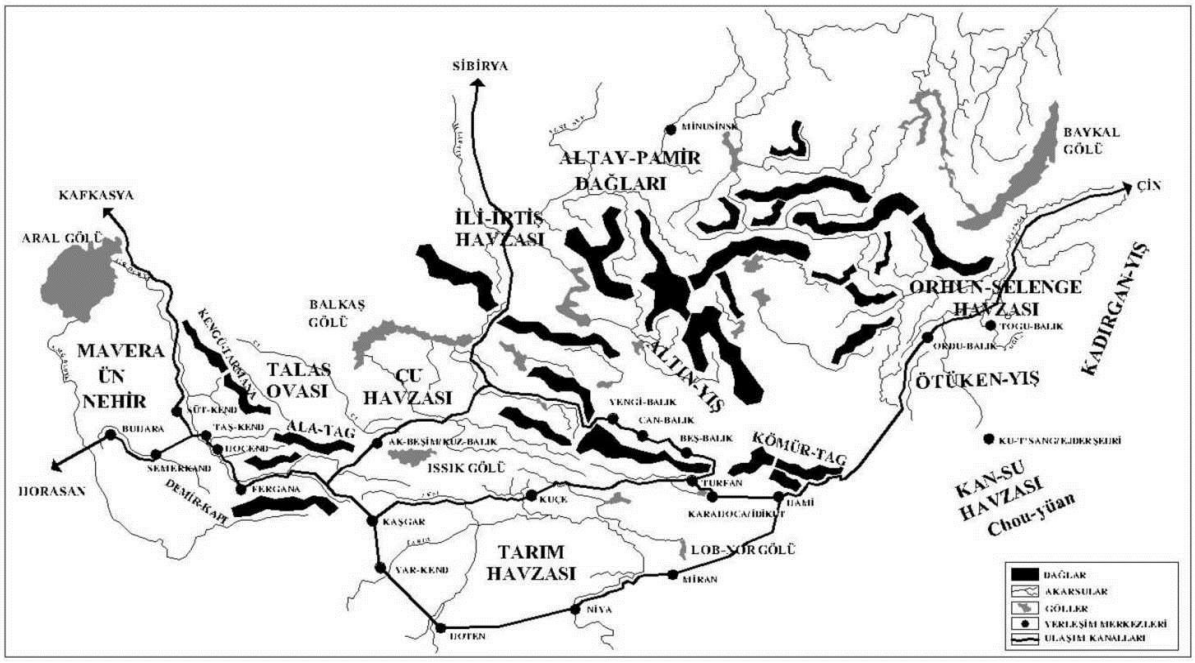

Harita 2: Eski Türk coğrafyasındaki şehirler ve ulaşım ağı (Özcan, 2005:253)

278. arkış: Haberci, posta. Clauson' a göre Türkçe ara- biçiminde yaşayan, arka- 'aramak' fiilinden türemiştir (Clauson 1972: 216, 217).

279. at: At, kısrak. Genellikle binilen at anlamında kullanılır. (EDPT 1972:33/a), (Arat 1979:32) (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:15). Şu atasözünde geçer:

Kuş kanatın er atın

"Kuş kanadı ile er atı ile muradına erer." (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:15)

280. deve/tive/tevey: Oğuzlarda deve. Kelimenin en eski hâli teve olabilir.(Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:12) (Arat 1979:454) .

Teve burnu teg

"Deve burnuna benziyor" (EDPT 1972:447/b)

281. kaglıçı: Arabacı, sürücü. *Kaglı* sözü Eski Uygurca metinlerden başlayarak tarihî Türk şivelerinde görülmüştür. (Clauson 1972: 638/a).

282. kemi/kime/kimi: 1. Gemi, kayık. (Suv,613,21=kimi, Caferoğlu 1968:105), (Arat 1979:257) (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:448), (EDPT, 1972: 676/a) 2. kemi-keme 'Kıpçaklarda binilecek bir şey gemi' (Kİ84), kimi (GL198/13), kemi 'gemi, merkep' (MHN 161, NŞ-, TA-,HŞ Toprak 2003:84) .

Nişan olarḳa biz kötürdümiz olarnıŋ ʿayallerini tolu yüklüg Kemi içre EDPT, 1972: 676/a)

283. kemici: Gemici (P.P.22,5, Caferoğlu 1968:105).

Kemiçi'nin kökeni olan *kemi* sözcüğü "Su üzerinde insan ve yük taşımaya yarayan taşıt." karşılığıyla kemi, kâmi, kemâ, gemi vb. biçimlerde Eski Uygurcadan başlayarak Türkçenin eski dönemlerinde görülmüştür (Clauson 1972: 721/b). Günümüz Türkçesinde de gemi ve gemici şeklinde ilgili kelimeler yaşamaya devam etmektedir.

284. kölük:Yük hayvanı (Caferoğlu,1968:115), (Arat,1979:275) .

yigü keçigü mingü at aḍġır sülük bulardın çıḳar hem yüḍürgü ***kölük*** (derlem.cu.edu.tr, erişim tarihi: 10.09.2018)

285. kölüngü: Taşıt, taşıma aracı (Caferoğlu 1968:115).

286. köçüt: Göç atı (Arat 1979:274).

köçüt *teg bolur ḳut tüpi hem tözi köŋül ḳoḍḳısı ol anıŋ yıldızı* (derlem.cu.edu.tr, erişim tarihi: 10.09.2018)

287. köçütçi: Kervanbaşı. *Köçüt,* genel anlamda 'seyahat veya göç eden şey' karşılığında kullanılırken ticari anlamda 'kervan atı' için kullanılmıştır (Clauson 1972: 695).

288. la: Yük hayvanı. (TT.12,<Çin ,Lo:Katır, Caferoğlu 1968:125).

289. mingü: 1.Binek hayvanı, at. (Man.II.5,7, Caferoğlu 1968:130) 2.Atlar eşyaları taşımak ya da binmek için kullanılırdı**.** Özellikle posta hizmetleri içinde kiralanırdı. Bu atlar ulaşım aracıydı. Bu atları kullanan kişilere ise ulak ismi verilirdi.(EDPT 1972: 136/a).

290. ulag/ulak: Ulak,yük hayvanı.(Suv.614,12;Kow,394;Caferoğlu 1968:26)

tuġa ölü ***ulag*** *sapıġ üsülmez* (derlem.cu.edu.tr, erişim tarihi: 10.09.2018)

291. yerçi: Kılavuz, rehber. Bu meslek adı Tonyukuk yazıtının 23. ve 26. satırlarında geçmiştir. (Aydın 2008:60).

Kögmän yolı bir ärmiş tumış teyin eşidip bo yolın yorısar yaramaçı tedim ***yerçi*** *tilädim çölgi az eri bultum* (T 23 Aydın 2008:60)

"Kögmen dağının yolu tekmiş. O yol da kapanmış diye işitince "bu yol işe yaramayacak" dedim ve rehber istedim. Çöllü (bozkırlı) Azlardan birini buldum." (Aydın 2008:60)

292. yük: Yük (EDPT 1972: 715/b).

Ol anıŋ birle yük arkaştı

"O, sırtını vererek yük taşımakta ona yardımcı oldu." (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:110)

Ulaşım ve haberleşme ile ilgili tespit edilen *at, teve/tive/tevey, kemi, kemici, kölük, yük, kölüngü, köçüt, la, ulak/ulag* gibi sözcükler eski Türklerde canlı bir ulaşım ve haberleşme ağı olduğu hakkında bilgi vermektedir. Özellikle denizlerden uzak yaşayan Orta Asya Türklerinin söz varlığında *kemi* yani gemi sözcüğüne tesadüf edilmesi ilgi çekicidir. Ulaşım ve haberleşmeyi sağlayan temel hayvanlar at ve deve'dir. Ulaşım için kullanılan *köçüt* ve *kölüngü* kelimeleri ile ulaşım ve haberleşme de bir nevi meslek olan *ulag, arkış* ve *köçütçi, yerçi* sözcükleri eski Türkçede bu alanda öne çıkan kelimelerdir. Bu sözcükler rehber, postacı gibi mesleklerin eski Türklerde var olduğunu göstermektedir.

XIII. MESLEKLER İLE İLGİLİ SÖZ VARLIĞI

Büyük Türkçe Sözlükte meslek; belli bir eğitim ile kazanılan sistemli bilgi ve becerilere dayalı, insanlara yararlı mal üretmek, hizmet vermek ve karşılığında para kazanmak için yapılan, kuralları belirlenmiş iş olarak tanımlanmaktadır. (tdk.gov.tr, erişim tarihi: 15.09.2018)

Tarihsel süreç içerisinde toplumsal yaşam geliştikçe insanların ihtiyaçları artmıştır. Bu ihtiyaçlar neticesinde meslekler ve mesleki sınıflar doğmuştur. Eskiden olduğu gibi günümüzde de meslekler ticari hayatta mühim bir rol oynuyordu. Örneğin; günümüzde bir ekonomistin, bir pilotun, bir ilaç üreticisinin ticari hayatın çarklarının dönmesinde nasıl etkisi varsa eski dönemlerde de bir demircinin, bir tüccarın, bir terzinin o kadar mühim rolü vardı.

Eski Türkler Hunlardan başlayarak hayvan yetiştiriciliği yanında verimli arazilerde ziraatla; deniz, göl ve akarsu kıyılarında ise balıkçılıkla uğraşmışlardır. Ayrıca, avcılık ve diğer zanaatlar da Eski Türklerin önemli geçim kaynakları arasında yer almıştır (Çoruhlu 1993: 9). Ötüken Uygurlarının yerleşik hayata geçişi onlarda sanat ve mesleklerin türlerini çoğaltmıştır (Mackerras 2000: 452).

Şen'in Arat'tan alıntıladığı üzere; Uygurların iş hayatıyla ilgili sorunların yer aldığı mahkeme kayıtlarına ulaşılması, Kutadgu Bilig'de saray görevlilerine ve toplumdaki meslek sınıflarına dair verilen bilgilerden eski Türklerde meslekî uzmanlaşmanın belirginleştiği ve Türkler arasında canlı bir çalışma hayatının var olduğu anlaşılmaktadır (Şen 2007:2).

Kutadgu Bilig'e göre bozkırdaki iktisadi yapı alimler, tabipler, müneccimler, şairler ile birlikte çiftçiler, satıcılar, hayvan sahipleri, zanaatkar ve sanatkarlar ve hizmetçiler gibi meslekleri bünyesinde barındırmaktaydı. (Arat 1974:314-324) Bozkır Türklerinin meslekleri arasında; madenci, halıcı, kilimci, debbağ, çizmeci, çorapçı, börkçü, dokumacı, terzi, marangoz, tahta oymacı gibi meslek sınıfları vardır (Kafesoğlu 1987:308).

EUS'da geçen bazı memuriyet adları şöyledir: "*Tüşümän* (memuriyet adı),*bitigäçi/bitgäçi* (katip, yazıcı), *sängün* (memuriyet adı, derecesi),*pütrük* (bir memuriyet adı),d*aruġa* (memuriyet adı),*äligçi är* (memur), *ıġaççı bäg* (bir memuriyet adı), *tutung* (memuriyet adı) (Caferoğlu 1993:44,47,57,167) .

Duvarcı, sıvacı anlamına gelen *titigçi* kelimesi Bozkır Kavimlerinde bir yapı ustası sınıfının varlığını gösterir. (Caferoğlu 1993:157) Baykara'nın da belirttiği üzere ahşap işçiliği Türkler tarafından sevilerek yapılan bir meslekti ve marangoz anlamına gelen *yonguçı* kelimesi bize ahşap işlemeciliği konusunda ekonomik bir grup olduğunu göstermektedir (Eroğlu 2014:245).

Saraç sözcüğünün Türkçedeki anlamı at koşum ve eğer takımlarını yapan, süsleyen veya işleyen kişidir denilmektedir. Eski Türkler at ve koşum takımları üzerinde önemle durmuşlar ve saraçlık mesleğine değer vermişlerdir. (Püsküllüoğlu 2004:141) Bozkır insanı yemeğe *āş,* aşevine *aşlıq,* aşçıya ise *aşçı* ya da *sālçı* demekteydi *Salçı* aynı zamanda mutfak başkanıydı (Caferoğlu 1993:15).

Diğer mesleklerle ilgili olarak arabacı ve kağnıcılara ḳ*anglıç*ı, kapı bekçisi ve kapı muhafızlarına *ḳapaġçı*, hizmetçiye *yumuşçı*, köleye *inçü*, hizmetçi ve esir sahibine *kulluğ*, hizmetçi ve hademeye *tapıġçı,* işçi ve ücretliye *tärç*i,(Caferoğlu 1993:110,198,64,123,147,153) ücret karşılığı çalışan kimseye *terçi,* beylerin özel olarak ayrılmış arazilerini koruyan korucuya *qorıgçı,* ücretle çalışan ırgata *marāz,* ailenin bakımından sorumlu olan kadınlara *evçi* sıfatı verilirdi (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:341,441,554).

Meslekler ile ilgili tespit edilen söz varlığı şu şekildedir:

293. ayguçı: Hakan adına emir veren sözcü. Bu terim yalnızca Tonyukuk yazıtında geçmiştir. Müşavir, danışman anlamına gelir. (Aydın 2008:50), (Tekin 2003: 239).

Kaganı alp ärmiş ayguçısı bilgä ärmiş

"kağanı alp; sözcüsü (müşaviri) de bilge imiş." (T 10, 21, 29 Aydın 2008:50)

Şen, Ayguçı'yı Uygurcada kullanılan *iş ayguçı* şeklinde almış ve *ayguçı*'nın tek başına alındığında 'danışman' anlamına geldiğini açıklamıştır. (Şen 2007: 277).

294. agıçı/agıcı/ aġıcı: 1.İpekli kumaşları muhafaza eden görevli. (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:43) . 2.Hazinedar (Suv.270; 4, İst.21, Caferoğlu 1968:6), (Arat 1979:9).

agıcı bitigçi ya iş tutguçı

ya tonçı etükçi amil bolguçı (Arat 1947:263)

"Hazinedar veya katip gibi memurlar, ve elbiseci veya ayakkabıcı gibi sanatkarlar ile münasebettedir."(Arat 1959:185)

Agıçı'nın türediği *agı* sözcüğü temel olarak 'ipekli kumaş' anlamında bulunmakla birlikte anlam genişlemesine uğramış ve hazine anlamında da kullanılmıştır. (Clauson 1972: 78/b)

295. agıcı ulugı: Baş hazinedar. (İst.21, Caferoğlu 1968:6).

İpek anlamındaki *agı* kelimesi Uygur metinlerinde –lık ekini alarak (agılık) 'depo, ambar, hazine" anlamını kazanmıştır. *İçgerü agılık*, saray hazinesi anlamında kullanılmaya başlamıştır. –çı ekinin eklenmesiyle ortaya çıkan *agıçı* kelimesi ise Radloff tarafından vergi toplayıcı olarak anlamlandırılmış, aynı sözcüğe DLT'de hazinedar anlamı verilmiştir. Uygur dönemi eserlerinde geçen *agıcı ulugı* şeklindeki ibare ise hazine başkanı yani ekonomi bakanı anlamında kullanılmıştır. Kutadgu Bilig'de hazinedarın özelliklerini anlatan 79 beyitlik bir bölüm bulunmaktadır. Temel şartın yazı ve hesap bilmek olduğu belirtilir (Şirin User 2004:134). İpeğin ekonomik hayatta oynadığı önemli rol dile de sirayet etmiş ve *agılık, agıcı ulug* gibi örneklerde görüldüğü üzere iktisadi terimlerin bir kısmı *agı* kelimesinden türemiştir.

296. afsunçı: Büyücü, sihirbaz. (Arat 1979:8).

297. asıǵçı: Faydacı, kârcı, tefeci, faizci (Arat 1979:29).

Beginge asıgçı bagırsaknı bil

*Bagırsaknı bulsa özüng bağrı kıl. (*Arat 1947:274)

" Bil ki beyine faydalı olan, ona gönülden bağlı kimsedir; içten birini bulursan onu bağrına bas." (Arat 1959:194)

298. bitigçi: Kâtip. (Arat 1979:95) (EDPT 1972: 304/a).

Agıçı bitigçi ya iş tutgıçı

Ya tonçı etükçi amil bolguçu (Arat 1947:263)

"Hazinedar ve kâtip gibi memurlar ve elbiseci veya ayakkabıcı gibi sanatkârları ile münasebettedir." (Arat 1959:184).

Bitigçi devletin vergileri ile ilgili kayıtları tutardı. Bu sebeple bitigçi ve agıcı birlikte çalışır, birisi parayı toplarken diğeri de saklardı.(Ögel 1988: 652) Kormuşin'in okuyuşuna göre *bitigçi* kelimesi eski Türklerde kullanılan bir meslek adı olmalıdır. (Aydın 2008:55)

299. atçı: Süvari. (Arat 1979:36).

300. aşçı: Aşçı. (Clauson 1972: 257).

301. bedizçi: Ressam, heykeltraş. (Arat 1979:68), (Tekin 2003: 240).

302. etçi: Kasap. (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:246).

303. etmekçi: Ekmekçi. (Ercilasun ve Akkoyunlu,2015:247).

304. etükçi: Ayakkabıcı. Ayakkabıya etük, ayakkabıcıya etükçi denir. (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:247), (Arat 1979:163).

> *agıcı bitigçi ya iş tutguçı*
>
> *ya tonçı etükçi amil bolguçı* (Arat 1947:263)
>
> "Hazinedar veya katip gibi memurlar, ve elbiseci veya ayakkabıcı gibi sanatkarlar ile münasebettedir." (Arat 1959:185)

305. ımga: Malları korumak ve onları toplamakla görevli hazinedar (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:64).

> ***ımga*** *teke adġıraḳ suḳaḳ başlıg (Mai.Tek.075.14) tamulug tınlıglar kelip üç adrı* (derlem.cu.edu.tr, erişim tarihi: 10.09.2018)

306. igdişçi: Hayvan yetiştiricisi.(Arat 1979:189).

307. itgüçi: KT K 13'te iki kez geçen kelime 'yapan, eden, usta' anlamlarına gelen bir meslek adıdır. (Aydın 2008:56), (Tekin 1988: 103)

> *Bark itgüçi bädiz yaratıgma bitig taş itgüçi Tabgaç kagan çıkanı Çaŋ Säŋün kälti*
>
> 'türbe (ziyaretgâh) ustası (ve) (duvar vb.) süsleme (ve) yazıt ustası (olarak) Çin hükümdarının yeğeni General Çang geldi" (Aydın 2008:56)

308. bitig taş etgüçi: Yazıt Ustası. (KT K 13 Aydın 2015: 74).

Eski Türkler taş yontan meslek erbabına *bädizçi* (bedizci),duvarcı ustasına ise *titigçi* adını vermişlerdir (Caferoğlu 1993:157). Taş işlemeciliğinin eski Türklerin hayatında çok önemli olduğunu Kök Türk yazıtlarından bilinmektedir. Kül Tigin Abidesi‟nde geçen *"Çin kağanının maiyetindeki resimciyi gönderdi. Ona bambaşka türbe yaptırdım. İçine dışına bambaşka resim vurdurdum: Taş yontturdum. Gönüldeki sözümü vurdurdum."* ifadeleri bir taş ustasının eseridir. (Aydın 2014:75). Ayrıca Kök Türkler döneminde *bark itgüçiler* denilen kişiler taştan ev yapar ve süsler, *bediz taş itgüçiler* ise taş işler ve yazıt yazarlardı (Ögel 1988: 657).

309. kapugçı: Kapıcı. (Arat 1979:222).

Kapugçı tıdumaz ya yol kılguçı

Tegürmez manga bir küvez kür küçi (Arat 1947:379)

"Kapıcı veya yol gösterici bana mani olamaz; hiçbir kibir ve azamet taslayan bana kafa tutamaz." (AraT 1959:273)

310. kara baş: Hizmetçi. (Arat 1979:223).

Bu bod sın yorıglı kara baş kalın

Kişi tip ınangu kişi yok bilin (Arat 1947:179)

"Bu insan kılığında dolaşan hizmetkâr takımı kalabalıktır; fakat bil ki içlerinde insan diye güvenilecek kimse yoktur." (Arat 1959:125)

311. kingeşçi: Müşavir. (Arat 1979:258).

Vezir begke tutçı kingeşçi bolur

Kingeşçi kişiler tengeşçi bolur (Arat 1947:240)

"Vezir bey için dâima müşâvirler her işte kıyasla hareket ederler." (Arat 1959:169)

312. kuçı: Kuşçu. (Arat 1979:293).

Yime kuşçı kişçi yime ok yaçı

Anuk tutsa künde kapugda tuçı (Arat 1947:268)

313. muhtesip: Muhtesip, matematikçi. (Arat 1979:319,323) .

Bularda basa muhtesipler turur

Bular elgi küçlüg kerek ay unur (Arat 1947:552)

"Bunlardan sonra muhtesipler gelir, ey kudretli, bunlar kuvvetli olanlardır." (Arat 1979:198)

314. otacı/emci: Hekim. (Arat 1979:146, 347) .

Otaçı tirildi tamur kördiler

Ol ig kem ne ermiş ayu birdiler (Arat 1947:123)

"Etrafına tabipler toplandı, nabzına baktılar; bu hastalık ve rahatsızlığın ne olduğu hakkında fikirlerini söylediler." (Arat 1979:87)

Eskiden şamanların (kamlar) aynı zamanda tabip ve doktor olduklarını Ögel belirtmektedir (Ögel 1988:655). Bu durum eski Türklerde insanları iyileştiren hekimlere toplum tarafından uhrevi güçlerde atfedildiğini göstermektedir.

315. ögelik: Müşavirlik. (Arat1979:355).

ögelik tegir erse öglengü ol yaŋılsa begi bu ayu birse yol (derlem.cu.edu.tr, erişim tarihi: 11.09.2018)

316. ölütçi: Öldürücü, katil. (Arat 1979:361).

Kayu ogrı tevlig karakçu kunuk

Kuyusı basımçı ölütçi kıruk (Arat 1947:191)

"Kimi hırsız, sahtekar, yan kesici, dolandırıcı; kimi zalim olur, kimi öldürücü ve yıkıcı olur." (Arat 1959:133)

317. ötügçi: Dilekçi, ricacı. (Arat 1979:367).

318. pasban: Bekçi. (Arat 1992:92).

Bahıl nakes otun tavar pasbanı (Arat 1992:61)

"Hasis alçak, hain ve malının bekçisidir."

319. pişe: Sanat, meslek. (Arat 1979:373).

Yana pişesin körse tüşte kör er

Angar ma yörüg yok ay kılkı kür er (Arat 1947:597)

"Eğer bir kimse rüyada kendi sanatını görürse ey cesur insan, bununda tabiri yoktur." (Arat 1959:431)

320. sakçı: Nöbetçi, muhafız (Arat 1979:378).

321. sakışçı: Hesap bilir, hesaptan anlar. (Arat 1979:380).

Sakışçı kerek bolsa bilge tetig

Bilig birle bilse bu türlüg bitig (Arat 1947:237)

"Vezir hesap bilir, alim ve zeki olmalıdır; bilgili olmalı ve çeşitli yazıları bilmelidir." (Arat 1959:166)

Sakışçı sözcüğünün oluşumu için öncelikle sa- 'saymak, hesap etmek, dikkate almak' fiiline -k- fiil yapım eki eklenmiş ve sak- 'hesap etmek' fiiline ulaşılmıştır. (Clauson 1972: 804). Daha sonra bu fiile -ş isim yapım eki getirlerek sakış 'sayı, hesap' ismi elde edilmiş elde edilen sakış ismine meslek adı yapan +çı eki eklenmiş ve sakışçı sözü meydana gelmiştir (Erdal 1991:115). Sakışçı sözcüğü günümüzdeki muhasebecilik mesleğini akla getirmektedir.

322. sart: 1.Tüccar. 2. Tacir, satıcı. (Arat 1979:383).

bar alḳu ***sart*** *satıġçı-lar* (derlem.cu.edu.tr, erişim tarihi: 10.09.2018)

Sart sözcüğü Sanskritçe sartha 'tüccar' sözünden ödünçleme olup Soğdça aracılığı ile Türkçeye girmiştir. Sart'ın Türkçedeki 'tüccar' karşılığı XI. yüzyıldan sonra şehirli anlamında kullanılmaya başlanmıştır. (Clauson 1972: 846/a).Sart kelimesi önceden kervan reisi anlamına geliyorken daha sonra tacirler için kullanılan bir kelime hâline dönüşmüştür. Ayrıca bozkırda tacire *bazargan* denilmektedir (Eroğlu 2014:217).

323. satıgçı: Satıcı, tacir. (Arat 1979:383), (USp.291, Caferoğlu 1968:198), (EDPT 1972:800/a).

İş yaragında sart asıgında

"İşler için uygun fırsat beklenir. Tüccar da kârındadır. Eğer kazanacağını bilirse ne olursa olsun, satar. (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:353)

Kutadgu Bilig'de tüccarlarla ilgili şu bilgilere yer verilmektedir: *"Halkın beğendiği ve bu dünyada arzulanan seçme, iyi ve güzel şeyler hep onlarda bulunur. Doğudan batıya kadar gezip, dolaşırlar ve arzu ettiğin şeyleri sana getirirler. Ey bilgili cömerd insan, her türlü ipekliler, dünyanın nadir şeyleri onlarda bulunur. Dünyayı dolaşan bu satıcılar olmasa idi, kara samur kürkü ne zaman giyerdin. Hıtay kervanları yolları toz dumana boğmamış olsalar idi, bu çeşitli ipekliler nereden gelirdi?"* (Arat 1974:320).

Kutadgu Bilig'de tüccarlarla ilgili yukarıda geçen satırlar, o dönemin dünyasında tüccarların ne kadar önemli bir rol oynadığını göstermektedir. Öyle ki, tüccarlar olmasa değerli samur kürklerine ve çeşit çeşit ipeğe erişmenin zor olduğundan bahsedilmektedir. Kuşkusuz bu satırlar doğu ve batı arasındaki yegâne ticaret yolu olan İpek Yolu üzerindeki canlı bir ticareti ve toplumlar arasındaki ticari etkileşimi aksettirmektedir.

324. sözçi: Sözcü, mâruzatta bulunan. (Arat 1979:406).

325. tamgaçı: Damgacı, mühürdar. (Arat 1979:420).

Eski Türk yazıtlarından yalnızca Köl Tigin yazıtında geçen bir diğer meslek adı da *tamgaçı'*dır. Tekin –ç ekinin meslek mensubu ya da bir işi sürekli yapan anlamında adlar ürettiğini*, tamgaçı*'nın da *tamga* kökünden bu şekilde türediğini belirtir. (Tekin 2003: 81)

On ok oglum Türgiş kaganta Makaraç tamgaçı Oguz bilgä tamgaçı kälti

"On-ok oğlum Türgiş hakanından mühürdar Makaraç (ve) mühürdar Oğuz Bilge geldi." (Aydın 2008: 58)

atım ersig erse bolur oḳ yaçı köni erse ḳılḳı bolur tamġaçı (derlem.cu.edu.tr, erişim tarihi: 13.10.2018)

326. tarıgçı: Çiftçi,ekinci. (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015:247), (Arat 1979:426).

tarıgçı tarıġķa irig bolsunı yime yılķıçı igdiş öklitsüni (derlem.cu.edu.tr, erişim tarihi: 10.09.2018)

327. tim: İçki tüccarı. (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:403).

*ayıtsar biz ordu ķapaġ köz **etçi** biz tėp tėdi-ler* (derlem.cu.edu.tr, erişim tarihi: 10.09.2018)

328. tozı: Kasap, hayvan kesicisi (Arat 1979:461).

Kasab tozı rumi ajun tangsukı

Sanga kelse tolmaz agı kaznakı (Arat 1947:534)

"Kasab, tûzi ve rûmi kumaşları gibi dünyanın nadide şeyleri sana gelir, fakat hazinen ve ambarların dolmaz." (Arat 1959:385)

329. temürçi: Demirci. (Arat 1979:435), (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:463) .

Temürçi kılıç tokıdı

"Demirci kılıç,bıçak vb. şeyleri dövdü." (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:463)

Eski Türklerin iki önemli mesleği olan demircilik ve madencilik sayesinde kılıç, kalkan, kargı ve mızrak üretilir, kılıç kabzaları, ok sadakları kıymetli taşlarla süslenirdi. Ayrıca mezarlardan çıkan kazanlar, ibrikler, kovalar, at koşum ve eyer takımları güçlü bir esnaf ve zanaatkar kitlesinin toplum içinde var olduğunu göstermektedir (Kafesoğlu 1997:321).

Eski Türkler demirciye *temürçi,* bakırcıya *bagırçı*, bıçakcıya *bıçakçı,* bileyiciye de *cıgrıkçı* adını vermişlerdir (Grönbech 1992:20,31,49). Hem sürekli savaşa hazır olma zorunluluğu hem de demir madeninden üretilen ürünlerin yüksek ticari değeri eski Türklerde demircilik mesleğini prestijli bir hale getirmiştir. Öyle ki, Ergenekon destanında yol gösteren Böri (Bozkurt) ise, dağı eritip yolu açan da demircidir.

330. tonçı: Elbiseci, terzi. (Clauson 1972: 512).

Tonçı'yı 'elbiseci' yiçi'den 'terzi' ayıran başlıca özellik bu mesleği icra edenlerin giyim işinin dikiş aşamasının yanında pazarlama aşamasına da ağırlık vermeleri olduğunu, yi (elbisenin dikişi) + çi: 'dikiş işlemiyle uğraşan' / ton (giysi, elbise) + çı: 'giyim işiyle uğraşan'

açıklamasında görüldüğü üzere tonçı'nın uğraşı alanının yiçi'den daha geniş olduğu belirtilir (Şen 2007:76).

331. tildem: Haberci, peygamber, iyi konuşan, hatip,krş.tildem. (Arat 1979:447).

332. tawışgan: Malı işleten. (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:226).

333. tılmaç: Tercüman. (Arat 1979:441).

Eski Türkler tercüme işini yapan tercümanlara *tılmaç* ya da *tilmaç* diyorlardı (Ögel 1988:659). Asya Hunlarının başkentinde farklı dillerde yazan ve konuşan bir heyet çalışırken Batı Hun İmparatorluğunun başkentinde kâtipler, tercümanlar ve kuryeler çalışırdı (Kafesoğlu 2002:278).

334. timçi: Şarap satan, meyhaneci (Arat 1979:450).

Yagı ol bu bor timçi iltür kümüş

Kılınçı tütüş boldı kılkı uruş (Arat 1947:226)

"Bu içki ve meyhaneci düşmandır, insanın parasını alır, içki içen hırçın ve kavgacı olur." (Arat 1959:158)

335. töşekçi: Döşekçi. (Arat 1979:464).

İdişçi töşekçi yime aşçıka Tözü köz kemişse yime tugçıka (Arat 1947:268)

"Kapıcı-başı şarapçı, döşekçi, aşçı ve Tuğcuları hep göz önünde tutmalıdır." (Arat 1959:190)

336. tuğçı: Tuğcu. (Arat 1979:465).

337. turgak: Kapıcı, nöbetçi. (Arat 1979:469).

338. uz: Usta, mahir, sanatkâr. (Arat 1979:500).

bu tıldag-ın kėn söz-legüçi sav ***uz*** *bolur* (derlem.cu.edu.tr, erişim tarihi: 10.09.2018)

Uz sözcüğü, ‘muktedir olmak’ anlamına gelen u- fiiline -z fiilden isim yapım eki getirilerek oluşturulmuştur (Erdal 1991: 325). Uz sözcüğü Arat’ın verdiği anlama göre usta ve yetenekli anlamlarına da gelmektedir.

339. uzluk: Meslek, sanat, ustalık, maharet. (Arat 1979:500),(Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:115).

Er uzluk ögrendi

“Adam meslek vb. öğrendi.” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:115)

340. yatgak: Muhafız, bekçi. (Arat 1979:531).

341. yılkıçı: Hayvan besleyicisi. (Arat 1979:540).

342. yiçi/tikici: Terzi. (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:233).

Yiçi yigne sapdı

“Terzi iğneye iplik geçirdi.” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:233)

Yiçi kelimesi yüksek/yüksük, terzi yüksüğü anlamında da kullanılmıştır. (Mandaloğlu,2013:134) Giyim eşyaları koyun, keçi, sığır ve tilki derisi ile birlikte koyun, keçi ve deve yününden, keten ve pamuk üretiminden elde edilmiştir.(İlgen, 2005:9) Terziler tarafından gerçekleştirilen dikim işleminin temel aleti iğne (*yigne*) çok değerliydi. Hatta bu dikim aletinin değerini göstermesi açısından “bir iğnenin fiyatının bir deve bile olması” sözü bu aletin ekonomik değerine açıklık getirmektedir (Baykara 1975:86).

343. yuntçı: At yetiştiricisi, at çobanı. (Eren 1999: 459).

344. yörgüçi: Rüya tabircisi, rüya tabir eden. (Arat 1979:556).

345. yuldızçı: Müneccim. (Arat 1979:557).

346. yumuşçı: Hizmetçi. (Arat 1979:558) *Yumuş* ‘iş, hizmet ödev’ anlamına gelen ve Clauson’a göre bir yum- fiiline dayanan bir sözcüktür. (Clauson 1972: 938/b) Yumuşçı ‘dan ev işlerini ücretle yapan işçi kastedildiği anlaşılmaktadır.

347. yügürgen: Çin’den çıkıp İslam ülkelerine gidecek tüccarlardan önce yola çıkan ve onların haberleriyle mektuplarını getiren kişi, ulak. (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:371).

348. yükçi: Yük taşıyan. (Arat 1979:561).

349. yalavaç/yalabaç: Elçi. (Tekin 1998: 114), (BK D39 Aydın 2008:59).

Yalabaçı ädgü sabı ötügi kälmäz tiyin yayın sülädim (BK D39 Aydın 2008:59)

'Elçisi, iyi haberi (ve) ricaları gelmiyor diye yazın sefer ettim.' (T 95: 76-77 Aydın 2008: 59)

350. yirtçi/yirçi/yorçı: Rehber, kılavuz. (Caferoğlu 1968:194-197).

azmışlarḳa yolçıı ***yirtçi*** *boltuŋu* (derlem.cu.edu.tr, erişim tarihi: 13.10.2018)

351. yerçi: Kılavuz, rehber. Bu meslek adı Tonyukuk yazıtının 23. ve 26. satırlarında geçmiştir. (Tekin 1998: 115), (Aydın 2008:60).

Kögmän yolı bir ärmiş tumış teyin eşidip bo yolın yorısar yaramaçı tedim ***yerçi*** *tilädim çölgi az eri bultum* (T 23 Aydın 2008:60).

"Kögmen dağının yolu tekmiş. O yol da kapanmış diye işitince "bu yol işe yaramayacak" dedim ve rehber istedim. Çöllü (bozkırlı) Azlardan birini buldum." (Aydın 2008:60).

Etükçi, yiçi, emci, temürci, tılmaç, bitigçi, bedizçi gibi farklı iktisadi alanlarla ilgili mesleki kelimelerin eski Türkçenin bünyesinde var olması, o dönemki toplumun çeşitli iş alanlarında uzmanlaştığının bir belirtisidir. Bozkır kavimleri için erken sayılabilecek bir dönemde mesleki sınıfların doğması, yerleşmesi ve bu durumun dile sirayet etmesi sade konar-göçer bir toplum yapısından ziyade daha karmaşık ve gelişmiş bir toplum yapısına Türklerin sahip olduğunu göstermektedir. Özellikle Kutadgu Biligde meslekler ile ilgili söz varlığı Karahanlılar döneminde mesleklerin Türk toplumunda çeşitlendiği izlenimini vermektedir.

XIV. AV, AVCILIK VE AV HAYVANLARI İLE İLGİLİ SÖZ VARLIĞI

Avcılığın insanlık kadar eski bir tarihi vardır. Eski taş devrinde insanlar böcek, kuş yumurtalarını, yavrularını ve çeşitli meyveları yiyerek geçinmişlerdir. Bu dönemdeki avcılık bugünkü anlamıyla bir avcılık olmaktan çok beslenmek amacıyla yapılan bir çeşit toplayıcılıktı. Daha sonra ise avcılık geniş anlamda yaşamak için gerekli olan besin ve giyimi temin etmek, süs eşyaları ile savaş için gerekli ham maddeleri sağlamak amacıyla girişilen bir uğraş olmuştur. Avlanma silahı olarak taş-kama, taş-çekiç, daha sonraları da mızrak, sapan v.b. kullanılmıştır (Güven ve Hergüner 1999: 33).

Avcılıkla uğraşan toplumlar hayvan derilerinden, kuş tüylerinden kürkler, elbiseler, başlıklar, çizmeler yapmışlar, ele geçirdikleri değerli postekileri, derileri ve diğer malzemeleri tarım ve hayvancılıkla uğraşan toplumların ürünleri ile takas ederek kendileri için gerekli ürünleri almışlardır (Gökalp 2007:235) .

Bokovenko Orta Asyadaki başlıca av hayvanları olarak karaca, ren geyiği, misk geyiği, yaban keçisi ve koyunu, yaban domuzu, kurt, kar leoparı ve çeşitli kürk hayvanlarını sayar (Bokovenko 2002:518) .

M.Ö 3000-2500 yılları arasında avcı-toplayıcı olan Türkler, Sibirya ormanlarından bozkıra geçerek toplumsal bir devrim yaşamışlar ve avcı-toplayıcılıktan yetiştiriciliğe, rengeyiği kültüründen at kültürüne geçmişlerdir (Roux 2004:54).

Zaman içinde avcılık iktisadi ve askeri bir uğraş hâlini almıştır. Av hayvanları ve av hayvanlarından elde edilen kürk gibi ticari değeri yüksek ürünler pazarlarda alıcı bulmuştur. Türklerin ekonomik hayatlarında da göçebe olarak yaşamlarından dolayı avcılık yer almıştır. Onay'ın Gumilevden alıntıladığı üzere; "tarihte asker ve savaşçı bir millet olarak kabul edilen Türklerin savaş dönemleri dışında en büyük meşgaleleri göçebe hayvancılığı idi. Bunun yanında bozkırları bezeyen geniş otlak ve fundalıklarda avlanmak da Türk sivil hayatında önemli bir yer tutmaktaydı. Şimdi kimsenin yaşamadığı Gobi Altay çölleri o dönemde bütün kabilelerin vahşi hayvan avlamak için katıldıkları sürek avlarına şahit olmuştur." (Onay 2015:517).

Avcılığın ekonomik yönü ile birlikte bir diğer işlevi de günümüzün askeri tatbikatları gibi ordu ve halk için savaş eğitimi mahiyeti taşımasıdır. Bu konuda ünlü Türkolog J.Paul Roux Türklerin Tarihi adlı meşhur kitabında avcılık ve savaşın Türkler için hemen hemen eş anlamlı olarak görüldüğünü söyler. (Roux 2004:139) Bilge Kağanın şehirlerde oturma isteğine karşı çıkan Tonyukuk *"Meslekleri olan avcılığı terketmeleri hâlinde antremansız kalıp hareket kabiliyetlerini yitirecekleri"* gerekçesini öne sürmüştür (Taşağıl 2014: 71).

Av işlerini düzenlemekle görevli olanlara avcı başı veya *barsçı* denilirdi. Öte yandan balık avı ile ilgili olarak balık'a balık, balıkçılara ise balukçı adı verilirdi (Grönbech 1992:22).

Kurganlardan çıkan malzemelerde de avcılık ile ilgili tasvir ve sembollere rastlanılmıştır:

Kök Türkler dönemine ait Kudırge kurganlarında ipekli atlaslar, küpeler, boncuklar, üç dilimli demir ok uçları, tirkeş ve okluklar ile birlikte iki eyer kaşı ile birlikte bir av sahnesini resmeden resim bulunmuştur. Bu resimde eyer kaşı üzerindeki kaplan, geyik ve ayı avı tasvir edilmekteydi (Ögel 2003:140).

Tonyukuk kendi yazıtında geyik ve tavşan avladıklarından bahseder. Resimlerde geyik, yabani ördek ve balıklar yer alır. Vahşi hayvanlardan kurt, ayı ve Türklerin *kutuz* adını verdikleri ve kutsal sayılan yak öküzü av sahnelerinde resmedilir (Ögel 2003:205-206).

Bir eyer kaşındaki av sahnesinde iki süvari bir tepenin yamacında dört nala gitmekte ve arkalarına dönmüş olarak ok atmakta, süvarilerin arkasındaki aslanlar ise koşmaktadır. Önde ise koşan kaplan, yabani domuz, dağ koyunları ve keçileri görülmektedir. *Benkü kaya* yani ebedi taş tabiri bulunan bir yazıtta ise çift hörgüçlü develere, dağ keçilerine, koyunlara ve büyük ren geyiklerine, tilki ve kaplanlara yer verilmektedir (Ögel 2003:217).

Tespit edilen söz varlığı şu şekildedir:

352. av/aw: Türklerde av. (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:38), (Arat 1979:37), (EDPT 1972: 3/b), (KT 9 Aydın 2015:155).

Beg awka çıktı

"Bey avlanmaya çıktı." (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:38)

Bu himmet mürüvvet bile barsa çav

Bolur beg tileki yorır ötrü av (Arat 1947:229)

"Bey himmet ve mürüvvet ile şöhret bulursa, dileğine erişir ve av ayağına gelir." (Arat 1959:160)

353. avçı/iterçi/tuzakçı: Avcı. (Arat 1979:37), (EDPT 1972:574/a).

Cögenke ked erse atar erse ok

Yime kuşçı avçı ajunda ozık (Arat 1947:76)

"Cirit oyununda mahir olmalı ve ok atmasını iyi bilmeli, kuşçuluk ve avcılıkta da başkalarına üstün gelmelidir." (Arat 1959:195)

Dede Korkut Hikâyelerinde av ile ilgili geçen ve Eroğlunun Erginden alıntıladığı şu bölüm avcılığın eski Türklerin zihninde ve iktisadi hayatında nasıl bir yer tuttuğunu anlatmaktadır:

"Vakta ki av hazırlığı oldu, kimi atını över, kimi kılıcını, kimi çekip ok atmasını över. Salur Kazan ne atını övdü, ne kendisini övdü, amma Begil'in hünerini söyledi. Üç yüz altmış altı alp ava binse, kanlı geyik üzerine yürüyüş olsa, Begil ne yay kurardı, ne ok atardı, hemen yayı bileğinden çıkarırdı, boğanın yabani geyiğin boynuna atardı, çekip durdururdu. Zayıf ise kulağını delerdi avda belli olsun diye, amma semiz olsa boğazlardı. Eğer beyler geyik avlasa, kulağı delik olsa, Begil sevincidir diye Begil'e gönderirlerdi." (Eroğlu 2014:212).

354. kişçi: Avcı. (Arat 1979:260).

Samur hayvanını avlayan ve bu hayvanın kürkünü elde eden avcıya *kişçi* denilmektedir. *Kiş* DLT'de samur ve samur kürkü anlamlarına gelmektedir (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:399).

355. mangçı: Avcı. (Caferoğlu 1968:128).

<u>Av Hayvanları ile ilgili tespit edilen sözcükler şu şekildedir:</u>

356. as: 1.Hermin, hermelin, kakım, kürkü kıymetli olan bir hayvan. (Arat 1979:27) 2.Gelincik içinde kullanılır (EDPT 1972: 240/a).

Tümen yılda berü tul erdim tulas

Bu tul tonı suçlup öring kedtim as (Arat 1947:25)

"Ben binlerce yıldan beri dul idim, benzim solmuştu; şimdi bu dul libasını çıkarıp beyaz kakımdan gelinlikler giydim." (Arat 1959:18)

357. elik: Dağ keçisi, yaban keçisi. (Arat 1979:146), (EDPT 1972;7218/b).

Elik külmiz oynar çiçekler öze

Sıgun muygak ağnar yorır tip geze (Arat 1947:25)

"Karacalar dişi-erkek, çiçekler üzerinde oynuyor, geyikler dişi-erkek, sıçrayıp oynayarak koşuyorlar." (Arat 1959:17)

Kaza birle ilnür tuzakka elik (Arat 1992:76)

"Geyiği kadere düşüren kaderdir." (Arat 1992:98)

358. ımga: Dağ keçisi. (Arat 1979:182).

Kayada yorıglı bu ımga teke

Kutulmaz seningdin ay ersig böke (Arat 1947:534)

"Kayalara tırmanan bu dağ keçileri ve geyikler, ey yiğit pehlivan; hiç biri senin elinden kurtulamaz." (Arat 1959:386)

359. kiş:1.Samur, samur kürkü *(Martes zibelilina)*. (Tekin 2003: 248) 2.Onun kuyruğuna kiş kudrukı denir. (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:399), (BK G 12, Şirin User 2009:239), (Arat 1979:260).

Edgü özlük atın kara kişin kök teyeñin sansız kelürüp kop kottı. (BK G 12, Şirin User 2009:239)

"İyi has atlarını, kara samurlarını (ve) boz dağ sıçanı (derilerini) sayısızca getirip bıraktılar." (BK G 12, Aydın 2014:107)

360. kara kiş: Bir samur türü, kara samur. (BK G 12, Aydın 2014:107).

Edgü özlük atın kara kişin kök teyen iñsansız kelürüp kop ko<d>tı<...>

"İyi has atlarını, kara samurlarını (ve) boz dağ sıçanı (derilerini) sayısızca getirip bıraktılar." (BK G 12, Aydın 2014:107)

361. keyik/giyik: 1.Geyik (Arat 1979:242) (U.IV.18,215=Kiyig, Caferoğlu 1968:108). 2. Büyük baş av hayvanı. (Tekin 1998: 105)

2.Yabani hayvan (wahş), av hayvanı (şayd), herhangi bir hayvanın vahşisi (geyik, kaban, dağ keçisi vb. hayvanlar) 4 ayaklı vahşi av hayvanıdır. (EDPT 1972:755/a)

Keyik tuzakka ilindi.

"Av tuzağa takıldı." (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:100)

Funda Toprak, Keyik kelimesi ile ilgili şu bilgileri vermektedir: "Erkeklerinin başlarında uzun ve çatallı boynuzları olan memeli hayvan. Eski Türkçeden beri varlığı tanıklanabilen geyik sözcüğü, Orta Türkçe döneminde daha geniş anlamıyla kullanılmaktadır." (Toprak 2013:117)

362. keyikçi: Avcı, yaban hayvanı avcısı. (Clauson 1972: 689/a).

363. muygak/muyğak: 1.Dağ keçisi, geyik. (Arat 1979:322) 2.Dişi geyik (EDPT 1972: 772/b).

elik külmiz oynar çiçekler üze sıġun ***muygak*** *aġnar yorır tip keze* (derlem.cu.edu.tr, erişim tarihi: 11.09.2018)

364. sukak: 1.Ak geyik (Arat 1979:408) 2.Ceylanın dişisidir. (EDPT 1972:808/a).

365. tegiŋ: Samur *(martes zibelilina)* (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:498).

tükellig bolup ol (T II D 176-76) m(e)ŋigü tirig öz kertü yolka orukka ögrünçün ***Tegiŋ*** (derlem.cu.edu.tr, erişim tarihi: 12.09.2018)

366. tiying: Sincap. (Arat 1979:454).

Avcı topluluklar avladıkları hayvanların deri ve pöstekilerini diğer tarımla uğraşan çiftçi ve sanaatkarlarla takas ederlerdi (Tunç 1980:58). *Tonçı* adı verilen kürk ustaları samur, sincap gibi değerli hayvanların derilerinden kürk elde ederdi. Hazarların, Araplara bir gelin alayı ile birlikte gönderdikleri 10 arabalı çadırda kapıların altın ve gümüş levha ile kapatılmış, içerisi ise samur derileri ile döşenmişti (Togan 1981:102).

367. teyen/tiyin: Sincap kürkü (EDPT 1972: 569/a).

Edgü özlük atın kara kişin kök teyenin sansız kelürüp kop kottı (BK G 12, Şirin User,2009:240)

"İyi has atlarını, kara samurlarını (ve) boz dağ sıçanı (derilerini) sayısızca getirip bıraktılar." (BK G 12, Aydın,2014:107)

Bilge Kağan Yazıtının güney ve kuzey yüzlerinin 12. satırında geçen *kök teyeŋ* olarak geçen hayvanın kürkünün ticari değeri oldukça yüksektir. Clauson'un dışındaki bütün çalışmalarda *kök teyeŋ ~ kök tiyiŋ* sıfat tamlaması 'gök sincapları' veya 'mavi sincaplar' olarak aktarılmış, Clauson ise gri sincap olarak nitelemiştir (Aydın 2006:348).

Clauson 'gökyüzü' anlamından geliştiği zannedilen kök kelimesinin renk ifadesi için 'mavi, yeşil, mavi-gri' şeklinde anlamlar vermiştir. Clauson *kök teyiŋ* ibaresini 'their grey squirrel skins' "gri sincap derileri" şeklinde tanımlamış, sincabın kendisine değil kürkünün değerine işaret etmiştir (EDPT 708/b).

Türk runik metinleriyle birlikte Çin ve Arap kaynaklarında sincap kürkünden bahsedilmektedir. Kök Türkler Çin ipeği, kara samur, atlar ve gri sincap kürkünün ticaretini yapıyorlardı. Türklerin yaşadığı bölgeleri gezen Arap coğrafyacıları da birçok kez kara samur ve gri sincaptan söz etmektedirler. Hudud al-âlem adlı eserde Issık-göl civarı ile Kırgız kabilelerinin bölgesinde bol miktarda gri sincap ve samur bulunduğundan söz edilmektedir. Yine Hudud al-âlem eserinde Dokuz Oğuz ülkesi bölümünde bu ülkenin misk, siyah, kırmızı ve çizgili tilki kürkleri, gri sincap, samur, kakum, fenek, sâciba kürkleri, yak öküzü derileri ile ünlü olduğu aktarılır (Şeşen 1998: 58-62).

368. teke: Geyik. (Arat 1979:434).

Türkler özellikle geyik türleri ile taze et ve kürk ihtiyaçlarını karşılamışlardır**.** Geyik yetiştiriciliğini henüz taygada oldukları dönemde bile yapmışlar ve geyikleri kızak çekmede kullanmışlardır (Roux 2015:51).

369. tonguz/tonuz: Domuz. Vahşi ve evcilleştirilmiş domuzların ikisi içinde kullanılır. 12 hayvanlı takvimdeki yıllardan birinin adı domuz yılıdır (Arat 1979:460), (EDPT 1972:527/b).

Avcılıkla ilgili tespit edilen kelimeler eski Türklerin av kültürüne sahip olduğunu göstermektedir. Avcılık eski Türklerde iktisadi bir uğraş olmasının yanında askeri tatbikat ve eğitim aracı olarak da görülmüştür. Öte yandan tarihsel bilgilerden ve arkeolojik buluntulardan anlaşıldığı üzere avcılık özellikle ticari değeri yüksek kürkler açısından önemli bir iktisadi faaliyetti. *Av, avçı, tuzakçı, keyik, elik* gibi avla ilgili kelimeler halen Türkçede mevcudiyetini devam ettirmektedir.

XV. TARIM İLE İLGİLİ SÖZ VARLIĞI

Tarihte tarım devriminin yaşanması ile insanoğlunun avcı-toplayıcı dönemi sona ermiştir. Tarım devrimi ile birlikte yerleşik düzene geçen insanlarla birlikte tarım toplumları doğmuş, yiyecek depolama ve beslenme konusunda önemli mesafeler katedilmiştir.

Tarıma geçiş, dünyada farklı bölgelerde ve farklı zamanlarda, belirli bitkilerin evcilleştirilmesiyle gerçekleşmiştir. Örneğin Orta ve Güney Amerika'da mısır, patates, fasulye, domates, biber, ayçiçeği ve avokado gibi bugün tüm dünyada yaygın olarak yetiştirilen bitkiler ilk kez üretilmişlerdir. Çin ve Uzak Doğu'da M.Ö 7 binden itibaren pirinç, kuş darısı, yulaf, lahana, soya, şalgam, limon, portakal, çay, muz, kiraz, şeftali gibi bitkilerin tarımı başlamış ve buradan dünyaya yayılmıştır. Evcilleştirilerek tarıma alınan bitkilerin büyük bölümünü gıda ve içecekler oluşturur. Diğer evcilleştirilenler arasında lif, yağ, şeker, boya ve tıbbi bitkiler görülmektedir (Ertuğ 2016:39).

Tarımın gelişmesi ile birlikte tarım ürünleri ticarette takas usulü ile alışverişe konu olmuştur. Tarımla beraber hayvancılıkta insan topluluklarında gelişmiştir. Geçmişten günümüze kadar olan süreçte tarımsal ve hayvansal ürünler ticaretteki önemini korumuştur. Tarım eski Türklerin ticari hayatında çok mühim bir mevki işgal ettiğinden bu alandaki söz varlığı da incelemeye dahil edilmiştir.

Eroğlu'nun, Bahaeddin Ögel'in *Türk Kültür Tarihine Giriş* adlı kitabından alıntıladığı üzere Orta Asyanın Doğu Bozkırında hayvancılık faaliyeti ilk sırada yer alırken Batı Bozkırında tarımın daha baskın olduğu, bozkır göçebe yaşam tarzının temelinde hayvancılık ekonomisi olduğu, bilhassa temel savaş aracı olan at'a bağlı olarak giyim, kuşam, silah ve techizat ögelerinin öne çıktığı belirtilmektedir. Bozkır insanının yaşamında tarım ve hayvancılık yönünden kıtlığın, maden yönünden demirin ve taşımacılık yönünden at'ın vazgeçilmez bir unsur olduğu, Aron'un Sosyolojik Düşüncenin Evreleri, Koca'nın Türk Kültürünün Temelleri ve Gömeç'in Türk Kültürünün ana hatları adlı eserlerinden hareketle belirtilmektedir (Eroğlu 2014:3-4,15).

Günşen çalışmasında, Ünlü Sinolog Eberhard'ın fikirlerinden hareketle Eski Türklerin hayatında Türk tarımının başlangıcını Türk hayvancılığı ile eş tutulması gerektiğini belirtir (Gül 2004:58). Söz varlığı açısından Karahanlı Türklüğünün hem yaylak- kışlak geleneği

içinde hayvan sürüleri besleyen hem de verimli topraklarda tarım yapan ekinci bir toplum olduğu, o dönemki toplum yapısından hareketle anlatılır (Günşen 2008: 263).

Tarımsal faaliyetler Hunlardan itibaren Türklerin hayatında hep var olmuştur. Çin kaynaklarında Hunların buğday ve darı ektiğinden bahsedilmektedir. Arkeolojik kalıntılar M.Ö 3000 yıllarından beri Altay-Sayan dağlarında hububat ziraatinin yapıldığını göstermektedir (Kafesoğlu,1987:115). Çin kaynaklarından öğrenildiği üzere Hunlar ekip biçme işleriyle meşgul olmakta ve Hun çağında Altay bölgesinde yapılmış muhtelif sulama kanallarına rastlanmaktadır. Başkaus bölgesinde Çulışman nehri yakınlarda sulama kanallarının izleri hâla mevcuttur (Ögel 2003:88).

Hunların dönemindeki ziraatle ilgili en önemli eserler Selenga nehri ve Baykal gölü kıyılarında ele geçirilmiştir. Özellikle kazılarda bulunan saban demirlerinin çeşitleri, farklı büyüklükteki oraklar, zahire saklamak için kazılmış çukurlar, hububatı eğitmek için kulanılmış taşlar Hunların ziraat faaliyetleri hakkındaki somut örneklerdir. Saban demirlerinin üzerindeki Çince yazılar ise tarımdaki Çin tesirini göstermektedir (Ögel 2003:89). Bütün bu bilgilerden hareketle biz Türklerin ticari hayatında devamlı surette tarımsal faaliyet olduğunu anlıyoruz. Öte yandan sürüler ve atların beslenmesi için ziraat faaliyetleri bir ihtiyaçtı. Saban demirleri üzerindeki Çince yazılar ise bu aletlerin toprağı işlemek amacıyla Çin'den alındığını göstermektedir.

Kışın kışlakta ziraatle uğraşan Türkler, yazın ise yaylakta hayvanları otlatmakla uğraşmışlardır. Özellikle Kök Türkler dönemi ile birlikte şehircilik ve ticaretin gelişmesi neticesinde yarı-göçebe bir hayat tarzı ekonomiye egemen olmuştur. (Eroğlu 2014:66) Kök Türklerin döneminde ziraat işlerinde kullanılan uzun kürekler bulunmuştur. (Ögel 2003:89) Ögel Kök Türk devleti içinde yaşayan ziraatçi zümrenin Hun döneminin aksine yerleşik hayattan yavaş yavaş göçebeliğe geçtiğini iddia eder (Ögel 2003:165) .

Göçebe hayata sahip Kök Türkler zamanında hayvancılık önemli bir yer tutmakla birlikte ziraat, ticaret, avcılık ve yağma da istihdam için kullanılmıştır (Gömeç 2012:120). Çin kaynaklarında Mo-Çu olarak geçen Kök Türk Kağanı Kapgan zamanında M.S 688'de Çin'e karşı kazanılan bir zaferden sonra ipek kumaşla birlikte tohum ve ziraat aletleri de alınmıştır (Rasonyı 2002:371). Yine Kapgan Kağan zamanında Çin ile yapılan bir anlaşma ile Köktürklere 3 bin ziraat aleti ile 40 bin ölçek tohumluk hububat teslim edilmesi öngörülüyordu

(Ögel 1988:129). Bu anlaşmalar Türklerin dışarıdan ithal ettiği tarım araç ve gereçleri ile tarım sektörünü geliştirmek istediklerini göstermektedir.

Eski Türklerin tarım ve hayvancılık işlerinde iklim ve coğrafyanın mutlak bir tesiri vardı. Örneğin; 627 yılında Doğu Göktürk ülkesinde kış çok şiddetli geçmiş, hayvanların çoğu telef olurken, yiyecek sıkıntısı baş göstermişti. 628 yılının sonunda yaşanan kışta ise yağan kâr ovalarda bile bir metre yüksekliğinde beyaz örtüye sebep olmuştu. Hayvanların çoğu soğuktan ölmüş, açlık başlamıştı. Bu kötü durumdan vergileri artırarak çıkmak isteyen İli Kağana karşı boylar isyan etmişti (Taşağıl 2014:98).

Arkeolojik buluntular da Türklerin tarımsal aktivileri konusunda yararlı bilgiler sunmaktadır:

Selenga-Baykal gölü arasındaki İvolgi ve İlmova denilen yerlerde oraklar, değirmen taşları bulunmuş, hububat saklanan çukurlar tespit edilmiş ve Kök Türklere ait kürek ve pulluklara rastlanmıştır (Eroğlu 2014:123). Talas vadisindeki Kök Türk yazıtları Türklerin yavaş yavaş yerleşik hayata geçtiklerini ve ziraatle uğraştıklarını göstermektedir. Evliya-Ata yakınındaki Ayır-Tam-Oy'da bulunan taş yazıtın sahibi, tarlasını ve su hendeklerini yani atız'ını düzenlediğinden bahsetmektedir. Bu yazıt Türklerin ziraatle uğraştıklarını gösteren bir vesikadır (Ögel 2003:198).

Kök Türkler döneminde Çu vadisinde ziraatçi yerleşmelerinde buğday, arpa ve darı ekiliyor, bostanlar sulanıyor ve yonca yetiştiriliyordu. 630 yıllarında Talas ve Çu bölgelerini gezen Çinli Budist rahip Hsüen-Tsang bu yörelerde yaşayan halkın hemen hemen yarısının ziraatle uğraştığından bahseder (Baykara 2015: 15).

Kırgızistan'da Fergana ile sınır dağlarında bulunan kaya resimlerinde sabanla çift süren resimlere rastlanmıştır (Tanoğlu 1968:4). Kırgız ülkesinde Kök Türk alfabesi ile yazılmış yazıtlarda *tarlağ* kelimesi görülür. Kırgızlar toprağı işlemeyi bilir, hububat ve özellikle darı, buğday ekerlerdi (Orkun 1936:53). Kırgız ülkesinde yapılan kazılarda hububat öğütmeye yarayan el değirmenleri bulunmuştur (Baykara 2015:13).

Yenisey Kırgızlarının kültüründe orak, kürek, sivri kürek önemli bir yer tutmaktaydı. Saban demirleri de mevcuttu. Bol miktarda ele geçen ziraat aletleri eskiden beri ziraat yaptıklarını göstermektedir. Kırgızlar ayrıca Güney Sibirya bölgesinde sulama kanalları

açmışlar ve Minusinks steplerini sulamışlardır. Bunlar arasında Uybat bozkırında açılan Bey nehri kanalı sadece sulama amaçlı olarak açılmış önemli bir kanaldı (Ögel 2003:222).

Kızlasov'un çalışmalarından Baykara'nın aktardığı üzere Uygur şehir kalıntılarında hububat kalıntıları, el ve ev değirmen parçaları bulunmuştu. 981 yılı civarında Uygur başkenti Kao-Ch'ang ve Beşbalık şehirlerini ziyarete eden Çin elçisi Uygurların ülkesinde tarımın çok geliştiğinden, hububat ve pamuk yetiştirildiğinden, ırmaklardan açılan kanal yani arıklarla sulama yapıldığından bahseder (Togan 1981:100).

A.N. Bernştam'a göre Karahanlılar devrinde büyüklükte Balasagun'a tekabül eden Ak-Beşim kentinde yapılan kazılarda saban, değirmen taşları, çapalar, arpa ve diğer bitkilerin tohumları ele geçirilmiştir (Baykara 2015:20).

Sulama kanalları yapılması ve suyun tarımsal üretimde kullanılması Orta Asya'da tarım sektörünü geliştirmiştir. Eski Türk coğrafyasında tarım bilhassa 10.yüzyılda çok gelişmişti. Uygurlardan Hazar ve Bulgar ülkelerine kadar ziraatin geliştiğini Kaşgarlı Mahmut'un tarımla ilgili kelime ve terimlerden anlamak mümkündür (Baykara 2015: 23). Uygurlar Turfan ovasına yerleşmiş ve burada yazları süren müthiş kuraklığa rağmen ovanın altında yer alan zengin yeraltı suları ve sarnıçları kullanarak tarım yapmışlardır (Ögel 2003:353). Baykara'nın Bernştam'dan alıntıladığına göre Karluk ve Türgişlerin hâkim oldukları Batı Türkistan'da ziraat, sulamaya imkan veren ırmak boylarında gelişmişti. Çiftçiler bu suyu kullanarak sulu tarım yapıyor ve bereketli ekinler elde ediyorlardı (Baykara 2015:14). Oğuzların oturdukları Sırderya bölgelerinde bulunan sulama kanalları yani arıklar sulama ile ziraati mümkün kılmıştır. Oğuz yabgularının oturduğu Yenikend ve Cend şehirlerinde bu arıkların izlerini bulmak mümkündür (Baykara 2015: 17).

Türkler meyve ve sebze üretimi de yapıyorlardı. Bunlar; elma, (alma, almıla), şeftali (tülüg erük), kaysı (sarıg erük), erik (kara erük), armut, ayva (awya), dut (üjme), fıstık (bitrik, şekirtük), fındık (kosuk), üzüm, ceviz (yagak), iğde (yigde), karpuz (büken), kavun (kagun) gibi bugün de bilinen yemiş ve yiyeceklerdi. Ayrıca sebze üretim ve tüketiminde de bulunuyorlardı (Koca 2002:38). Karpuz ziraati Uygurlardan Hıtay devletine, oradan da Çin'e geçmiştir (Ögel 2003:366). Kaşgar ülkesi ise her yaz Batı Göktürklere, yetiştirdikleri tarım ürünlerinden ve zengin madenlerinden sunardı (Taşağıl 2014:106).

Kışlak-yaylak hayatı yaşayan Türk topluluklarının her iki yerde de tarlaları vardı. Bu insanlar yaylada hayvan beslese de bir miktar toprağı ziraat için ayırırlardı. Türkler hayvan yetiştiriciliğine dayalı bir ekonomiye sahip olsalar da Eberhard'ın da tespit ettiği gibi hayati ihtiyaç ölçüsünde tarım hep devam etmiştir (Baykara 2015:5).

Şu ilginç öykü Türklerin hayatında ziraatin hayvancılıktan sonra geldiğini ama yine de var olduğuna dair güzel bir örnektir: 8.yüzyıl ortasında Türk hükümdarını İslamiyete davet eden Emevi elçisi orada '*eti çok fakat ekmeği az'* bir evde misafir edilmişti. Bu durum tarımsal ürünlerin hayvansal ürünlere göre Türk toplumlarında daha az yer tuttuğunu göstermektedir (Baykara 2015:6).

Ebü Dülef seyahatnamesine göre Kaşgar'da arpa, buğday, Karahanlı ülkesinde arpa, darı, sebze, Çiğillerde arpa ve burçak, Doğu Türkistan'da buğday, arpa, bakla, Oğuz ülkesinde buğday, Kırgız ülkesinde pirinç ve darı, Karluklarda nohut ve mercimek yetişmesinden anlıyoruz ki Türk ülkelerinde en çok arpa, buğday ve darı yetiştirilmekteydi (Baykara 2015:15-16). Denilebilir ki; arpa, buğday ve darı geleneksel Türk tarım ürünleriydi. Arpanın at beslemekle, buğday ve darının ise ekmek üretimi ve temel besinlerle doğrudan bir ilgisi vardı.

Tarım ile ilgili tespit edilen söz varlığı şu şekildedir:

370. arpa: Arpa. (Arat 1979:24), (EDPT 1972: 198).

> *Karın todsa arpa ya üyür*
>
> *Todup yatsa tangda yana aç turur.* (Arat 1947:363)
>
> "Karın doyarsa arpa ve helva birdir; hepsi artar, tıkanır, gireceği yol birdir." (Arat 1959:263)

Türkler ana besin kaynakları olarak buğday ve arpayı tarımsal açıdan önemli görerek yetiştirmişlerdir. Pirinç ise genel olarak Çin sınırına yakın yerlere ekilmiştir. (Ögel 1991:205) Zira öteden beri bilinmektedir ki arpa atlar için pirinç ve buğday ise insanlar için temel tüketim maddeleridir. Kaşgarlı Mahmut'un arpa ile ilgili '*Arpasız at koşmaz'* sözü arpanın ne kadar değerli bir besin kaynağı olduğunu göstermektedir. Öte yandan at yemi olarak burçak ve yulaf da üretilmekteydi (Koca 2002:27).

371. asel: Bal. (Arat 1992: 98) (EDPT 1972: 330).

asel kayda erse bile arısı (Arat 1992:75)

"Bal nerede ise arısı beraberdir." (Arat 1992:98)

372. aş: 1.Aş, yemek, ziyafet. (Arat 1979:30) 2.Geniş anlamda yiyecek kelimesini açıklar. Çorba, sütle pişirilmiş lapa anlamlarına da gelir. *Tatığlığ aş*, tatlı yiyecek anlamında bu duruma örnektir. (EDPT 1972: 253/b).

373. bad-: Ekin ekmek. (TT.VIII.86,Malov. 215, Caferoğlu 1968:30).

374. basan/basğan: 1.Soğan. (Arat 1991:53) (EDPT 1972: 812/a) 2.Vefat hâlinde cenaze töreni için hazırlanan cenaze yemeğidir. (EDPT 1972: 373/b).

Köni söz asel teg bu yalgan basal (Arat 1992:53)

"Doğru söz, bal ve yalan söz, soğan gibidir." (Arat 1992:88)

375. bağ: 1.Bağ, bahçe. (Arat 1979:51) 2.Farsça kökenli bir kelimedir. Türkçede üzüm bağı anlamında da kullanılır. Bağ borluk, şarap üzümlerinin yetiştirildiği bağı ifade eder. (EDPT 1972:311/a).

376. bor: Şarap.(Arat 1979:103).

yagı ol bu bor timçi iltür kümüş

kılınçı tütüş boldı kılkı uruş (Arat 1947:226)

"Bu içki ve meyhaneci düşmandır, insanın parasını alır, içki içen hırçın ve kavgacı olur." (Arat 1959:158)

377. bösgeç: Ekmek,somun. (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:197).

378. bustan: Bahçe. (Arat 1992:85).

Ya bustan teg ol hilm kerem al gül ol (Arat 1992:68)

"Bu küçük hediyeyi kabul ederse hayret etmemek lazımdır." (Arat,1992:85)

379. etmek/epmek: Ekmek (yiyecek). (Arat 1979:163) (EDPT 1972:60/a).

Negü tir eşitgil közi tok kişi

Tuz etmek idisiakı er başı (Arat 1947:136)

"Gözü tok başkaları üzerinde tuz-emek hakkı olan cömertlerin namlısı ne der, dinle." (Arat 1959:96)

Eski Türklerin yaşamında arpadan ekmeğin çokça kullanıldığı, buğdaydan ise bulgur ve yarma hâline getirilerek yemek olarak yararlanıldığı belirtilmektedir (Ögel 1991:146,158).

Divanü Lügati't-Türk'teki ekmek türlerinin çeşitliliği ile günümüzde ekmeğe verilen önem Türk kültürünün ortak bir özelliğidir. Anadolu insanının başlıca yiyeceği ekmektir. Öteki yiyecekler ekmeğin yanına 'katılan' ikincil önemde nesneler gibi düşünülür (Köksal 2003: 106).

380. evin/ewin: Tahıl tanesi. (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:40), (EDPT, 1972:13/a).

Bu yaġız yėr üzeki kog toprąḳ birer ***evin*** *sanaġalı.. neŋ munuŋ bilge* (derlem.cu.edu.tr, erişim tarihi: 12.09.2018)

Divanü Lügati't-Türk'ten edindigimiz bilgilere göre on birinci yüzyılda Türk toplulukları için tahıllar en önemli besin maddelerini oluşturuyordu. Örneğin; Arpa, bugday, tarıg, tuturkan, ügür~yügür vb. Genel olarak tahıllar bu adlarla anılırken, bu ürünlerin kullanıldıgı yiyecek içeceklerin sayısı son derece fazlaydı. Agartgu, awruzı~awzurı, bösgel~püskel, buday, bulgama, bün~mün, büskeç, esberi~usbarı, etmek, kagut~kavut, kagurmaç~kawurmaç, kakurgan, kömeç, kuyma, kürşek, letü~litü, sarmaçuk, sinçü, soma, talkan, to, tokıç~tokuç top, tutma aç~tutmaç,türmek, ugut, ügre, ügür~yügür, yarmıs un, yuga ~yupka sözcükleri bunlara örnektir (Çetin 2005:186).

381. kaht: Kıtlık. (Arat 1979:215).

Vefa kahtı boldı cefa toldı dünya

Vefa kimde erki men azrak kolayı (Arat 1947:648)

"Vefa kıtlaştı, dünya cefa ile doldu; vefa acaba kimde vardır, ben ondan biraz isteyeyim." (Arat 1959:471)

382. kand: Şeker. (Arat 1979:221).

Atang öldi bardı sanga birdi pend

Ata pendi tutsa şeker bolga kand (Arat 1947:514)

"Baban öldü gitti ve bu ölümü ile sana öğüt verdi; baba nasihatını tutarsan o sana bal-şeker olur." (Arat 1959:372)

Anıng medhı bolsa şeker şehd anga (Arat 1992:43)

"Onun yadı dilim için şeker ve baldır." (Arat 1992:83)

383. kavuk: Kepek. (Arat 1979:229)

Şekerlig yeding sen ajun nimeti

Kavuk yer yidim men özüm takatı (Arat 1947:164)

"Sen tatlı dünya nimetlerini yedin, ben ise ancak kudretimin yettiği kepek ve darı yedim." (Arat 1959:263)

384. kızlık: Kıtlık, nadirlik .(Arat 1979:255).

Kişi kızlıkı boldı kayda tilegü

Tilep bulgu erse tileyü köreyi (Arat 1947:647)

"İnsan nadir oldu, onu nerede aramalı; aramakla bulunacaksa, bir arayıp bakayım." (Arat 1959:471)

385. konsoluk: Erzak deposu, ambar. (TT.VI.22,87, Caferoğlu 1968:181).

386. kentir: Kendir, kenevir. (Hüen. VII.1947,TT.VII.24.49, Caferoğlu 1968:106).

emeri tınlıġ- lar çıġarı eŋirer yuŋ eŋirer (II-3) ***kentir*** *eŋirer* (derlem.cu.edu.tr, erişim tarihi: 12.09.2018)

Eski Türkler sanayi bitkileri olarak kendir ve pamuk (kepez) yetiştirmekteydi. Kendir ip, urgan, kepez de kumaş yapımında kullanılmaktaydı.(Koca 2002:27).

387. kepek: 1.Kepek. (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:168) 2.Buğday unu elenince kalan kabukçuklar (EDPT 1972: 688/b).

388. kepeklik: Kepeğin konulduğu yer. (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:222).

389. mizab: Su yolu, oluk. (Arat 1979:317).

tilese fuḳa' bir tilese ***mizab*** *tilese cülengbin tilese cülab* (derlem.cu.edu.tr, erişim tarihi: 12.09.2018)

Kök Türkler döneminde yapıldığı tahmin edilen 10 km uzunluğunda ve Tötö adı verilen su kanalları tarımda sulama amacıyla kullanılmaktaydı (Kafesoğlu 1987:15).

390. övük: Değirmen Taşı. (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:265).

391. şeker: Şeker. (Arat 1979:415) (EDPT 1972: 822/b).

392. şehd: Bal. (Arat 1992:90).

Bir elgin tutup şehd birin zehr katar (Arat 1992:56)

"Bir elinde bal tutup birinde zehir saklar." (Arat 1992:90)

393. süçüg: 1.Tatlı şarap. (DUD.390=süçük, Caferoğlu 1968:213) (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:288) 2.tatlı, tatlı bir madde; şarap, Yağma, Çiğil ve Toksı Türkleri ona kızıl süçig derler. (EDPT 1972: 796).

Süçig erig kustırdı

"Şarap onu kusturdu." (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:288)

394. şerab: Şarap. (Arat 1992:93).

Ayur sen kedim ton şerab aş kerek (Arat 1992:64)

"Dersin ki giyecek, yiyecek ve içecek lazımdır." (Arat 1992:93)

395. sürme: Şarap. (Caferoğlu 1968:214).

396. süçig: Tatlı, içilecek şey, şurup. (Arat 1979:411).

Üzüm, Türklerin sevdiği ve ürettiği meyveler arasındaydı. Onların "borluk" adını verdikleri üzüm bahçeleri vardı. Öte yandan, üzümü Çin'e götüren ve tanıtan Türklerdi. Türkler, üzümü hem taze olarak, hem de kurutarak yemekteydiler. Onlar üzümden ayrıca "pekmez" (bekmes), "sirke" ve "Şarap" (bor, kızıl süçik) da yapmaktaydılar. (Koca 2002:37)

Turfan bölgesi üzüm yetiştiriciliği ve buna bağlı olarak şarap üretimi ile öteden beri ön plana çıkıyordu**.** 647 senesinde Kök Türk yabgusu Çin'e üzüm göndermişti. Bu tarihten sonra Çin'de şarap üretimi Turfan usullerine göre yapılmaya başlandı. Turfan şarapları Çin kaynaklarında sıkça geçmektedir. (Ögel 2003:366) Tekin, -g ekinin eylem sonucunu bildiren isimler ürettiğini bildirir. *Süçig* sözcüğü de bu tespite bir örnektir. (Tekin 2003:89)

397. saban: 1.Saban. (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:173) 2. Çift sürmek için kullanılan alet. Bokursı kelimesi de aynı anlamda kullanılır**.** (EDPT 1972:790/a)**.**

Atasözü:

Sabanda sandırış bolsa örtgünde irteş bolmas

" Çift zamanında çekişme olsa hasat zamanı kavga olmaz."

Bu, henüz işin başında her hususta anlaşıp sonradan kavga çıkmaması gerektiğini anlatmak için kullanılır (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:173).

398. bukursı: Saban demiri**.** (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:452), (EDPT 1972:790/a)**.**

399. saban-: Toprağı ekin için hazırlama, sürme. (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:173).

Angdız kelimesi çift sürmek anlamına gelmekte, saban demirine ise *tış* adı verilmekteydi. Saban Demiri için kullanılan bir diğer kelime ise *bukursıdır* (Ögel 1991:111).

Saban kelimesi Eski Türkçe'de *sapan* olarak ve tarlayı sürmek anlamında da ***sapala-*** fiili ile yer almıştır. Bu sözcük eski Türklerin sabanı bildiğini ve kullandığını göstermektedir. Sabanın asıl kısmı ahşaptan yapılmakta toprağı karıştıran kısmı demirden yapılmaktaydı. Ok temrenine benzeyen sabanın bu kısmına ***bukursı*** veya ***tış*** deniliyordu (DLT 1941: III**.** 125, 242 Gül 2004:214).

400. tamlıg: Verimli, bereketli (Caferoğlu 1968:223)**.**

tarımış ı taraglağı tüşlüg (Mai.Tek.109.08) ***tamlıg*** *bolur anı aşanıp yuŋlap* (derlem.cu.edu.tr, erişim tarihi: 12.09.2018)

401. tarıg: 1.Ekin, tohum (Arat 1979:426) 2.Ekin ekilen yer ile birlikte tahıl, buğda ve mısır kelimelerini de ihtiva eder. (EDPT 1972: 537)**.**

tarıg tüş yimiş bütmegey (AY 435/3) yat ya ġı küçetgey (derlem.cu.edu.tr, erişim tarihi: 11.09.2018)

402. tarag: Tarıg, hububat, ekin (Caferoğlu 1968:225),(EDPT 1972: 312).

W.Eberhard Çin kaynaklarındaki bilgilerden hareketle eski Türklerin yalnız buğday ve darı ekerek ziraat yaptıklarını belirtmektedir (Baykara 2015:11).

403. tarıgçı:Köylü, ekinci. (TT.XI.42, Caferoğlu 1968:226**)**

tarıgçı kişiler bolur elgi kiŋ bayat birmişindin tutar köŋli kiŋ **(**derlem.cu.edu.tr, erişim tarihi: 12.09.2018)

Tarıgçı'nın türediği *tarıg* kökü Eski ve Orta Türkçede 'ekin, bitki, arpa, buğday, tane, tohum, aşlık' olarak geçmektedir (Eren 1999: 106).

404. tarıglag/tarıglık: Tarla, tohum ekilecek yer, (Caferoğlu 1968:226), (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:218), (Arat 1992:89), (Arat 1979:426).

Tarıglıkta katlan tarı edgülük

"Tarlada çalış-çabala ve iyilik ek." (Arat 1992:89)

Tarım kelimesinin Türkçe bir kelime olan *tarıg*'dan türemesi eski Türklerin tarım ile doğrudan bir ilgileri olduğunu göstermektedir.(Caferoğlu,1968:225) Kök Türk Türkçesinde *tarıg,* ekin ve *tarlağ* yani tarla kelimelerinin varlığı Türk toplumunda ziraatin olduğuna kuvvetli bir delildir (Baykara 2015:11).

Kullanım sıklıkları açısından Divanü Lügati't-Türk'teki yiyecek içecek adları incelendiğinde en çok kullanılan sözcüğün genel anlamlı *tarıg* (altmış beş kez) olduğu görülecektir. Sözcüğü sırasıyla, *yag* (kırk bir kez), *etmek* (otuz iki kez), *üzüm* (yirmi bir kez), *kagun* (on dört kez), *süçig~süçüg* (on iki kez), *sirke* (on bir kez) sözcükleri izlemektedir. Bunun yanında, dokuz kullanımlı (*buday*), sekiz kullanımlı (*tuz*) ve yedi kullanımlı (*yogurt)* sözcükleri de vardır (Çetin 2005:197).

405. tar-lık: dar-ılık (Arat 1979:426).

Türkçe'de tarımla ilgili en eski ve temel kök '*tar'* yani dar olup, ziraatle uğraşmak, toprağı sürmek manasına gelir. Bu kökten *tarıg* veya *darığ* kelimesi türemiştir. Ekilen şey,

hububat ve darı anlamlarına gelmektedir.(Baykara 2015:8). Tarla da aynı kökten türemiş bir diğer önemli ziraat sözcüğüdür.

406. tarıglıg/tarıklık: Buğdayı, ekini olan (ev, yer) tahıl ambarı, zahire ambarı. (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:219,220) (EDPT 1972: 542/a).

407. tarıg tarıtgu yir: Ziraat yeri. (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:333).

408. tegirmen: 1.Değirmen. (TT.VI.22,86; USp.295; Caferoğlu 1968:231) 2.Mısırların öğütüldüğü değirmen (EDPT 1972: 486/b).

> *kiçig ḳapıġ (Jut.Sek.T-2.59.) ḳuduġ ootçuḳ taş soḳġu* ***tegirmen*** (derlem.cu.edu.tr, erişim tarihi: 12.09.2018)

409. tug: Su bendi. (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:400).

> *Suwka tug ur*
>
> "Suya bent vur." (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:400)

410. tülüg: Baharat. (TT.VII.100, Caferoğlu 1968:257), (EDPT 1972: 498/b).

> *toḳuzunç boş-ġutsuz arhant dıntar bu muntag* ***tülüg*** *tözünlerin tıḳmış* (derlem.cu.edu.tr erişim tarihi: 11.09.2018)

411. üyür: Darı. (Arat 1979:507).

> *şeker halva yigli ya arpa* ***üyür*** *toḍup yatsa taŋda yana aç turur* (derlem.cu.edu.tr, erişim tarihi: 11.09.2018)

412. yışığ: Bağ. (Arat 1979:541).

413. suv: Su. (Arat 1979:410)

> *suv bolup öŋi bışmaḳ toprаḳ bolup tıldaġ-lı tüş-li* (derlem.cu.edu.tr, erişim tarihi: 12.09.2018)

414. yem: Yem, bk.yim. (Arat 1979:535).

415. bamuk/pamuk/pamık: Oğuzcada pamuk. *(Gossypium)* (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:163), (EDPD 1972: 345/b).

Türkiye Türkçesinde pamuk şeklinde kullanılan kelimenin, Farsça *panbuk*' dan alındığı, eski Türklerin pamuk yetiştirmeyi bildikleri ve pamuk için Uygur metinlerinde *kapaz* kelimesinin yaygın bir şekilde kullanıldığını Gül belirtir. *Kâpâz* kelimesi Budist ve Maniheist çevre Uygur metinlerinde yaygın bir şekilde kullanılmıştır. (Gül 2004:307).

Pamuk anlamına gelen diğer kelimeler şunlardır:

416. bistek: Çiğil lehçesinde eğrilmek üzere hazırlanan, atılmış pamuk. (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:207).

417. çēk: Çizgili aba kumaş şeklinde pamuklu dokuma. Bundan örtü yapılır ve onu giyerler. (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:411).

418. ekbez: Pamuk. (USp.2,2;16,14, Caferoğlu 1968:102).

419. kepez: Pamuk. (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:129).

420. kepezlig: Pamuk sahibi olan. (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:222).

Kepezlig er

"Pamuk sahibi adam." (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:222)

421. kepezlik: Pamuk tarlası. (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:222)

422. kıtık: Pamuk. (USp.282, Caferoğlu 1968:177).

423. yuŋ: Pamuk. (Gossypium).Argu, Yağma ve Karluk lehçesinde. (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:494).

Kepez uruglandı

"Pamuk tomurcuklandı." (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:129)

Çin kaynaklarında Uygurların göçebe döneminde bile pamuk ürünleri ile öne çıktıkları, başkent Ordubalık (Karabalsagun) şehrinde ise tarımsal faaliyette bulunduklarından bahsedilmektedir. (Golden 2002:139-140) 13.asırda Kuzey Çine pamuk genellikle Orta Asya'dan ithal ediliyordu. Bu ithal edilen pamuklar içerisinde de Turfan Uygurlarının pamukları çok meşhurdu. 981, 1129 ve 1221 senelerinde Uygurları ziyaret eden Çinli seyyahlar Uygurların pamuktan ürettikleri çeşitli kumaşlardan bahseder (Ögel 2003:365-366).

Söz varlığı ve tarihsel bilgiler çerçevesinde; Türklerin Hunlar döneminden beri tarımı bildikleri ve yaptıkları anlaşılmaktadır. Özellikte *tarıg, tarlag, tarıgçı, etmek* gibi temel tarımsal sözcükler günümüz Türkçesinde de tarım, tarla, çiftçi, ekmek şeklinde yaşamaktadır. *Evin, tarıg, kepez, bamuk, basan, arpa,* gibi sözcüklere ise halen Anadolu ağızlarında tesadüf edilmektedir. Tarımsal faaliyetlerin Uygurlar döneminde yoğunlaştığı anlaşılmaktadır. Kök Türkler döneminde daha ziyade hayvancılık baskındır. Öte yandan arpa ve buğday temel tarımsal ürünler olarak tüketmek amacıyla yetiştirilirken üzümden üretilen şarap daha çok ticari bir ürün olarak görülmüştür. Tarımı geliştirmek için Türklerin Çin'den tarım aletleri ithalatı yaptıkları anlaşılmaktadır. Arkeolojik buluntular ise sulu tarıma geçtiklerini göstermektedir. Sulu tarım, üzüm ve pamuk üzerine yoğunlaşmıştır. Baykaraya göre tarım kelimesi doğrudan *tarıg* sözcüğünden türemiştir. Bu durum bile tarım sektörünün Türklerde en eski ekonomik aktivitelerden biri olduğunu göstermektedir.

XVI. HAYVANCILIK İLE İLGİLİ SÖZ VARLIĞI

Hayvancılık eski Türklerin ticari hayatında ticaretin önemli kollarından biri olmuş ve hem ticarette hem de beslenmede bu alandan faydalanılmıştır. Bu sebeple hayvancılık ile ilgili söz varlığı eski Türklerin ticari hayatında önem arz eder.

Orta Asya'nın karasal ikliminden dolayı Türklerin ekonomik hayatında hayvancılık diğer iktisadi alanlardan çok daha önemli bir rol oynamıştır. (Günal 2004:147-148) Başlıca hayvanların at, koyun ve keçi olduğu, et, süt ve yünü için en çok koyunun beslendiği, hayvanların öneminden dolayı et ihtiyacı için daha çok balıkçılık ve avcılık yapıldığını Eroğlu, Baştav'ın Avrupa Hunları adlı eserinden aktarır. (Eroğlu 2014:125)

Eski Türklerin en temel geçim kaynağı hayvancılıktır saptamasında bulunulabilir. At, koyun, sığır Türklerin yetiştirdiği başlıca hayvanlar olmakla birlikte en önemlisi ticari değeri yüksek olan at'tı (Mandaloğlu 2013:130). Hiong-nu'lar (Hunlar) hayvan yetiştiricisi idi. Geçimlerini hayvancılıktan sağlıyor ve Çinli tarım köleleri aracılığıyla ilkel bir tarım yapıyorlardı. (Roux 2015:63) Kırgızların da asıl uğraşı hayvancılıktır ancak gelişmiş sulama sistemleri sayesinde darı, arpa, buğday tarımı da yapmışlar, demir, kalay gibi madenleri çıkarıp işlemişler ve ticaretle uğraşmışlardır (Roux 2015: 89).

424. adağırlık: Yılkı, hara. (TS. 7;Alt.Gr. 292, Caferoğlu 1968: 5).

425. adgırak: Dağ keçisi, dağ tekesi, geyik. (Caferoğlu 1968:5).

*ımġa teke **adgırak** suḳaḳ başlıg* (derlem.cu.edu.tr, erişim tarihi 13.09.2018)

426. akur: Ahır. (Arat 1979:14), (EDPT 1972: 88/b).

Kever tazı büktel tagı arkunı

Akur toldı tolmaz bu sukluk kanı (Arat 1947:534)

"Arap küheylanı, binek ve diğer cins atlar ile diğer ahırların doldurmuştur; fakat bu açgözlülük doymak bilmez." (Arat 1959:385)

427. deve/tive/tevey: Oğuzlarda deve. Kelimenin en eski hâli teve olabilir.(Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:12), (Arat 1979:454) .

Teve burnu teg

"Deve burnuna benziyor" (EDPT 1972:447/b)

Türkler devenin etinden, sütünden ve derisinden yararlanmışlardır. Hem çift hem de tek hörgüçlü develere sahiptiler. Daha çok yük hayvanı olarak kullanılmıştır.(Koca 2002:25-26)

428. kaz/ ördek: Kaz (Arat 1979:231) (EDPT 1972/205 /b).

Kaz ördek kuğu kıl kalıkıg tudı

Kakılayu kaynar yokaru kodı (Arat 1947:24)

"Kaz, ördek, kuğu ve kıl kuyruk fezayı doldurdu; bağırarak bir aşağı bir yukarı kaynaşıyorlar." (Arat 1959:17)

429. kımız: 1.Kımız. (Arat 1979:251) 2.Mayalanmış kısrak sütü, kımız. (EDPT 1972: 629).

Kımız süt ya yung yag ya yogrut kurut

Yadım ya kidiz hem erej evke tut (Arat 1947:446)

"Kımız süt yahut yün, yağ veya yoğurt ve peynir ile evin rahatını temin eden yaygı veya keçe hep bunlardan gelir." (Arat 1959:320)

Kısrak atlarının ekonomik değeri sütünden ileri gelmektedir. Zira kımız sadece kısrak ve deve sütünden üretiliyordu. Kımız tulumları ise yüzülmüş at derisinden yapılmaktaydı. (Koca 2002:20)

430. kon/koy: Koyun. (Arat 1979:269,273).

ḳoy yılḳı egidser (XIII-5) yılıŋa aşılur bay bolur (derlem.cu.edu.tr, erişim tarihi 13.09.2018)

431. kozı/kuz: Kuzu. (Arat 1979:273,296) .

kozı *yazḳı yulduz basa uḍ kelir erentir ḳuçıḳ birle sançu yorır* (derlem.cu.edu.tr, erişim tarihi 13.09.2018)

432. toklı: 1.Toklu, 6 aylık kuzu. (Arat 1979:458) 2.Clauson sözlüğe göre Toklu kuzudan yaşlı ama koyundan gençtir. (EDPT 1972: 469/a).

Koyunun yavrusuna günümüzde olduğu gibi eski Türkçe'de de kuzu denilirdi. Koyunun erkeğine ise koç ya da koçkar denilirdi. 921 yılında Oğuz Türklerinin ülkesinden geçen Arap elçi İbni Fazlan yüz bin baştan büyük sürülerin olduğundan bahsetmiştir. Eski Türkler İslam ülkelerine çok sayıda koyun ihraç ederlerdi (Koca,2002:23,24).

Bozkır insanın ekonomik hayatında en değerli hayvan koyundu.(Lattimore, 1962:74) Hatta koyun, insanlar için attan daha kullanışlı ve faydalı idi.(Baykara 2001:117 Koyun sürüsü gıda, giyim, yakıt, deri gibi işler için kullanılırdı. Koyun sütünden yazları süt ve peynir yapılır, kışları ise et, tereyağı, gübre için kullanılırdı. (Lattimore 1962:74-76) Koyun ilkbahar ve sonbahar mevsimlerinde olmak üzere senede iki defa kırkılır ve yapağı adı verilen yünden ip, örtü, döşek, yastık ve yorgan yapılırdı. Deriden ise giysi, kürk vb. giyim eşyaları yapılırdı. Koyun sıcak ve soğuğa dayanıklı bir hayvan türü olmadığından sürüler yazın yaylalara çıkarılır, kışın ise kuytu yerlerde saklanırdı (Koca, 2003:136-138).

Kapçal kurganlarında koyunlar ölülerle birlikte gömülmüştür. Ayrıca mezarlarda bol miktarda ağaçtan yapılmış koyun heykellerine de rastlanmıştır. Koyun kurban edilmesinin dini bir anlamı olabilirdi (Ögel 2003:214). Eski Türkler et ihtiyacını koyun ve keçi ile av hayvanlarından sağlamaktadır. Dini nedenler ve zaruret olmadıkça atları kesip etinden yararlanmazlardı. (Koca 2002:20)

433. koyçı: Çoban. (Arat 1979:2739).

434. kütçi/sürçi: Çoban. (Arat 1979:303).

> *Budun koy sanı ol begi koyçısı*
>
> *Bagırsak kerek koyka koy kütçisi* (Arat 1947:158)
>
> "Halk koyun gibidir, bey onun çobanıdır, çoban koyunlara karşı merhametli olmalıdır." (Arat 1959:111)

435. kulan: Yaban eşeği. (Arat 1979:290).

436. kutuz: Yaban sığırı. (Arat 1979:295), (EDPT 1972: 608/a).

toŋuz teg titimlig böri teg küçi aḍıġ layu azġır ***kutuz*** *teg öçi* (derlem.cu.edu.tr, erişim tarihi 13.09.2018)

437. kuzgun: Kuzgun, kuş. (Arat 1979:296), (EDPT 1972, 670/b).

kuş kuz[ġ][u]n til-(AY 444/7)-in yme ukdaçı bol[ġ][a]y (derlem.cu.edu.tr, erişim tarihi 13.09.2018)

438. ögür: Hara, sürü. (Alt.Gr.323, Caferoğlu 1968:148) .

ögür sürüg ḳoy tiwi yundı bile Yumurlayu erkenin sütin saġar (derlem.cu.edu.tr, erişim tarihi: 11.09.2018)

Ögür, adağırlık gibi kelimeler günümüzdeki at yetiştirme çiftliklerine benzer işletmelerin eski Türklerde mevcut olduğunu göstermektedir.

439. ördek: Ördek. (Arat 1979:363).

aḳturur közüm yulaḳ Tuşlanur ördek yuġaḳ (derlem.cu erişim tarihi:11.09.2018)

440. örk: Yular, bağ. (Arat 1992:94).

Bu körklüg kılıkka köngül örklüg ol

"Güzel huylu adama gönül bağlanır." (Arat 1992:94)

Günümüzde Kastamonu ağzında *örk* kelimesi atları otlaması için bir yere bağlamak anlamına gelen *örklemek* şeklinde kullanılır.

441. sıgır: Sığır. (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:156).

Suw sıgırı: Camış, su sığırı. (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:156)

442. sıġun: Yaban sığırı, dağ keçisi. (Arat 1979:396).

Türkler çok eski zamanlardan beri sığır cinsi hayvanları tanıyor ve besliyorlardı. Bu sürüler *"udçı"* adı verilen çobanlar tarafından güdülmekteydi. Sığır, çift sürmede ve araba çekmekte kullanılır, ayrıca hayvanın sütünden, etinden ve derisinden de yararlanılırdı. Sığırın dişisine "inek", erkeğine de "öküz" denmekteydi. İneğin yavrusuna ise *"buzagu"* (buzağı) adı denilirdi. İki yaşına ulaşmış buzağının dişisine "tüge" (düğe), erkeğine de *"tadun"* (tosun) adı

verilmekteydi. Tosun büyüdüğünde *"boka"* (boğa) adını alırdı (Koca 2002:25). *Ud* bilindiği üzere eski Türkçe'de sığır anlamına gelmektedir. Burada kelime türetilmiş ve *udçı*-çoban kelimesi için *koyçı* ve *sürçi* ile birlikte kullanılmıştır.

443. teke: Teke, Keçi. (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:389) (EDPT 1972: 447/b) (USp.295, Caferoğlu 1968:232) .

> *ḳayada yorıġlı bu ımġa* ***teke*** *ḳutulmaz seniŋdin ay ersig böke* (derlem.cu.edu.tr, erişim tarihi: 11.09.2018)

Keçinin yavrusuna "oğlak", altı aylıktan sonra erkek oğlağa "çebiş", dişi oğlağa da "yazmış" denmekteydi. Keçinin erkeğine de "erkeç" "Erkeç"in büyüğü ise, "teke" (deke) adıyla anılmaktaydı. Keçinin de süt, et, deri ve kılından yararlanılırdı. (Koca 2002:25)

444. sürüg: 1.Sürü. (Wind.249,12;Man.I.8,8, Caferoğlu 1968:214) 2.Kökü sür- fiilidir. Kelimenin *Suru, suruv* gibi şekilleri de vardır. Örneğin; *yunt sürügi* "at sürüsü" anlamına gelir. (EDPT 1972: 850/a).

445. ud: Sığır, (Arat 1979:488).

446. udçı: Sığır yetiştiricisi, sığır çobanı, sığırtmaç. (Clauson 1972: 34).

447. ügür: Sürü. (Arat 1979:504)

> *uçar ḳuş işin bildi tuttı* ***ügür*** *kişi sen ḳatılġu kişiŋni öḍür* (derlem.cu.edu.tr, erişim tarihi: 11.09.2018)

448. yılkı: 1.Hayvan, hayvan sürüsü. (Arat 1979:539). 2.Büyükbaş ve küçükbaş hayvanlar. (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:44).

> *Kişi alası içtin yılkı alası taştın*
>
> "İnsanın alacası içindedir; yani muhalif olduğunu gizler; hayvanın alacası ise vücudunun dışındadır,görünür." (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:44)

449. yaŋgan: Fil. (Arat 1979:521).

450. yogrut/yogurt/yugurt: 1.Yoğurt . (Arat 1979:549) 2.Mayalanarak pıhtılaştırılmış süt, yoğurt. (EDPT 1972: 905).

ḳımız süt ya yüŋ yaġ ya ***yogrut*** *ḳurut yaḍım ya kiḍiz hem erej ewke tut* (derlem.cu.edu.tr, erişim tarihi 13.09.2018)

a. At ve Atçılık

Süvari tekniğini bulan ve ata binen ilk millet tarihte Türkler olmuştur. Başta Çinliler olmak üzere diğer uluslar ata binmeyi Türklerden öğrenmişlerdir. Eski Türk orduları büyük oranda atlı birliklerden oluşmuştur. Eski Türklerde yetişkin atlara genelde *at, yund, göçüt* gibi isimler verilmiştir.Hayvanın yavrusuna *kulun* veya *tay* denilmiş, dişi atlar için *kısrak,* erkek atlar için *aygır*, iğdiş atlar için *beçel* kelimeleri kullanılmıştır. At sürüsüne ise *yılkı* denilmektedir (Koca 2002:19).

Kök Türklerin ilk döneminde Çindeki iç savaşa taraf olmaları neticesinde iki bin en iyi cins at göndermişler, karşılığında ise altın, yeşim taşı ve en iyi cins ipekten mamül kumaş almışlardır (Taşağıl 2014:82). At savaş aracı olduğu kadar aynı zamanda değerli bir ticaret malıydı.

Türkler renklerine göre atlara or (turuncu) at, oy (yağız) at, ak(alacalı) at, boz at, taz (alaca) at, tum toruğ (tamamen doru) at, kır at gibi sınıflandırmalara yapmakta, alınlarında beyaz veya başka renkler bulunan atlara ugar at, tüküz at, boyunlarından beyaz renk bulunan atlara boymıl at, vücut biçimlerine göre ise yassı arkalı atlar için büktel at, yanları geniş atlar için kelkiş at, boyu kısa sırtı geniş atlar için bulak at tabirlerini kullanırlardı (Koca 2002:20).

451. at: At, kısrak. Genellikle binilen at anlamında kullanılır. (Tekin 1998:99), (EDPT 1972:33/a), (Arat 1979:32), (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:15) Şu atasözünde geçer:

Kuş kanatın er atın

"Kuş kanadı ile er atı ile muradına erer." (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:15)

Yağıda yüreglig seringü kerek

Yagı at kemişse tiringü kerek (Arat 1947: 243)

"Harpte cesur yiğitler dayanmalı, düşman at salarsa hemen toplanmalıdır." (Arat 1959:171)

452. tay: Tay. (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:100).

> *üç ḳarluḳ yablaḳ saḳınıp teze bardı ḳurıya on oḳ[k]a kirti lagzın yılḳa t[oḳıdım] (...)* ***tay*** *bilge totoḳıg* (derlem.cu.edu.tr, erişim tarihi 13.09.2018)

Bozkır göçebelerinde sosyo-ekonomik yapı adlı makalesinde Abdulkadir İlgen; çok erken dönemlerden itibaren koyun ve sığır besiciliği yanında bilhassa at besiciliğinin de oldukça yaygın olduğunu, atı ilk ehlileştiren ve üzengiyi ilk bulan kavimlerin atlı göçebe bir kavim olan Türkler olduğunu belirtmektedir. Eski Türkler sadece kendi ihtiyaçları için değil yabancı ülkelere ihraç etmek içinde at beslemişlerdir (İlgen 2005:830).

Türklerin kullandığı atların Prewalsky cinsi ve vahşi olarak nitelendirilebilecek küçük ve gürbüz atlar olduğu, ayrıca iri cüsseli Türkmen atlarının da bozkırda kullanıldığı Koçkar tarafından At Irkları ve Dağılımı çalışmasında belirtilir. (Koçkar 2012:154). Uygurların hayvancılıkta bilhassa atçılıkta çok ileri gittiklerini, atların renk ve cinslerini ayırarak yetiştirdiklerini, bu işin hayvancılıkta büyük bir tecrübe gerektireceğini Ögel belirtir. (Ögel 1988:204) .

Türkçenin en eski kelimelerinden birisi olduğu söylenen ve dolayısıyla Türklerin eski zamanlardan beri bildikleri at'ı herkesten önce ehlileştirmişlerdir. Zaten at ile kurulan bu yakın ilişkide göçebe bir toplum görüntüsü verir (Baykara 2015:4).

Orta Asya devletlerinde her askerin iki veya üç ata sahip olması istenirdi. Çinde Sung devrine ait bir Çinli şair beş bin Uygur süvarisinin on bin atı olduğundan bahsetmektedir. Uygurlar döneminde Beşbalık şehrinin atları çok meşhurdu. Bu şehir ve civarında o kadar çok at beslenirdi ki, bu nedenle atların fiyatı piyasa değerinin çok altına düşerdi. (Ögel 2003:362,366).

Çinli bir elçi Uygurların at yetiştiriciliği ile ilgili şu değerli bilgileri vermektedir. *"Beş-Balıg dolayları, at yetiştirmeğe çok uygun bir bölgedir. Bu bölgede pek çok at sürüleri vardı. Uygur hükümdarının karısı, oğulları ve diğer prenslerin hepsi de ayrı ayrı at sürülerine sahip idiler. Her sürü, ayrı otlaklarda otlardı. Hükümdarın hatununun ve her prensin atlarının renkleri ise ayrı renkte idiler. Herkesin malı kendi atının rengine göre tayin edilirdi. Böylece atlar birbirine karışmazdı."* (Ögel, 1988:204).

Hunlar, Kök Türkler ve Uygurlar döneminde at ihraç edildiği ve atın en çok kurban edilen hayvan türü olduğundan Herodotos Tarih adlı yapıtında bahseder. (Ökmen 2007:61). Öte yandan bozkırda yaşayan toplumlar savaşa iki ya da üç yedek at götürür ve bu dönemlerde atlar çok değerli hale gelirdi. Normal dönemlerde ise atların değeri düşmektedir (Roux 2004: 90). Attan yük taşımacılığı ve avcılığın yanında sütü ve eti içinde yararlanılmıştır (Durmuş 2005:283).

Türkler atlarını yaz aylarında arpa, ot ve yonca, kış aylarında ise saman ve arpa ile beslemekteydiler. Atlar için kışın hazırlanan bir diğer besin maddesi saman ve kepeğin karıştırıldığı aşbardı. Bu işleri yapan at bakıcılarına ise *el bası* denirdi (Koca 2003:21-22).

Savaş olduğu zamanlarda atlar diğer hayvanlara göre daha değerli hale geliyordu. Hunların sürülerindeki hayvan sayıları normal zamanlarda kişi başına 15-25 büyükbaş hayvan sayısına göre değişirken, kıtlık zamanlarında kişi başına bir ata kadar düşebilmekteydi (Roux 2015:122). Kök Türk öncesi ve sonrası dönemlerde Türk atlarının Çin ipeği ile takas edildiği ve Çin-Uygur ticaret ilişkilerinin alışılmadık derecede arttığı tarihi belgelerde kayıtlıdır (Mackerras 2000:453).

Kurganlardan çıkan buluntular da Türklerdeki at yetiştiriciliği ve kültürü hakkında değerli bilgiler verir:

Pazırık kurganlarında bol miktarda donmuş at cesetleri bulunmuştur. Bu cesetlerden birinci tip bozkır veya Moğol atı denilen atlar, ikinci ırk ise Türkmen atı denilen yüksek boylu iyi cins atlardı. Bu atlar Batı Türkistandan getirilmiş atlardı (Ögel 2003:65).

Kök Türkler dönemine ait bir kurganda yedi at iskeleti ele geçirilmiştir. Ölü ile birlikte fakat ayrı bir mezar odasına gömülen bu at mezarlarının çok revaçta olduğu anlaşılmaktadır. (Ögel 2003:137). 627 yılında Pien ch'iao köprüsünde Kök Türk kağanı İli ve Çin İmparatoru bir anlaşma yapmış ve bu anlaşmanın şerefine beyaz at kurban edilerek ant içmişlerdir. Yapılan anlaşmaya göre Kök Türkler Çinlilere at ve sığır satacak, karşılığında ipek, gümüş ve altın gibi mallar alacaklardı (Taşağıl, 2014:96).

Elde edilen söz varlığı dikkate alındığında; Türklerin hayatında hayvancılığın başlangıcının oldukça eski dönemlere kadar gittiği anlaşılmaktadır. Kök Türk yazıtlarında hayvancılıkla ilgili kelimeler geçmekle birlikte arkeolojik buluntular ve tarihsel metinler Hunlar döneminde bile Türklerin gelişmiş bir hayvancılık ekonomisine sahip oldukları fikrini

verir. Hayvancılık her dönem eski Türkler için öncelikli uğraşlardan birisi olmuştur. Denilebilir ki, o dönemlerde Türklerin ekonomisi hayvancılığa dayalı savaşçı göçebe bir toplum yapısı görünümündedir. Hayvancılıkla ilgili *at, koy, kuzı, sürçi, sığır, sürüg, ud, kımız* gibi sözcükler önem arz etmektedir. Hayvancılıkla ilgili söz varlığı eski Türklerde At hayvanının ve kültürünün önemli olduğu konusunda da ipuçları vermektedir. Öte yandan koyun, kuzu gibi hayvanlar beslenme ve ticari açısından at ile birlikte öne çıkan diğer hayvanlardır. Bu sözcükleden *at, koyun, kuzu, sürü, deve* gibi sözcükler halen günümüz Türkçesinde yaşamaktadır.

XVII. İŞ HAYATI İLE İLGİLİ GENEL SÖZ VARLIĞI

İş, genel olarak bir amaca yönelik zihinsel ve bedensel her uğraş olarak tanımlanabilir. İş toplumsal ve bireysel boyutları olan bir faaliyettir; insanın bedensel, zihinsel ve ruhsal gücünün kullanımını gerektirir. Belirli kurallar ve planlar ile belirli bir amaca hizmet eder; mal veya hizmet üretimini sağlar, ve bu özelliği ile bireysel ve toplumsal ihtiyaçların karşılanmasını sağlayan bir kavramdır (Tınar 1996:8-9).

İşçi, iş sözleşmesinden kaynaklanan iş görme borcunu, iş sözleşmesinin türüne göre belirli olan veya belirli olmayan bir süre için işverenin emrine vererek yerine getirir. İş sözleşmesine konu olan iş görme borcunun ölçü birimi zamandır (Arıcı 1992:7).

İş, işçi, iş yeri gibi sözcükler ticaretin ayrılmaz unsurlarıdır. İster eski zamanlarda isterse modern toplumlarda olsun ticari hayatın içinde işçi, işveren ve istihdam önemli rol oynar. Eski çağlarda uzak diyarlara giden kervanları yürüten tüccarlarla birlikte işçiler iken modern çağlarda fabrikalarda üretimi gerçekleştirenler yine işçilerdir. Bu sebeplerle işçinin ücreti, dinlenme süreleri, o işte ne kadar çalışacağı, iş yerinin şartları gibi durumlar ticari hayatın içinde yer alır.

a. İş ve İşçilik

Eski Türklerin ticari hayatında iş hayatı ile ilgili sözcük ve kavramlar var olmuştur. Bunlardan bazıları bugünkü Türkçede'de hemen hemen aynı şekilde kullanılan *iş küdüg, işçi, iş* gibi sözcüklerdir.

Öte yandan iş hayatı ile ilgili sözcükler eski Türkçenin en eski Türkçe yazıtları olan Orhun yazıtlarında bile bolca göze çarpmaktadır. Bu durum bu sözcüklerin Türklerin ticari hayatında öteden beri var olduğu ve önemli bir kavramsal çerçeve oluşturarak kavram ihtiyacını karşıladığını göstermektedir.

453. iş: İş, uğraş, amel. (O D 5 (5), Aydın 2014,138), (Arat 1979:203), (Arat 1992:86).

İşig küçin bermiş erti

"İşini gücünü vermiş idi."(O D 5 (5), Aydın 2014,138)

Küntüz olormatı kızıl kanımı töküti kara terim yügürti işig kücüg bertim

"Gündüz oturmadan kızıl kanımı akıtarak kara terimi dökerek işi gücü verdim (hizmet ettim)."(T 2 D 2 (52), Aydın 2014:129)

Ukuş birle işle kamug iş küdüg

Bilig birle bekle bu bulmış ödüg (Arat 1947:32)

"Bütün işini gücünü anlayış yolu ile yap; eline geçen bu zamanı israftan bilgi ile koru". (Arat 1959:23)

Biliglig kişi kör bilür iş ödin (Arat 1992:49)

"Bilgili adam her işin zamanını bilir." (Arat 1992:86)

454. işçi: İşçi, Hizmetkâr. (Arat 1979:206), (EDPT 1972: 257/a).

Kamug işçi barça köründi kelip

Tapug tozgu birle neng artut kılıp (Arat 1947:194)

"Hizmetinde bulunanların hepsi gelip tebrik ettiler, hediye olarak yiyecek ve giyecek birçok şeyler takdim ettiler." (Arat 1959:35)

İşçi'nin türediği iş sözcüğü 'iş, uğraş, vazife' anlamlarıyla Türkçenin gelişme ve yayılma dönemlerinin tamamında görülmüştür. Sözcük Karahanlı sonrası dönemde de işçi 'işçi, çalışan, amele' biçiminde yer almıştır (Clauson 1972: 254,257).

455. iş küdüg/ iş küç : İş güç. Küdüg yalnız kullanılmaz, mutlaka birlikte kullanılır. (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:168).

Öŋre kün tugsıkdakı bodun, k(i)sre ay tugsıkdakı bodun, tört buluğdaki bodun ***iş küç*** *bėrür* (derlem.cu.edu.tr, erişim tarihi 13.09.2018)

456. işlig: İşi olan.

Sıdrım işlıg er

"Adam işini yapar ve başkasına yapacak iş bırakmaz. (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:211)

457. işlıg küdüglüg: İşi güç sahibi olan. (Ercilasun ve Akkoyunlu,2015:223).

458. ködüg/kötük: İşgüç, alışveriş,ticaret (Caferoğlu 1968:113,118)(Arat 1979:274).

Kara kılkı başsız kılınçı saşı

İşi ködgi barça kılınçı tuşı (Arat 1947:434)

"Kara-halkın hareketi başıboş ve tabiatı birbirini tutmaz, onun işi gücü de hep tabiatı gibidir." (Arat 1959:312)

459. yumuş: Hizmet, iş, faaliyet.(TT.VII.49,54; Caferoğlu 1968:305).

alu birse açığ kör altun kümü ş ḳayuḳa at alsa ḳayuḳa yumuş (derle.cu.edu.tr, erişim tarihi 13.09.2018)

460. yaratıg: Teşebbüs, bir işe girişim. (TT.VI.24,133, Caferoğlu 1968:286)

itig yaratıg bitigig oḳısar (derlem.cu.edu.tr, erişim tarihi 13.09.2018)

b. İş Yeri

İş yeri; kâr amacına yönelik, mal ve hizmet üretiminin yapıldığı yerin ismidir. Öte yandan işçinin anlaşmadan doğan yükümlülüklerini yerine getirdiği sırada bulunduğu yere de işyeri denilmektedir (Alperen 2005:81).

Arkeolojik kazılar ve tarihsel bilgilerden anlaşıldığı üzere eski Türklerin ticari hayatında çeşitli işyerleri mevcuttu. Bunların başında demir atölyeleri, dikim işlerinin yapıldığı terziler, ayakkabı imal yerleri ve konaklama için yapılan yerler gelirdi.

461. börkçi: Börkçü dükkanı. (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:245).

Taz keligi börkçi ke

"Kelin gelişi börkçüyedir." Başka çaresi yok; kelini örtmek için oradan bir şey satın alması lazım. (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:245)

462. ekdi: Sığır, koyun gibi hayvanların kesildiği yer, mezbaha (DLT-I:125 Günşen 2008:256).

463. kebit: Dükkan. (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:153), (Arat 1979:232), (EDPT 1972:688/b).

Kebit ked bezedim kişi körgisi

Asıg yok kebitte satıg belgüsi (Arat 1947:510)

"İnsanların göreceği dükkanımı çok iyi süsledim, fakat burada kâr ve ticaretten eser yoktur." (Arat 1959:369)

464. harabat: Meyhane (Arat 1992:96).

harabat oramı bolup abadan (Arat 1992:72)

"Harabat muhiti mamur oldu." (Arat 1992:96)

465. muyanlık: İmârethane (Arat 1979:322).

Mungadtı muyanlıkta tüşti barıp

Kiçe yattı anda tünedi serip (Arat 1947:63)

"Canı sıkıldı, nihayet gidip bir imarethaneye indi ve orada yatarak sabırla geceyi geçirdi." (Arat 1979:45)

466. örüg: Konak yeri, menzil. (Arat 1979:364).

467. tüşün: Konak, durak. (Arat 1979:482).

*ajun bir **tüşün** ol gürüŋ bir **tüşün** bu **tüşün** ḳopursa **tüşün** ol ajun* (derlem.cu.edu.tr, erişim tarihi 13.09.2018)

468. tawarluk: Ambar .(Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:220) (EDPT, 1972: 445/b).

469. ribat: Kervansaray. (Arat 1992:89).

Bu ajun rıbat ol tüşüp köçgülüg (Arat 1992:55)

"Bu dünya konup göçmek için bir kervan-saraydır." (Arat 1992:89)

İş, işçi, iş küdüg gibi iş hayatı ile ilgili tespit edilen sözcükler eski Türklerin ticari hayatında işçilerin var olduğunu göstermektedir. Öte yandan belli ihtiyaçlar için işçilerin üretim

ya da hizmet yaptığı dükkân, atölye, imarathane gibi iş yerlerinin de eski Türklerin ekonomik hayatında mevcut olduğu söz varlığından anlaşılmıştır. Günümüzde kullanılan iş güç tabirinin ve iş, işçi sözcüklerinin Orhun yazıtlarında da *iş küdüg/ iş küç, işig* şekillerinde yer alması aradan geçen süreye rağmen kavramların dildeki gücünü ve etkisini kaybetmediğini göstermektedir.

SONUÇ

Taranan eserler ve ortaya çıkan iktisadi kelimeler göstermektedir ki, Eski Türkçenin hüküm sürdüğü sahalarda ulusal ve uluslararası olmak üzere canlı bir ticaret hayatı yaşanmış, erken sayılabilecek bir dönem olan 8.yy'dan itibaren vergi, tarım, hayvancılık, madencilik gibi çeşitli sektörlerde, Türkçe hem kendi öz kelimelerini üreterek hem de diğer dillerden ödünçleme yaparak kendi iktisadi dilini oluşturmuştur. Para basımından senet düzenlemeye ve vergi türlerini belirtmeye kadar çeşitli şekillerde kullanılan Türkçe kelime ve kavramlar Eski Türkçenin ticari bir dil olduğunu gösteren kanıtlardır.

Ticaret ile ilgili genel söz varlığı incelendiğinde arkış*, terkiş/tirkiş, tawar, tawarçı, kasuy, birim, birgü, birimci, birimlig, birgin, alış, alım, alımcı, ötnü, ötünç, ortuk, ogur, sat-, şaştur, satgan, satıg, satgucı, satıglıg, satguluk, satıgsak, satışgan alışgan, satışgan tawışgan, sattacı, seş, tavıg, bukur-, biste, yankı, yantut, yanut, ugur, ugurluk, yulun, oka, eliğ tut-, edligsiz, çın bitig, erbiş birig, idiş bitig, ulam yarlıg, vuçung, bıçıg, öng bitig, ıgar, agır, kor, korkusuz, yas, yaslık, kunmak, satagsız, semiz, üzlemek, çıkış, kunuk, isinmek, sahib, kapuş, yuluş* kelimeleri elde edilmiştir. *Arkış terkiş, alış, satış, bitig* gibi kelimelerde görüldüğü üzere ticarette kullanılan dil ağırlık olarak Türkçe kökenli kelimelerden oluşmaktadır. Özellikle *alış* ve *satış* sözcüklerinden türeyen kelimelerin günümüz Türkçesinde de kullanılıyor olması aradan geçen bin senelik süreye rağmen dilin yaşayan iktisadi kelimelerine güzel bir örnek oluşturmaktadır. Kervan, tüccar, alış veriş, kefalet ve senet gibi anlamlar içeren sözcüklerin Kök Türk ve Uygur dönemlerinde kullanılması ticaretin geliştiğini ve karmaşıklaştığını göstermektedir.

Ticari ürünler ile ilgili söz varlığı başlığı altında yapılan incelemede *mal, tavar, agı, başmak, etük/etik, saxt, seçim, saat, tuş, yüzük, sıta, küng, küzüngü/küzgü, tütsüg, üzengü, yıpar, zaferan, yula, ayak, bıçak, devat, idiş, sanduk, ülgü, taşug, içmek, kürk, teri, kırmaçı, ok, süngü, tura, ya,* kelimelerine ulaşılmıştır. Gerek arkeolojik buluntular gerekse kelime varlığı göz önüne alındığında eski Türklerin ticari hayatında hayvansal ürünler ve hayvanların derisi ile savaş araç ve gereçlerinin önemli yer tuttuğu görülmektedir. *Üzengü, süngü, teri, sanduk* gibi kelimeler halen günümüz Türkçesinde kullanılmakta ve ticarete konu olmaktadır. Özellikle kürk ve deri o dönemde ticari bir ürün olmalarının ötesinde takas ödeme aracı olarak kullanılmışlardır.

Ödeme Araçları ile ilgili söz varlığı başlığı altında yapılan incelemede *çav, çavsız, çao, pul, bişi, dinar, kiçig, satir, yarmak, yartmak, bıçuk yarmak, yap yarmak, yastuk, benek, bütün, egin, sun altun, tegirme, teğşüt, tenge, böz, altun, kimbağ, burta, zer, kimşen, erdini, kümüş, künük, kümüşlüg, künük suv, üstem, bakı, bakır, bakırlıg, kamdu* sözcükleri tespit edilmiştir. Ödeme araçlarında diğer dillerden Türkçeye giren sözcükler dikkat çekmektedir. Örneğin; *erdini* ve *satir* Soğdça, *zer* Farsça, *kimbağ, kamdu* ve *Çao* Çinceden Türkçeye geçen kelimeler olduğu çeşitli araştırmacılarca dile getirilmektedir. Bu durum ticari etkileşimin doğal sonucudur. Eski Türklerde ödeme sistemi ilk olarak takas usulü ile başlamış ve arpa, buğday, deri, at gibi değeri olan ürünler ihtiyaç malzemeleri ile değiştirilmiştir. Daha sonraki süreçte ipek ve ipekli ürünler ile özellikle Uygurlar döneminde mühürlü bezler para yerine ödeme aracı olarak kullanılmıştır. Nihai olarak altın, gümüş ve bakır gibi madenler paraya dönüştürülerek ticarette kullanılmıştır. Paranın Türklerin ticari hayatına girmesi ile birlikte *yarmak, yastuk, akça, mangır* gibi parasal değerleri gösteren birimler de dile girmiş ve kullanılmaya başlanmıştır. Uygur sivil belgelerinde geçtiği üzere örneğin; *yastuk* 200 gram ağırlığındaki külçe, *yarmak* ise 40 gram ağırlığındaki külçedir. Öte yandan Sibaryadan Uygur sahasına kadar olan bölgelerde ele geçen arkeolojik buluntular içerisinde Türklere ait bulunan paralar, ödeme araçları olarak altın, bakır ya da gümüşün geniş bir sahada kullanıldığını ve kabul gördüğünü göstermektedir. Minusinsk müzesinde bulunan 621 yılı Tang hanedanlığı dönemine ait çeşitli paralarda da Çince kelimelelerin Türkçe kelimelerle birlike paralar üzerinde yer alması Çin'in ödeme araçları konusunda güçlü bir etkisi olduğunu göstermektedir. Bir Uygur sivil belgesinde verilen borç karşılığında *yarım bakır kümüş* aylık faiz verileceğinin belirtilmesi, kredi, vade, faiz gibi günümüz ekonomisinin anlayışını yansıtan kavramların o devirde de Türklerin hayatında var olduğunu göstermektedir. Faizle birlikte kullanılan kredili para, ödeme vadesinin senetlere bağlanması, takas ekonomisinin yerini zaman içinde altın, gümüş, bakır gibi paraların alması, bu paraların yastuk, yarmak, satir gibi parasal ölçü birimlerine bağlanması eski Türk toplumunda yerleşik finansal bir sistem olduğunun kanıtlarıdır.

Ücret, Faiz ve Gelir ile ilgili söz varlığı incelendiğinde *uçuz, uçuzluk, yuwga, ter, terçi, terke, tersiz, mançu, ürün, yal ,kız, maraz, asıg, tüş, kiriş, çıgay, çıgaylık, çırguy, müflis* kelimelerine ulaşılmıştır. Eski Türkçede ücret sözcüğü genel olarak *ter* ile karşılanmakta ve ilgili kelimeler bu kökten doğmaktadır. Herhangi bir işte çalışan insanın terlemesi ve bu terinin karşılığında bir ücreti hak etmesi kelimenin görülen bir durumdan hareketle anlamlandırıldığını göstermektedir. Öte yandan çalıştırılan meslek sınıflarına göre verilen ücretin isminin

değişmesi iktisadi hayatta çeşitli sınıf ve görevlerde zanaat gruplarının var olduğunu göstermektedir. *Ter, ürün, ucuz, yal* gibi kelimeler günümüz Türkçesinde hâlâ kullanılmaktadır. Özellikle iktisadi alanda *uçuz* kelimesi pahalı kelimesi ile birlikte güçlü bir yer tutmaktadır.

Vergi ile ilgili söz varlığı incelendiğinde *bergü/bigü, alım, alımçı, anbar hakkı, ımga, basık, birt/bert, berim, berimçi, kara sanı, kap, kavut/kavıt, konak tüşün, kabın, kurut, kakalan, kalan, kalançı, kalanlıg, kanlık, kılıg, kopçır, kalın, kolış, tesik, salıg, tamga, tarıg, taruga, tüşük, tütün, yasak, borluk, borla tamgası, borçı, irtsiz, yulugçı* kelimeleri tespit edilmiştir. Günümüzde kullanılan vergi kelimesinin eski Türkçedeki *bergü* kelimesinin değişmiş şekli olması en eski dönemlerden beri iktisadi hayatta vergi kavramının olduğunu göstermektedir. Özellikle *kopçır, salıg* gibi hayvanlar üzerinden alınan vergileri ile arazi vergisi *kalın* ve mesken vergisi *tütün* ilgi çekicidir. Öte yandan *borçı, ımga* ve *kalınçı* kelimeleri ile vergi memurları, *yulugçı, berimçi* ile vergi mükellefi belirtilmiştir. Tespit edilen söz varlığı, eski Türklerde bilhassa Uygurlarda bütün yönleriyle işleyen bir vergi sisteminin var olduğunu göstermektedir.

Hazine ve Servet anlamı içeren söz varlığı incelendiğinde *agı, agılık, agı barım, hazine, kaznak, kenç, tsang, barım/baram, barımlıg, barlıg, korum, bay, baylık, ulug bay, bayagut, elbeg, tawar/tavar, tawarlıg, bark, ed, edlig, iyi, maye* kelimelerine ulaşılmıştır. Sözcüklere dikkat edildiğinde genelde ekonomik değeri yüksek olan *agı* yani ipek kelimesinden türedikleri ya da yakın ilişkide oldukları görülecektir. Bu durum o dönemde *agı* kelimesinin hazine ve servet ile eşdeğer görüldüğü anlamlarına da gelebilir. Öte yandan *barım, bay, tawar* gibi kelimeler de zenginlik ve varlığı gösteren diğer sözcüklerdir.

Miras ile ilgili söz varlığı incelendiğinde *Xumaru/Kumaru, ok, ülüg, ülüş, ülgü, kobı* sözcükleri elde edilmiştir. Uygur sivil belgelerinde geçtiği üzere eski Türklerde bir miras hukuku vardı. *Ok* ve *ülüş* kelimelerinden anlaşıldığı üzere miras hisseli olabiliyordu. *Kobı* devlet hizmetindekilere verilirdi. *Ok, ülüş* gibi kelimeler günümüz Türkçesinde hâlen yaşamaktadır.

İpek ve İpekli kumaşlar ile ilgili söz varlığı başlığı altında yapılan incelemede *agı, işgiti, kotay/kutay, yurun yuka, harir, ay, taxcek, taxtu, çit, eşgürti, kafgar, züngüm, salaşu, tanuk, barçın, çuz, ed, torku, kin, çınaxsı, bıçış, kulaç, kidiz, kidizlik, kimişge, eşük, çuz, xulın, kenzi, kez, kasab, örüm, tagar, böz, kirbas* sözcüklerine ulaşılmıştır. Tarihin en ünlü ticaret yolu olan İpek yoluna adını veren ve Çin'de üretilen ipek yani ***agı***'nın Türklerin ticari yaşamını etkilemesi kaçınılmazdı. Agı'dan öncelikle kumaş ve giyim malzemeleri üretiliyordu. Göçebe bir kavim

olan Türklerin gündelik yaşamda *agı'*ya ihtiyaçları vardı. Bununla birlikte *agı*'nın değerli bir ödeme ve değişim aracı olduğu diğer komşu uluslarla birlikte Türklerin de üzerinde mutabık kaldıkları bir konuydu. *Agı* kelimesinden *agıcı, agılık, agıcı ulu* gibi kelimeler türetilmesi sözcüğün terimleşerek iktisadi bir kavrama dönüştüğünü göstermektedir. Öte yandan *agı* kelimesinden türeyen akça'nın parasal bir ölçü birimine dönüştüğü de araştırmacıların dikkat çektiği bir diğer noktadır. Kumaş çeşitleri için *kafgar, züngüm, çınaxsı, ay* gibi birden fazla sözcük kullanılması tekstilin ve kumaş ticaretinin geliştiğini göstermektedir. *Taxtu, eşgürti, züngüm* gibi kumaşların hep Çin kumaşı olması İpeğin anavatanının Çin olması ile yakından ilgilidir. Öte yandan bir İran ipeği olan *Behreman* sözcüğüne de tesadüf edilmesi o dönemde İran ile de kumaş ticareti yapıldığını göstermektedir. Belki de hammadeyi İpek yoluyla Çin'den ve Türklerden alan İranlılar, onu işleyerek kumaş şeklinde geri satıyordu. Bu kelimeler ve kurganlardan çıkan arkeolojik buluntular Eski Türklerin ticari hayatında ipek ve ipekli ürünlerin önemli bir yer tuttuğunu, devletler arası ilişkileri etkileyip, günlük hayatta giyim kuşam, ödeme aracı gibi çeşitli amaçlarla kullanıldıklarını göstermektedir.

Elbise ve Giyecek ile ilgili söz varlığı başlığı altında yapılan incelemede *atlas, ton, oprak, libas, kidin, kedhüt, kedük, könglek/könlek, börk, kedgü, kedgülük, kedüt, kedüm, kedim* sözcükleri tespit edilmiştir. Eski Türkler dokumacılık yaparak kendileri için giyim eşyaları üretmişler, pamuk, keten ve ipekli elbiselerle birlikte özellike hayvanlardan elde ettikleri kürkleri giymişlerdi. *Könglek* kelimesi gömlek şeklinde halen günümüz Türkçesinde yaşamaktadır. *Ton* kelimesi ise eski Türkçede elbise anlamına gelirken günümüz Türkçesinde iç giyim için kullanılmaktadır.

Maden, Mineral ve Değerli Taşlar ile ilgili söz varlığı incelendiğinde *altun, kümüş, bakır, ma'din, küyde, temür/temir, temürlük, kurç, kurç temür, kömür, tuz, süzük, yakut, munçuğ, kaş, erdini, yinçü, tuwuz yinçü, güher* sözcükleri elde edilmiştir. Eski Türklerin iktisadi hayatında en önemli maden demir yani *temür* madeni olmuştur. Bu durumun sebebi savaş araç ve gereçlerinin bu madenden yapılmasıdır. Arkeolojik kazılarda kurganlardan demir madeninden yapılmış pek çok eser çıkmıştır. Demirin önemi Oğuz Kağan, Ergenekon gibi destanlarda geçmesiyle de anlaşılabilir. *Kömür, temür, tuz* ve *yakut* gibi kelimeler eski Türk coğrafyasında maden çeşitliliğini göstermektedir. Öte yandan altın, gümüş, bakır, demir ve kömür sözcüklerinin varlığı eski Türklerin bu madenleri tanıdığı ve kullandıklarını göstermektedir.

Ulaşım araç ve gereçleri başlığı altında yapılan incelemede *at, teve/tive/tevey, kemi, kemici, kölük, yük, kölüngü, köçüt, la, ulak/ulag, mingü, kaglıçı, köçütçi, arkış* sözcükleri tespit edilmiştir. Eski Türkler ulaşımda başta at olmak üzere, deve, tekerlikli at arabaları gibi araçları kullanmışlardır. At, teve, Kemi, kemici,Yük gibi kelimeler hâlen kullanılmaktadır. Öte yandan postacı, haberci anlamlarına gelen *arkış* ve *ulag,* kervancıbaşı anlamına gelen köçütçi sözcükleri ulaşım ve haberleşme alanında mesleklerin var olduğunu göstermektedir.

Meslekler ile ilgili söz varlığı incelendiğinde *uz, uzluk, pişe, ayguçı, agıçı, agıcı ulugı, ımga, sart, satıgçı, tim, etçi, tozı, etmekçi, etükçi, tarıgçı, temürçi, yiçi, tikici, yügürgen, tildem, asıgçı, bitigçi, kapugçı, kara baş, kingeşçi, ögelik, kuçı, muhtesip, otacı, emci, ölütçi, ötügçi, sakçı, sakışçı, sözçi, tamgaçı, yalavaç, yirçi/yirtçi, yerçi, tılmaç, timçi, töşekçi, tuğçı, turgak, yatgak, yılkıçı, yörgüçi, yuldızçı, yumuşçı, yükçi, afsunçı, atçı, bedizçi, itgüçi, iğdişçi, tawışgan, pasban, aşçı, tonçı, yuntçı* sözcüklerine ulaşılmıştır. *Sart* "tüccar", *etçi* "kasap", *etükçi* "ayakkabıcı", *tarıgçı* "çiftçi", *temürçi* "demirci", *yiçi* "terzi", *otacı* "hekim" gibi mesleki kelimelerin eski Türkçedeki mevcudiyeti toplumun o dönemde çeşitli iş alanlarında uzmanlaşmış olduğunu ve mesleki sınıfların doğduğunu göstermektedir. Satıgçı kelimesi günümüz Türkçesinde de satıcı şeklinde yaşamaya devam eden kelimelerden bir tanesidir.

Av, Avcılık ve Av hayvanları ile ilgili söz varlığı başlığı altında tespit edilen sözcükler *av/aw, avçı, iterçi, tuzakçı,kişçi, mangçı, elik, ımga, muygak, tegin, kiş, kara kiş, tiying, teyen, as, keyik/giyik, keyikçi teke, sukak, tonuz/tonguz* kelimeleridir. Eski Türklerin hayatında av kültürünün olduğu bilinen bir gerçekliktir. Av hayvanlarından elde edilen deri, et gibi ürünlerin tüketim ve ticarette kullanılmasının yanında ava çıkma eski Türklerde bir nevi askeri tatbikat ve spor olarak görülmüştür. Öte yandan *av* ve *avçı*, *keyik*, *tomuz* kelimeleri hâlen günümüz Türkçesinde kullanılmaktadır.

Tarım başlığı altında yapılan incelemede *bösgeç, etmek/epmek, bustan, bağ, aş, bağ, bad-, tamlık, tarıg/tarag, tarıgçı, tarıglık/tarıglag, tarlık, tarıklık, konsoluk, Tarıg tarıtgu yir, üyür, ewin, tegirmen, övük, kentir, basan/basgan, asel, şehd, yısıg, süçüg, bor, şerab, sürme, tülüg, kepek, kepeklik, saban, bukursı, tug, mizab, arpa, kaht, kızlık, şeker, kand, kavuk, suv, yem, pamuk, kıtık, ekbez, yun, bistek, kepez, kepezlik, kepezlig çek,* sözcüklerine ulaşılmıştır. Hem kelime varlığı hem de kurganlardan çıkan arkeolojik buluntular eski Türklerin iktisadi yaşamında öncelikli olarak hayvancılıkla birlikte tarımın önemli bir yer tuttuğunu göstermektedir. Tarımsal ürünlerin başında ekmek yapımında kullanılan buğday ile at

beslemesinde kullanılan arpa gelmekteydi. Çiftçi kelimesi ise *tarıgçı* sözcüğü ile karşılanmıştır. *Epmek* sözcüğü ekmek, *tarıg*, tarla, *ewin* çeşitli Anadolu ağızlarında *evin*, *tegirmen* değirmen, *kentir* kenevir, *saban*, saban, *arpa*, arpa, *bamuk*, pamuk şekillerinde günümüz Türkçesinde hâlen kullanılmaktadır. Tarımla ilgili kelimelerin içinde *şarap, bustan, bağ* gibi diğer dillerden giren kelimeler de vardır. Her ne kadar Hun ve Kök Türk döneminde, Türklerde ziraatin varlığını söz varlığı ve arkeolojik buluntular desteklese de tarımla ilgili kelimelerin Uygur ve Karahanlı dönemlerinde dilin bünyesinde yoğunlaştığı görülmektedir. Bu durumun göçebe toplum yapısından yerleşik toplum yapısına geçmekle ve yerleşik düzende tarımsal üretimin önem kazanmasıyla doğrudan bir ilgisi vardır. Zira Uygur ve Karahanlılar döneminde Türkler artık yerleşik bir toplumdur. Eski Türkler sulu tarımda yapmışlar, bilhassa Uygurlar bu yöntemle oldukça kaliteli üzüm ve pamuklar yetiştirmişlerdir. Kök Türk döneminde Çinle yapılan bir anlaşma ise Türklerin Çinden ziraat aletlerini ithal ettiğini göstermektedir. Söz varlığı ve arkeolojik buluntular ışığında denilebilir ki, tarımsal sözcükler eski Türkçenin iktisadi kavramları arasında önemli bir yer işgal etmektedir.

Hayvancılık ile ilgili *deve/teve, teke, sürüg, ügür, sıgır, ud, yılkı, ögür, adagırlık, adgırak, akur, kaz, ördek, kımız, koy/kon, kozı/koz, toklı, koyçı, kütçi/sürçi, kulan, kutuz, sıgun, kuzgun, örk, yangan, at, tay, yogurt* sözcükleri elde edilmiştir. Hayvancılık sektöründe at ve koyun yetiştiriciliği ile ticareti ön plana çıkmaktadır. Hun, Kök Türk ve Uygur Türkleri sürüler hâlinde Çinlilere at satmışlardır. Özellikle at ve koyun-keçilerle ilgili kelimeler ön plandadır. At'ın savaş ve ulaşım aracı olması, koyunun ise et, süt ve yününden yararlanılması iki hayvan türünü de ticari değeri yüksek ürünler hâline getirmiştir. Koyun ile ilgili *koy, kuzı, toklı, koyçı* gibi kelimelerin çokluğu koyunun değerli bir ticaret ve tüketim ürünü olduğu hakkında fikir vermektedir. At ile ilgili ise *kısrak, aygır, iğdiş, yılkı, tay*, gibi kelimelerin varlığı ile atları renklerine göre *yağız, alacalı, doru* gibi sınıflara ayırmaları eski Türklerin hem gelişmiş bir atcılık kültürüne sahip olduğu hem de atın savaş kadar ticarette de kullanıldığıyla açıklanabilir. Bu durumla birlikte *deve, sıgır, ud, ördek, kaz, kulan* gibi kelimelerin varlığı da hayvancılığın sadece koyun ve at hayvanlarından ibaret olmadığını, eski Türklerin farklı türlerde hayvanlara da sahip olduğunu göstermektedir.

İş hayatı ile ilgili söz varlığı incelendiğinde *iş, işçi, iş küdüg, işlig küdüglüg, iş küç, işlig, ködüg, yumuş, yaratıg, kebit, börkçi, muyanlık, harabat, örüg, tüşün, tawarluk, ekdi, ribat* sözcükleri tespit edilmiştir. İş hayatı ile ilgili bu kelimelerin büyük çoğunluğu hâlen günümüz Türkçesinde kullanılmaktadır. *İş, işçi, iş küdüg* (iş güç) bu kelimelerden birkaçıdır. Öte yandan

iş ve *işçi* kelimelerinin anlamlarının bozulmadan günümüze kadar ulaşması bu kelimelerin en eski iktisadi Türkçe kelimeler arasında yer aldığını göstermektedir.

Bir dilin söz varlığı o milletin tarihine ışık tutar. Eski Türkçenin bünyesinde yer alan *satıgçı*-satıcı, *alımçı*-alıcı, *iş*-iş, *iş küdüg*-iş güç, *altun*-altın, *kümüş*-gümüş, *bergü*-vergi, *ortuk*-ortak, *ter*-ücret, *uçuz*-ucuz, *temür*- demir, *temürlük*-demir madeni, *kömür*-kömür gibi kelimeler günümüz Türkçesinde de eski Türkçe dönemindeki şekil ve anlamlarına yakın bir şekilde yaşamaktadır. Bu durum Türklerin en eski dönemlerinde dahi sadece asker bir millet değil, ticaret ve medeniyet sahasında da gelişmiş bir millet olduğunu göstermektedir. Özellikle eski Türkçe dönemindeki iş hayatı, ticaret, tarım, hayvancılık, madencilik ve vergi sahalarında terimler ve kelimelerin yoğunluğu eski Türkçenin ticari bir dil olduğu fikrini vermektedir.

Aşağıda yer alan tabloda ticari hayat içinde yer alan çeşitli uğraşlar hakkında eski Türkçe'de örnekleme olarak tespit edilen kelime sayısı verilmiştir.

Tablo 1: Ticaretle ilgili çeşitli alanlarda tespit edilen kelime sayısı

Sektör	Kelime Sayısı	Sektör	Kelime Sayısı
1.Ticaret	66	8.**Avcılık**	20
2. Ödeme Araçları	36	9.**Madencilik**	20
3.Ticari Ürünler	34	10.**Vergi**	39
4.İpek ve ipekçilik	36	11.**İş Hayatı**	18
5.Elbise/Giyim	15	12.**Meslekler**	60
6.Tarım	54	13.**Ulaşım**	15
7.Hayvancılık	31	14.**Ücret/Fiyat**	19

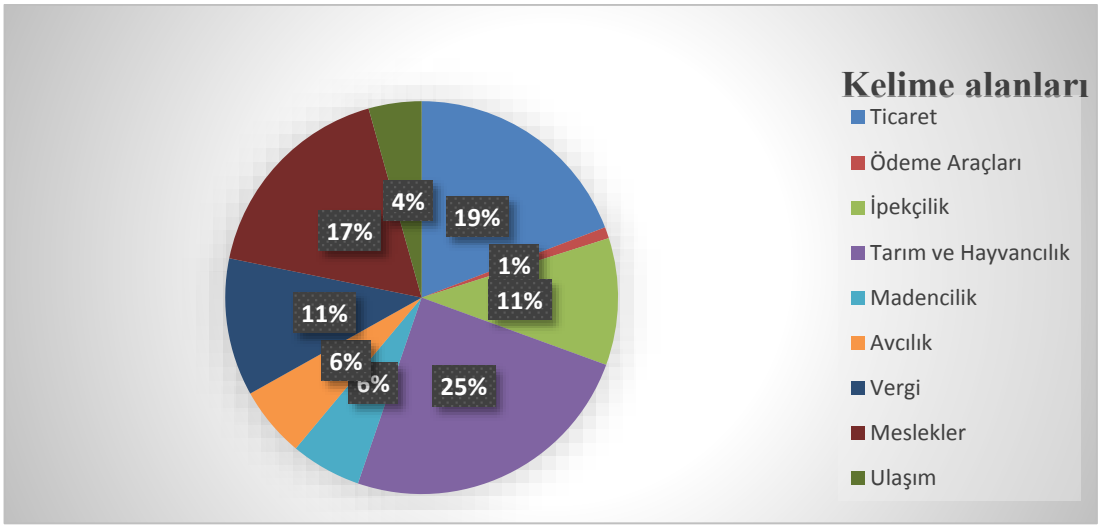

Grafik 1: Çeşitli alanlarla ilgili eski Türkçe dönemindeki oransal-örnekleme kelime dağılımı

Kök Türk dönemi Türkçesinde yabancı iktisadi terimlerin oranı oldukça düşük iken Uygur ve Karahanlı dönemlerinde artmış, Osmanlı döneminde ise oldukça yoğun hâle gelmiştir. Cumhuriyetin dilde özleşme hareketi neticesinde tüketici, üretici, tekel gibi iktisadi kelimeler üretilmiş ve kelimeler geniş halk kitleleleri tarafından kabul görmüştür. Günümüzde de iktisadi terimlerde yoğun bir şekilde yabancı dillerin, özellikle İngilizcenin etkisi görülmektedir. Enflasyon, staglasyon, akreditif, amortisman, franchising, avans, konsorsiyum bu yabancı iktisadi kelimelerden akla ilk gelenleridir. İktisat terimleri tüm toplumu ilgilendirdiğinden anlaşılabilir şekilde Türkçeleştirilmeli veya karşılığı Türkçe terimler üretilmelidir. Türkoloji alanında yapılan bu çalışma da bu hedef doğrultusunda atılmış bir adımdır.

DİZİN

agı, *İpek, ipekli kumaş, hazine, para*, 60, 185,186, 187, 214, 218

agıçı, *hazinedâr*, 294, 295

aġır, *değerli,* 44

alım, *borç, alacak, vergi*, 5,148

alımçı, *alacaklı,* 6, 149

alış, *alışveriş,* 7

arkış/argış, Kervan, Haberci, 1, 278

altun, *altın,* 112

asıg/ asıġ, *Kâr, faiz,* 129, 297

aş, *yemek*, 372

at, *at*, 279, 451

atlas, *atlas, diba*, 250

av, *av*, 352, 353

ayak, *çanak, kâse,* 61

bakır/bakr/pakır, *bakır,* 123, 124, 125

barcın, *ipekli kumaş,* 220

basan/basğan, *soğan,* 374

başmak, *ayakkabı,* 62

bay, *zengin*, 191, 192, 193

bedizçi, *ressam*, 301

benek, *Ufak para*, 94

berim, *Alım satım vergisi,* 153

berimçi, *Vergi Mükellefi,* 154

bigü /bergü, *vergi*, 152

birgü, *borç,* 8

birim, *borç,* 9

birt/bert, *bir vergi türü,* 155

birimçi/birimlig, *borçlu,* 11

birgin, *ödeme,* 10

biste, *bir nevi vergi*, 14

bişi, *akçe, pul,* 96

bitigçi, *kâtip,* 298

bıçıg, *anlaşma,* 36

bor, *şarap,* 376

borçı, *vergi memuru*, 158

borluk, *bağ vergisi,* 156

böz, *bez*, 126, 237

börk/börük, *börk, şapka,* 251, 461

bütün, *bütün para,* 95

çao, *kağıt para,* 97

Çav, *para,* 98,99

çıkış, *menfaat*, 45

çın bitig, *sözleşme,* 37, 38, 39, 40

çıgany/çıgay/çıǵay, *yoksul,* 130, 131

deve/tive/tevey, *deve,* 280, 427

ed, *mal, mülk,* 196, 197, 223

edligsiz, *değersiz,* 30

eliğ tut-, *kefil olmak,* 29

elik, *dağ keçisi,* 357

erdini, *mücevherat,* 114, 269

egin, *bez,* 127

etçi, *kasap,* 302

etik/etük, *ayakkabı, çizme,* 65, 304

etmek/epmek, *ekmek,* 379

hazine, *hazine,* 200

ıgar, *kıymetli,* 46

ımga, *hazinedar,* 160, 305, 358

içmek, *kürk,* 83

idiş, *kadeh,* 66

irtsiz, *vergisiz,* 159

isinmek, *kıymet biçmek,* 47

iş, *iş,* 453

işçi, *işçi,* 454

iş küç, *iş güç,* 455

işgiti/eşgiti, *ipek,* 216

itgüçi, *taş ustası,* 307

kâfgar, *Behreman ipeği,* 226

kalan, *arazi vergisi*, 162

kalançı, *vergi memuru*, 163

kalanlıg, *vergi mükellefi,* 164

kalın, *haraç, ganimet,* 174

kamdu, *bezden para*, 128

kapuş, *yağma,* 48

kasab, *Hint kumaşı,* 240

kasuy, *kervan tüccarları,* 2

kavut/kavıt, *ürün vergisi,* 168, 383

kaznak, *hazine*, 201

kedgü, *giyecek*, 255, 256, 257

kemi/kime/, *gemi*, 282, 283

kentir, *kenevir*, 386

kepek, *kepek*, 387

kepez, *pamuk*, 419, 420, 421,

keyik/giyik, *geyik*, 361, 362

kiçig, *ufak bir sikke*, 101

kidin, *keten*, 259

kidiz, *keçe,* 241, 242

kingeşçi, *müşavir,* 311

kiriş, *gelir*, 134

kırmaçı, *deri*, 84

kiş, *samur*, 360, 361

kımız, *kımız,* 429

kız, *pahalı,* 133

kor, *zarar,* 49

korkusuz, *zararsız,* 50

korum/koram, *çok mal,* 202

kobı, *miras hissesi*, 207

kobçır/kopçır, *bir vergi adı,* 173

kon/koy, *koyun*, 430, 433

kotay/kutay, *ipekli kumaş,* 216

könglek/könlek, *gömlek,* 260

köçüt, *göç atı*, 286, 287

kumaru, *miras*, 208

kunuk, *dolandırıcı,* 51

kurç, *çelik,* 263, 264

kümüş/künük, *gümüş, gümüş para,* 118, 119

kürk, *kürk,* 85

küŋg, *cariye*, 53

küzüngü/küzgü/köznü, *ayna*, 67

mançu, *ücret,* 135

maraz, *işçi ücreti,* 136

ogur, *karşılıki takas,* 16, 32

ok, *ok*, 87

oka, *kefalet*, 31

ortuk, *ortak,* 15

otacı, *hekim,* 314

ögelik, *müşavirlik,* 315

ötnü/ötünç, ödünç, 12

pamuk, *pamuk*, 415,

pul, *para*, 103

saban, *saban,* 397, 399

sahib, *sahip,* 55

salıg, *vergi,* 176

sart, *tüccar,* 322

satagsız, *ücretsiz,* 54

sattaçı, *satan,* 26

satıg, *satış,* 20

satgucı/satıgçı, *satan,* 21, 323

satıglık, *satılacak eşya,* 22

satışgan alışgan/ satışgan tawışgan, *alışveriş,* 25

satır/satir/sıtir, *para birimi,* 102

suv, *su,* 413

süŋgü, *süngü,* 90

sürüg, *sürü,* 444

süçüg, *şarap,* 393, 396

tamga, *alım satım vergisi,* 177

tamgaçı, *mühürdar,* 325

tarıg, *ekin,* 401, 402

tarıgçı, *çiftçi,* 326, 403

tarıglag/tarıglık, *tarla,* 404, 406, 407

tavıg, *alışveriş,* 28

tawar, *canlı, cansız mal, eşya,* 72, 204, 205

tawarçı, *yük taşıyan,* 3

tawarluk, *ambar,* 468

taşug, *menkul mal,* 77

teke, *geyik,* 368, 443

temür/temir, *demir,* 266, 267

temürçi, *demirci,* 329

ter, *ter, ücret,* 138

terçi, *ücretli,* 140

tersiz, *ücretsiz,* 141

terke, *ücret,* 139

tegirme, *para,* 105

tegirmen, *değirmen,* 408

tegşüt, *para değiştirme vb.,* 106

tenge/teňke, *altın veya gümüş akça,* 107

teri, *deri*

terkiş, *kervan*,4

tōn-ton, *elbise*, 252

tonguz, *domuz,* 369

torku/torko, *ipek,* 234

tuz, *tuz*, 268

tüş, *Faiz*, 142

tütün, *mesken vergisi*, 182

ucuz, *ucuz*, 145, 146

ulak, *ulak*, 290

ulam yarlıg, *Tapu senedi*, 42

uğurluk, *karşılık,* 33

ülgü*, ölçü, terazi, tartı,* 78, 210,211,212,213

üzengü, *üzengi,* 79

üzlemek, *kalkınmak,* 57

vuçung, *yeni senet*, 43

yakut, *yakut*, 274

yal, *maaş, ücret,* 144

yalavaç, *elçi,* 349

yankı/yantut/yanut, *tazminat, karşılık,* 34

yarmak/yartmak, *sikke, 1*08, 109, 111

yas/yaslık, *zarar,* 58

yastuk, *bir çeşit sikke, para,* 110

yerçi, *kılavuz,* 291, 350, 351

yılkı, *hayvan sürüsü,* 448

yılkıçı, *hayvan besleyicisi*, 341

yıpar, *misk,* 80,

zaferan, *safran*, 82

yiçi/tikici, *terzi*, 342

yinçü/yüncü, *inci*, 275, 276, 277

yula, *kandil*, 81

yulun/yuluş, *fidye*, 35, 59

yuwga, *değersiz,* 147

KAYNAKÇA

Alperen, N. (2005) *Ortak Beceri Dersleri*, Ankara: Burak Ofset.

Alyılmaz, C. (2004). İpek Yolu ve Orhun Yazıtları. Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, 24, 181-192.

Aksan, D. (2015). *Türkiye Türkçesinin Dünü, Bugünü, Yarını*. Bilgi Yayınevi. Ankara

Aksan, D. (1996). *Türkçenin sözvarlığı: Türk dilinin sözcükbilimiyle ilgili gözlemler, saptamalar*. Engin Yayınları, Ankara.

Aksan, D. (1998) Her Yönüyle Dil (Ana Çizgileriyle Dilbilim) I-II- III. Ankara: TDK Yayınları.

Aksan, D. (1971). Kavram alanı-kelime ailesi ilişkileri ve Türk yazı dilinin eskiliği üzerine. *TDAY Belleten*.

Akkuş Mutlu, S. (2017) *Kültürümüzde Taş*, Dergah Yayınları. İstanbul

Aksoy, Ş. (2011). Kamu Maliyesi. İstanbul: Filiz Kitabevi

Arat, R. R. (1979). Kutadgu Bilig III, İndeks (Hzr.: Kemal Eraslan, Osman F. Sertkaya, Nuri Yüce). *İstanbul: TKAE Yayınları*, *47*.

Arat, R. R. (1947). *Kutadgu bilig: Metin* (Vol. 1).TTK.

Arat, R. R. (1959). *Kutadgu Bilig: tercüme* (Vol. 2).TTK.

Arat, R.R. (1987) *Eski Türk Hukuk Vesikaları*: Makaleler I, Ankara,506-572

Arat, R. R. (1992). Atabetü'l-Hakayık. *TDK Yay., Ankara*. Sayı 32 (Türk Tarih Kurumu Basımevi 2.Baskı)

Arıcı, K. (1992). *Çalışma sürelerinin hukuki gelişimi ve yeterliliği açısından 1475 sayılı iş kanununda çalışma süreleri*. Kamu İşletmeleri İşverenleri Sendikası.

Atamuli, İ., & Köroğlu, E. (2018) Türk Borçlar Hukukunda Alacaklı ve Borçlu Sıfatlarının Birleşmesi Sebebiyle Borcun Sona Ermesi *Erciyes Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, *13*(1), 149-181.

Aydın, E. (2008). *Eski Türklerde Meslek Adları (Eski Türk Yazıtlarına Göre)*. Journal of Turkish Linguistics.

Aydın, E. (2014). *Orhon Yazıtları (*2.basım). Konya: Kömen Yayınları.

Aydın, E. (2006). Bilge Kagan Yazıtında Geçen kök teyeŋ Hayvan Adı Üzerine. Büyük Türk Dili Kurultayı Bildirileri, 347-356.

Bang, W. ve Rahmeti, G.R. (2012). *Oğuz Kağan Destanı*. İstanbul: Örgün Yayınevi.

Bahar, H. (2003) Bilge Kağan Tacı Üzerine Düşünceler.

Baş, B., Karadağ, Ö. (2012) *Söz Varlığı Üzerine Yurt Dışında Ve Türkiye'de Yapılan Temel Araştırmalar.* Milli Eğitim Dergisi, Sayı 193.

Baykara, T. (1975). Eski Türk İktisadi Hayatı ve Şehir. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, *6*, 75-104

Baykara, T. (2001). *Türk kültür tarihine bakışlar* (Vol. 252). Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı.

Baykara, T. (2015). Eski Türk Ziraat Hayatı Üzerine Bazı Bilgiler. Tarih İncelemeleri Dergisi, 6 (1), 1-23. Retrieved from http://dergipark.gov.tr/egetid/issue/5033/68527

Bedirhan, Y. (1994). Ortaçağda ipek yolu hakimiyeti ve Türk yurtları (Doctoral dissertation, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü).

Bokovenko, N. (2002). *Tagar Kültürü. Türkler, I,* Ankara: Yeni Türkiye Yay, (2002), 518-523.

Büktel, Y.(2000). *Türk Sanat Tarihi: Orta Asya'dan Anadolu'ya Türk Mimarisi*. Edirne: Trakya Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Mimarlık Bölümü Yayınları.

Caferoğlu, A. (1968). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. Edebiyat Fak. Matbaası. İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları. Sayı: 260

Caferoğlu, A. (1993). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*.(Üçüncü Baskı). İstanbul:Enderun Kitabevi.

Ceylan, Ö. (2005). Taşranın Altın Çiçeği: Safran. *Osmanlı Araştırmaları, 26*

Çetin, E. (2005). *Divanü Lugati't türk'teki Yiyecek içecek Adları Ve Bu Adların Türkiye Türkçesindeki Görünümleri.* Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 14(2).

Clauson, Sir Gerard (1972). An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish, Oxford (=EDPT)

Davies, G., (2010) History Of Money,University of Wales Press.

Değer, A., (2010) "Yeni Bir Ürün Geliştirmede Ve Ürünün Tanıtılmasında Uygulanan Stratejiler Ve İlaç Sektöründe Bir Uygulama", Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Ticaret Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.

Diwany, T. (2011). Faiz Sorunu. (M. Saraç, Çev.) İstanbul: İz Yayıncılık

Diyarbekirli, N. (2006). Orta Asya'dan Anadolu'ya Türk Sanatı ve Kültürü. *Yeni Türkiye Yayınları, Ankara*.

Divitçioğlu, S. (2000). *Kök Türkler*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları

Durmuş, İ. (2005,11-13 Mayıs). Türk Tarih ve Kültürü Araştırmalarında Arkeolojik Kaynaklar. *1. Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, Ankara: Gazi Üniversitesi Türkiyat Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları, s. 283-296.

Durmuş, İ. (2007). *Sarmatlar*. Ankara: Kaynak Yayınları

Ercilasun, A.B.& Akkoyunlu, Z. (2015). *Divanu Lügatit Türk* (2.B.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Erdal, M. (1979) "The Chronological Classification of Old Türkish Texts". Central Asiatic Journal. S. XXIII.

Erdem, M. (2014). Soğdca, Türkçedeki Soğdca Kelimeler ve Bunların Türkçeye Uyumları. *Ankara Üniversitesi, Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi*, *21*(1).

Erdemir, H.P. (2002*) VI. Yüzyıl Bizans Kaynaklarına Göre Göktürk Bizans İlişkileri*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları

Eren H. (1979) *Türklerde Ekinciliğin Gelişmesine Katkılar*. Türkoloji Dergisi C.VIII

Eren, H. (1999). *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*. Büro Basımevi.

Esin, E. (1978) *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları

Eroğlu, E. (2014). *Bozkır Kavimlerinde İktisadi ve Mesleki Yapı (Başlangıçtan Uygur Dönemi Sonuna Kadar)*. Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara

Ertuğ, F. (2016) Arkeobotanik. Ankara

Findley, C. V. (2006). *Dünya Tarihinde Türkler*. İstanbul: Kitap Yayınevi

Galbraith, J. K. (1990), Para, Nereden Gelir Nereye Gider, (Çev.: N. Himmetoğlu &, B. Çorakçı), İstanbul: Altın Kitaplar Basımevi.

Giraud, R. (1999) *Göktürk İmparatorluğu-İlteriş Kapgan ve Bilge'nin Hükümdarlıkları (680-734)*. (Çev. İsmail Mangaltepe) İstanbul: Ötüken Yayınları

Golden, P. B. (2002). Türk Halkları Tarihine Giriş. *Trans. O. Karatay, Ankara*.

Goodhart, CE., (1998) 'The Two Concepts of Money: Implications for the Analysis of Optimal Currency Areas', European Journal Of Political Economy.

Gökalp, Z. (1976) Türk Medeniyeti Tarihi, Hz: İsmail Aka, Kazım Yaşar Kopraman, İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Gökalp, Z. (2007). *Türk Medeniyet Tarihi*. Ankara: Elips Kitabevi.

Gömeç, S. (2012). *Türk Kültürünün Ana Hatları*. Ankara: Berikan Yayınevi

Gömeç, S. (1999) *Kök Türk Tarihi.* Ankara: Akçağ Yayınları

Gömeç, S. (2000). *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*. Ankara, Akçağ.

Grönbech, K. (1992). *Kuman Lehçesi Sözlüğü*. (çev. K. Aytaç). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Gül, B. (2004). *Eski Türk Tarım Terimleri*. Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Günal, Z. (2004). *İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.

Günşen, A. (2008). Söz Varlığı Işığında Divanü Lügatit-Türk'te Çağının Türk İktisadi Hayatına ait İzler. Journal of International Social Research, 1(4).

Güven,Ö.,&Hergüner,G.(1999). *Türk Kültüründe Avcılığın Temel Dayanakları*. Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 5(5), 32-49.Isayev, E., & Özdemir, M. (2011). Büyük İpek Yolu ve Türk Dünyası. Zeitschrift für die Welt der Türken/Journal of World of Turks, 3(1), 111-120.

İlgen, A. (2005). Bozkır Göçebelerinde Sosyo-Ekonomik Yapı. *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, (49).

İzgi, Ö. (1986). *Kutluk Bilge Kül Kağan, Böğü Kağan, ve Uygurlar* (Vol. 654). Kültür ve Turizm Bakanlığı.

İzgi Ö. (1978) *XI. Yüzyıla Kadar Orta Asya Türk Devletlerinin Çin'le Yaptığı Ticari Münasebetler.* İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Tarih Enstitüsü Dergisi.

İzgi, Ö. (1988) "Uygurlarda Vergilere ait Bazı Düşünceler". IX. Türk Tarih Kongresi - Kongreye Sunulan Bildiriler II. Cilt. Ankara: TTK Yayınları.

Kafesoğlu, İ. (1987). *Türk Bozkır Kültürü*. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.

Kafesoğlu, İ. (1997,2002). *Türk Milli Kültürü*. İstanbul: Ötüken Neşriyat

Kahya, E. (2002). Eski Türkler'de Bilim. *Salim Koca vd., Ankara, Semih Ofset*, (s 400).

Karaman, (H)., (2001) *Mukâyeseli İslâm Hukuku*, İz Yayıncılık. İstanbul.

Koçkar, M. T. (2012). *At ırkları ve dağılımı*. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Basımevi.

Köksal, A. (2003), *Dil ile Ekin*, 2. baskı, Toroslu Kitaplığı

Koca, S. (2002). Eski Türklerde Sosyal ve Ekonomik hayat. *Türkler Ansiklopedisi, C, 3*, 15-37.

Koca, S. (2003). Türk Kültürünün Temelleri, II, Ankara: Odes Ltd. *Şti. Kültür Yayınları*.

Kuru, M. (1999): Omurgalı Hayvanlar. Ankara: Palme Yayıncılık

Lattimore, O. (1962). *Inner Asian Frontiers of China*. Beacon Press.

Mackerras, C. (2000). *Uygurlar. Erken İç Asya Tarihi*, 425-449.

Mandaloğlu, M. (2013). Eski Türklerde Sanayi, Ticaret ve Maliyenin Ekonomik Açıdan Değerlendirilmesi. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 2(2), 129-150.

Memiş, E. (2005). *İskitlerin tarihi*. Çizgi Kitabevi.

Nadaroğlu, H. (1996). Kamu Maliyesi Teorisi. İstanbul: Beta Yayıncılık

Narin, M. (2005). İktisat terimleri üzerine. *Türk Dili-Dil ve Edebiyat Dergisi*, *642*, 510-520.

Onat A. (1987). *Han Döneminde Hun-Çin Ekonomik İlişkileri* (M.Ö. 206-M.S. 220) Belleten. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, LI(200), s.611-624.

Onay, İ. (2015). İslam Öncesi Türk Kültüründe Avcılığın Temelleri ve İktisadi, Askeri, Dini Değeri. *Journal of International Social Research*, *8*(41).

Orkun, H. N. (1936). Eski Türklerde Para. Türk Hukuk Tarihi, 39-43.

Ögel, B. (1991). *Türk Kültür Tarihine Giriş* (Vol. 2). Kültür Bakanlığı.

Ögel, B. (1991). *İslâmiyetten Önce Türk kültür Tarihi: Orta Asya kaynak ve buluntularına göre* (Vol. 42). Türk tarih kurumu basımevi.

Ögel, B. (2003). *İslâmiyetten önce Türk kültür tarihi: Orta Asya kaynak ve buluntularına göre*. Türk tarih kurumu basımevi.

Ögel, B. (1988, 2001). *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*. Türk dünyası araştırmaları vakfı.

Özyetgin, A. M. (2004). *Eski Türk Vergi Terimleri*. Köksav Yayınları

Özyetgin, A. M. (2004). Eski Türklerde Ödeme Araçları: Kâğıt Para Çav'ın Kullanımı. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, *1*(1), 90-105

Özcan, K. (2005) Orta Asya Türk Kent Modelleri Üzerine Bir Tipoloji Denemesi. *Gazi Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Dergisi*, 20(2), s. 251-265.

Püsküllüoğlu, A. (2004). *Türkçe Sözlük*. Ankara: Arkadaş Yayınevi.

Rasonyi, L. (2002). *Tarihte Türklük*. S. Koca (Editörler). ***Türkler***. Ankara: Semih Ofset, 1, s. 350-377.

Roux, J. P. (2004, 2015). *Türklerin Tarihi*. İstanbul: Kabalcı Yayınları.

Rybatzkı, V. (1999) *Turkic words for steel and cast iron*. Turkic languages.

Sakaoğlu, N., & Akbayar, N. (2002). *Deri'nin Anadolu'da bin yıllık öyküsü*. Orjin Group/Creative.

Salman, F. (2011). *Türk Kumaş Sanatı*. Erzurum: Zafer Ofset Matbaacılık

Sertkaya, O. F., & Alimov, R. (2006). *Eski Türklerde Para:(Göktürklerde, Uygurlarda ve Türgişlerde)*. Ötüken Neşriyat.

Sezer, B. (1979). *Asya tarihinde su boyu ovaları ve bozkır uygarlıkları* (Vol. 279). Edebiyat Fakültesi Basımevi.

Smith, G 1991, *Money, Banking, and Financial Intermediation*. : DC Heath & Company

Stavısky, Boris Y., *"İpek Yolu ve İnsanlık Tarihindeki Önemi",* Türkler, Cilt 3, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 222-233.

Şen, S. (2007) *Orhun, Uygur ve Karahanlı Metinlerindeki Meslekler Bağlamında Eski Türk Kültürü,* Samsun, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü

Şen, S. (2008). Eski Türklerde Maden İşçiliğine Bir Bakış. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi. Ankara, 5*(3), 162-172.

Şeşen, R. (2001) *İslam Coğrafyacılarına göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara: TTK Yayınları.

Şenel, A. (1982). *İlkel Topluluktan Uygar Topluma*. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, s.3-4

Şentürk, S., H., (2002) *Türk Vergi Sisteminde Gelir Kavramı*. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Karadeniz Teknik Üniversitesi . Yüksek Lisans Tezi.

Şirin User, H. (2004). *Türkçede Para ve Para Birimi.* Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten, 1, 129-151.

Şirin User, H. (2009). *Köktürk Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları*: *Söz Varlığı İncelemesi.* Kömen Yayınları.

Talas C. (1983) Sosyal Ekonomi. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını. Ankara

Tanoğlu, A. (1968) Ziraat Hayatı, I, İstanbul

Taşağıl, A. (2014). *Gök-Türkler I-II-III*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Tekin, Ş. (2001). *İştikakçının köşesi: Türk dilinde kelimelerin ve eklerin hayatı üzerine denemeler* (Vol. 8). Simurg.

Tekin, T. (1998). *Orhon Yazıtları: Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk*. Simurg.

Tekin, T. (2003). *Orhon Türkçesi Grameri*. Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi:9, İstanbul.

Tezcan, M. (2014). İpek Yolu'nun İran Güzergâhı ve İpek Yolu Ticaretine İran Engellemesi. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi*, *3*(1).

Tınar, M. Y. (1996). Çalışma Psikolojisi. *Birinci Baskı,* İzmir.

Togan, A. Zeki Velidî (1981). *Umumi Türk Tarihine Giriş*. İstanbul: Enderun Kitabevi

Toprak, F. (2013). Çağatay Şiirinde Vahşi Hayvanlar ve Yırtıcı Kuşlar.

Toprak, F. (2003). Divanü Lugati't-Türk'te Kıpçakça Kaydıyla Verilen Kelimelerin Tarihi Kıpçak Söz Varlığı İçindeki Yeri. Türkoloji Dergisi, 16(2), 79-90.

Tuluk, H. (2008). *Türk Süsleme Sanatları İçinde Metal Sanatı*. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.

Tuna, O. N. (1961) *"Kelimeler Arasında"* Türk Dili, s.117, Mayıs,547-550

Turhan, A. (1990). Türk Gümrük Tarihi. İr., Başlangıçtan Osmanlı Dönemine Kadar.

Turhan, S. (1998). Vergi Teorisi ve Politikası. İstanbul: Filiz Kitabevi

Tutar, A., Erdoğan, İ. (2017). Divânu Lugâti't-Türk'te Yer Alan Bazı Askeri Kavramlar. *Journal of Islamic Research, 28*(1), 19-26.

Uyan, Ö. (2013). Alternatif bir ticaret modeli ve finansman aracı olarak Barter Sistemi ve Türkiye'deki barter uygulamaları. (Doctoral dissertation). İstanbul Aydın Üniversitesi.

Ünüsan, Ç., (2006) "Ürün Yönetimi Ve Ürün Hayat Seyri Dönemlerinde İzlenecek Pazarlama Stratejileri Ve Ayakkabı Sektöründe Bir Örnek Uygulama", Yüksek Lisan Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.

YARARLANILAN İNTERNET SİTELERİ

derlem.cu.edu.tr (Erişim Tarihi: 10,11,12,13.09.2018)

http://www.maden.org.tr/meslegimiz (Erişim Tarihi:14.09.2018)

https://www.metalurji.org.tr/dergi/dergi133/d133_3444.pdf (Erişim Tarihi: 16.09.2018)

http://www.tdk.gov.tr (Erişim Tarihi: 10,13,15.09.2018)

http://www.tcmb.gov.tr/OdemeSıstemleri (Erişim Tarihi: 10.09.2018)